

 PEK
POLİTİK EKONOMİK KURAM

MAKALELER

Hülya DERYA

Pesch'in İktisadi Düşünce Tarihindeki Önemi (32-52)

Ashhan NAKİBOĞLU, Bengü D. YASA, Ayberk N. BERKMAN

İktisat Tarihinde 'Bosna' da Toprak Meselesi' (53-65)

Ayşe Ergin ÜNAL ve Filiz YETİZ

Parasal Genişlemeye Alternatif Arayışları: Negatif Faiz (66-78)

Gizem ŞİMŞEK

Türkiye'de Üretken Sermaye Oluşum Sürecinin
Onündeki Engel Olarak Beşeri Sermaye Ve
Beşeri Sermaye Oluşturma Politikaları (79-117)

Bahadır Aydın ve Nuran Ertürk

Türkiye'de Yaşam Memnuniyeti Endeksi Çerçevesinde
Bölgesel Karşılaştırmalar (118-142)

Volkan TURAN

Karl Marx'da Bölüşüm (143-167)

**ULUSAL
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
2017 CİLT 1 (2)**

İmtiyaz Sahibi/ Published by

Doç.Dr. Ahmet Arif EREN

Editör Kurulu /Editorial Board

Doç.Dr. Ahmet Arif EREN (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)

Yrd.Doç.Dr.Yeliz Sarıöz GÖKTEN(Niğde Ömer Halisdemir Üni.)

Yrd.Doç.Dr. Kerem GÖKTEN (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)

Editörler/Editors

Yrd.Doç.Dr.Yeliz Sarıöz GÖKTEN(Niğde Ömer Halisdemir Üni.)

Yrd.Doç.Dr. Kerem GÖKTEN (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)

Yayın Türü / Publication Type

Ulusal Hakemli Süreli Yayın

Yayın Sıklığı / Publication Frequency

Yılda İki Sayı

Basım Tarihi /Publication Date

Aralık / December 2017

Dergide yer alan yazıların ilmî ve fikrî sorumluluğu yazarlarına aittir / The responsibility of statements or opinions uttered in the articles is upon their authors.

Yayın Kurulu/Publishing Board

Prof.Dr.İşaya ÜŞÜR

Doç.Dr. Eren ÇAŞKURLU-Gazi Üniversitesi

Doç.Dr. Ahmet Arif Eren- Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Yrd.Doç.Dr.Kerem GÖKTEN- Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Yrd.Doç.Dr. Yavuz YILDIRIM-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Yrd.Doç.Dr. Yeliz Sarıöz GÖKTEN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Yrd.Doç.Dr. Çağatay E.ŞAHİN-Ordu Üniversitesi

Yrd.Doç.Dr. Şükrü APAYDIN- Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

Akademik Danışma Kurulu/Academic Advisory Board

Prof. Dr. Ufuk SERDAROĞLU-Gazi Üniversitesi

Prof.Dr. Hüseyin ÖZEL-Hacettepe Üniversitesi

Prof.Dr. Mustafa DURMUŞ-Gazi Üniversitesi

Prof.Dr.İşaya ÜŞÜR

Prof Dr.Müslüme NARİN -Gazi Üniversitesi

Prof.Dr. A.Hakan ÇERMİKLİ-Gazi Üniversitesi

Prof Dr. Ahmet ŞAHİNÖZ-Hacettepe Üniversitesi

Prof.Dr. Metin SARFATİ-Marmara Üniversitesi

Prof.Dr. Ersan BOCUTOĞLU-Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof.Dr.Bayram ÜNAL-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Prof.Dr. Bayram KAYA-Giresun Üniversitesi

Prof.Dr. Arzu Akkoyunlu WIGLEY-Hacettepe Üniversitesi

Prof.Dr.Yakup KÜÇÜKKALE-Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof.Dr.Mustafa İSMİHAN-Atılım Üniversitesi

Prof.Dr.Ayşe ÖZCAN-Giresun Üniversitesi

Prof.Dr.Mustafa Kemal AYDIN-Sakarya Üniversitesi

- Prof.Dr.Habib AKDOĞAN-Hitit Üniversitesi
Doç Dr.Muammer KAYMAK-Hacettepe Üniversitesi
Doç.Dr.Altuğ YALÇINTAŞ-Ankara Üniversitesi
Doç.Dr.Cemil ÇİFTÇİ-Pamukkale Üniversitesi
Doç.Dr.Taha Bahadır SARAÇ-Hitit Üniversitesi
Doç.Dr. Hakan REYHAN-Hitit Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Ali Fuat GÖKÇE-Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Baki DEMİREL-Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Umut ULUKAN-Ordu Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Şükrü APAYDIN-Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr.Kamil SERTOĞLU-Doğu Akdeniz Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Hatice Sevgi ZENGİN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Ayberk N. BERKMAN- Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr.Ahmet KAMACI-Bartın Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Dilek ŞİMŞEK-Kırıkkale Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Sevilay SARICA-Çankırı Karatekin Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Erol YENER-Çankırı Karatekin Üniversitesi
Dr.Servet AKYOL-Akdeniz Üniversitesi
Dr.İnan ŞENSES-Ahi Evran Üniversitesi
Dr.Mesut SERT-Akdeniz Üniversitesi
Dr.Mustafa Kemal DOĞRU

Bu Sayının Hakemleri

- Yrd. Doç. Dr. Burçak İsmet ÖZSOY (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
- Prof. Dr. Fatih Yücel (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. Dilek ÇETİN (Süleyman Demirel Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. Ebru ARICIOĞLU (Mersin Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. Emre AKSOY (Kırıkkale Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. Merter AKINCI (Ordu Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. Nihan C. ULUKAN (Ordu Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. Orhan ŞİMŞEK (Artvin Çoruh Üniversitesi)
- Doç. Dr. İlkben AKANSEL (Artvin Çoruh Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. Ahmet KAMACI (Bartın Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. Baki Demirel (Gaziosmanpaşa Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. Bige KÜÇÜKEFE (Namık Kemal Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. Burcu BERKE (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. Sinem G. BEŞBALLI (Artvin Çoruh Üniversitesi)
- Doç. Dr. Okyay UÇAN (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. Şükrü APAYDIN (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. Zübeyir TURAN (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
- Yrd. Doç. Dr. Arzum BÜYÜKKEKLİK (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)

TÜRKİYE’DE TAŞIMACILIĞIN ÇEVRESEL SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK ÇERÇEVESİNDE ANALİZİ

Duygu ŞAHAN¹

Öz

Lojistik faaliyetlerinden biri olan taşımacılık, insanlık tarihi boyunca önemli olmuştur. Gelişen teknoloji, küreselleşen dünya ile artan rekabet ortamı, büyüyen uluslararası ticaret ve ekonomilerin birbiriyle giderek daha da bütünleşmiş hale gelmesi ile taşımacılık stratejik bir sektör haline gelmiştir. 1990’lardan beri gelişen çevreye duyarlılık nosyonu ve ekonomik, sosyal ve çevresel boyutlarıyla sürdürülebilirlik kavramının gelişmesi, taşımacılığı sürdürülebilirliğin uygulama alanına dahil etmiştir. Bu çalışma gelişmekte olan bir ülke olan Türkiye’de taşımacılığın çevre üzerindeki etkisini diğer Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) ülkelerine göre karşılaştırmalı olarak ortaya koymayı ve Türkiye’nin taşımacılık kaynaklı emisyon düzeyinin azaltılması için politika önerileri sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Lojistik, Taşımacılık, Sürdürülebilirlik, Karbondioksit Emisyonu, Çevre.

Abstract

Transportation as one of the activities of logistics has been important all along human history. Transportation has been a strategic sector with improved technology, rising competition with globalizing world, increasing international trade and economies gradually being more integrated. Environmental sensitivity notion which is in progress since 1990s along with development of sustainability concept with economic, social and environmental pillars incorporated transportation in application field of sustainability. This paper aims to present the impact of transportation on environment in Turkey which is a developing country, in comparison with other Organization for Economic Co-operation and Development (OECD)

---

¹ Arş. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi, Denizcilik Fakültesi, Lojistik Yönetimi Bölümü, duygu.sahan@deu.edu.tr

member states and to put forward policy proposals for lowering transportation caused emission level in Turkey.

Keywords: Logistics, Transportation, Sustainability, Carbon Dioxide Emission, Environment.

1. Giriş

Hızla artan dünya üretimine paralel olarak azalan doğal kaynaklar, ekonomik sistemin sürdürülebilirliği ile ilgili çalışmaların yaygın olarak yapılmasına neden olmuştur. Sürdürülebilirliğin temelinde doğal sistemin doğru şekilde çalışması, çeşitliliğin korunması ve ekolojik dengenin devamlılığı yatmaktadır. Daha önce işletmeler tarafından maliyet olarak algılanan sürdürülebilirlikle ilgili harcamalar ve yatırımlar günümüzde pek çok şirket tarafından hem kendi organizasyonları, hem çevre hem de toplum için faydalı yatırımlar olarak ele alınmaktadır. Çünkü sürdürülebilirlik kapsamındaki faaliyetler gelişen teknoloji ile birlikte etkinliği artırmakta ve dolayısıyla karlılığı yükselterek avantaj sağlamaktadır.

Birçok ekonomik faaliyet gibi, lojistik de sürdürülebilirlik kapsamındadır. Lojistik, tedarikçiden nihai tüketiciye kadar ilerleyen zincirdeki taşımacılık, depolama, ambalajlama, dağıtım gibi süreçlerin tümünü içermektedir (Christopher, 2011, s.11). Dolayısıyla, ekonomik faaliyetlerin devamlılığı için kilit bir rol üstlenmektedir. Lojistik faaliyetlerden biri olan taşımacılık, çevre üzerine ciddi etkileri olan süreçler içermektedir. Özellikle 1990'lar itibariyle artan küresel ticaret hacmine bağlı olarak taşımacılığın artması, küreselleşen dünyada fosil yakıt tüketimi ve enerji verimliliği düşük olan vasıtaların kullanımı çevreyi olumsuz etkilemektedir. Son dönemde ise gelişen teknoloji ile iletişimin kolaylaşması, e-ticaret gibi kanalların gelişmesi taşımacılık hacmini yükseltmiş, ancak artan taşımacılığın çevreye verdiği zarar ve çevre koruması konusundaki duyarlılık ile birlikte bazı problemleri beraberinde getirmiştir. 2015 yılında dünyada yakıt yanması sonucu oluşan karbondioksit (CO₂) emisyonunun sektörlere göre dağılımına bakıldığında ulaştırma sektörü yaklaşık %25'lik bir payla enerji üretiminden sonra ikinci sırada gelmektedir (Uluslararası Enerji Ajansı, 2017). 2016 yılı itibariyle 16 trilyon ABD doları değerine ulaşan dünya mal ticareti hacmi ile taşımacılık daha da önem kazanmıştır (UNCTAD, 2017). Gelişmekte olan bir ülke

olan Türkiye’de CO₂ emisyonu ile GSYİH arasında pozitif ilişki olması (Alper ve Alper, 2017) ve artan küresel rekabet ortamında lojistik hizmetlerin işletmeler için kritik hale gelmesi ile lojistik faaliyetlerin çevresel boyutu önem kazanmıştır. Bu çalışma, Türkiye’de büyümeye devam eden lojistik sektörünün doğal çevreye etkisini taşımacılık özelinde açıklamayı ve OECD ülkeleriyle Türkiye’nin durumunu kıyaslamayı hedeflemektedir.

Bu bağlamda, ilk bölümde yazın taraması yapılmakta, takip eden bölümde ise sürdürülebilirlik kavramının kuramsal boyutları açıklanmakta ve taşımacılıktan kaynaklanan CO₂ emisyonu ve çeşitli taşıma modlarının CO₂ emisyonundaki paylarını içeren veriler aracılığıyla Türkiye’nin ilgili sektörde çevresel etkisi ve diğer OECD ülkelerine göre durumu analiz edilmektedir. Sonuç bölümünde ise taşımacılığın sürdürülebilirlikle ilişkisi vurgulanmakta ve taşımacılıkta CO₂ emisyonunu azaltmak için uygulanabilecek politika önerileri sıralanmaktadır.

2. Yazın Taraması

Taşımacılık çerçevesinde lojistik ve sürdürülebilirlik ilişkisi literatürde sık işlenen konular arasındadır. Wu ve Dunn (1995), lojistiğin diğer faaliyet alanlarını bütünleştirici özelliğine dikkat çekerek lojistik süreçlerde olası çevre zararlarını belirlemiş, çevresel sorumluluk kavramını tanımlamış ve çevrenin korunması için öneriler ortaya koymuştur. Taşımacılığın toplam enerji kullanımındaki payı belirtilerek taşımacılıkta sürdürülebilirliğin gelişmesinin ilgili paydaşları kapsayan şeffaf bir politika ile sağlanabileceği ifade edilmiştir. Bir diğer çalışmada ise emisyonun azaltılmasında standardizasyon, teknolojinin sistemlere entegrasyonu ve demiryolu bağlantısının sağlanması temel stratejiler olarak ele alınmıştır (Aransson ve Huge Brodin, 2006).

Taşımacılık ve çevre ile ilgili çalışmalar, özellikle karayolu taşımacılığının doğal çevreye etkisi bağlamında yapılmıştır. McKinnon (2007), Birleşik Krallık’ta 2004 yılında taşımacılıktan kaynaklanan yurtiçi CO₂ emisyonu miktarında karayolu taşımacılığının %90’ı aşan bir oranla en büyük paya sahip olduğunu ortaya koymuştur. Piecyk ve McKinnon (2010) ise Birleşik Krallık için 2020 karayolu karbon ayak izi üzerine iyimser, kötümser ve referans senaryoları tahmin etmiş ve şimdiki durumla karşılaştırmıştır.

Taşımacılık ve sürdürülebilirlik ilişkisini inceleyen bazı çalışmalar, ülkeler üzerine yoğunlaşmıştır. Colvile vd. (2001) karayolu, denizyolu ve havayolu modlarının atmosfere ve insan sağlığına etkisini araştırmıştır. Özellikle Doğu Avrupa ülkelerinde ve gelişmekte olan ülkelerde artan araç sahipliğine bağlı trafik sıkışıklığına dikkat çeken çalışmada, karayolu taşımacılığıyla ilgili önlem alınması gerekliliğinin altı çizilmiştir. Hawkins ve Dente (2010) ise Fransa’da hanehalkı harcamasından kaynaklanan yük taşımacılığının neden olduğu CO₂ emisyonunu incelemiş ve 2004 yılı verilerinden yararlanarak üretim ve taşımacılıktan kaynaklanan CO₂ emisyon miktarını hesaplamak için bir girdi-çıktı modeli geliştirmiştir. Dünyanın imalat merkezi konumundaki ülkeler arasında başı çeken Çin üzerine yapılan çalışmalarda, çeşitli taşımacılık modlarının hava kirliliğine ve insan sağlığına etkisi ele alınmıştır. Yang ve He (2016) karayolu taşımacılığına bağlı yakıt talebiyle hava kirliliğinin ilişkisini incelemiş ve hava kirliliğinin yoğun olduğu bölgelerdeki yerleşik kişilerin sağlık kayıplarını analiz etmiştir.

Türkiye için yapılan çalışmalar taşımacılığın neden olduğu emisyon miktarını azaltmanın yollarına ve yeşil tedarik zinciri stratejilerine yoğunlaşmaktadır. Tuna (2001), Türkiye’nin lojistik ve denizcilik alanlarında rekabetçi üstünlüğü sağlaması için gereken stratejik faktörleri belirlediği çalışmasında, ulaştırma stratejilerinin çevreyi göz önüne alarak oluşturulması gerektiğini belirtmiştir. Soruşbay (2005), karayolu ulaşımında gaz emisyonunun azaltılması amacıyla demiryolu ve denizyolu ulaşımının payının artırılması ve trafik sıkışıklığı probleminin iyileştirilmesini önermiştir. Büyüközkan ve Vardaloğlu (2008), yeşil tedarik zinciri için önemli olan faktörleri çevresel, ekonomik ve operasyonel olmak üzere üç ana başlıkta toplamıştır. Çevresel faktörlerde enerji tüketimi, kullanılan malzeme miktarı, atık miktarı gibi etkenlerin yanı sıra süreçlerden kaynaklı gaz emisyonuna da yer verilmiştir.

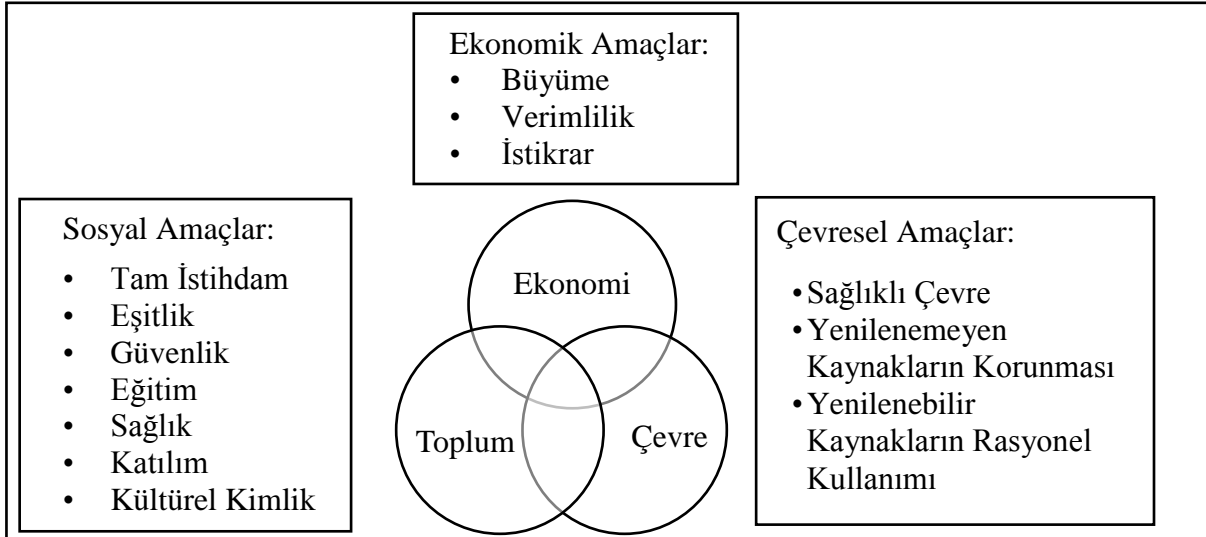
3. Sürdürülebilirlik Kavramı ve Çevresel Etkenler Bağlamında Türkiye Üzerine Bir Analiz

Sürdürülebilirlik kavramı, 1987 yılında Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu (WCED) tarafından yayınlanan Brundtland raporunda sürdürülebilir kalkınma çerçevesinde kapsamlı bir şekilde tanımlanmıştır. Bu raporda sürdürülebilir kalkınma “şimdiki kuşakların gereksinimlerini karşılarken, gelecek kuşakların ihtiyaçlarını karşılayabilme olanağının

tehlikeye atılmaması” olarak ifade edilmiş ve sürdürülebilirliğin kavramsal çatısı oluşturulmuştur (WCED,1987). Sürdürülebilirliğin bir süreç olarak ele alındığı bu yaklaşımda, şimdiki kuşaklar ve gelecek kuşaklar arasındaki ilişkiye değinilmiş ve uzun dönemli bütüncül politikaların öneminin altı çizilmiştir.

Sürdürülebilirlik ekonomik, çevresel ve toplumsal olmak üzere üç boyuttan oluşmaktadır (Dünya Bankası, 2017). Soubbotina (2004) çalışmasında, bu üç boyutun amaçlarını belirtmiştir. Şekil 1’de gözlemleneceği üzere, ekonomik boyut büyüme, verimlilik ve istikrar amaçlarını içermektedir. En temel anlamda, bu boyut bir işletmenin veya ülkenin kaynaklarını verimli şekilde kullanarak karlılığı sürdürmesini ifade etmektedir. Sosyal amaçlar tam istihdam, eşitlik, güvenlik, eğitim, sağlık, katılım ve kültürel kimlik kavramlarından oluşmaktadır. Buna göre sürdürülebilirliğin toplum boyutunda, bir sosyal sistemin uzun dönemde toplumsal refahı sağlayarak devam etmesi amaçlanmaktadır. Çevresel boyuta gelince sağlıklı bir çevre, kaynakların korunması ve kaynakların rasyonel kullanımı amaçları ile üretim ve tüketimden doğan çevresel zararın azaltılması hedeflenmektedir.

Şekil 1. Sürdürülebilir Kalkınmanın Boyutları ve Amaçları

Kaynak: Soubbotina (2004:10)

Bu çalışma, sürdürülebilirliğin çevresel boyutunu, Türkiye’de taşımacılığın çevreye olan etkisi üzerinden araştırmaktadır. Yapılan incelemede Türkiye’deki durumun göreceli analizi,

diğer OECD ülkelerinin verileriyle karşılaştırılarak gerçekleştirilmiştir. İlgili literatürde sıkça ele alındığı üzere taşımacılık ve doğal çevre ilişkisi ile ilgili göstergelerden biri taşımacılık kaynaklı CO₂ emisyon miktarıdır.

Tablo 1. Taşımacılıktan Kaynaklanan Her Bir Milyon GSYİH Başına Düşen CO₂ Emisyon Miktarı (Ton)

Yıllar	Türkiye	OECD ortalaması
2000	130	222
2001	170	217
2002	151	204
2003	116	175
2004	91	154
2005	76	138
2006	78	123
2007	73	106
2008	61	94
2009	72	105
2010	59	102
2011	57	91
2012	65	91
2013	69	87
2014	76	88

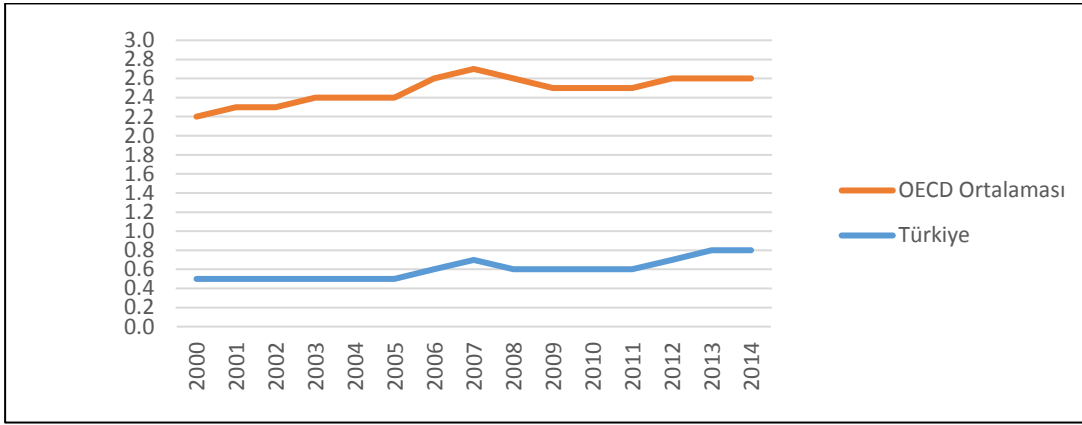
Kaynak: OECD Ulaştırma İstatistikleri (2017). Performans Göstergeleri. (OECD,2017a).

Tablo 1’de her bir milyon GSYİH başına düşen taşımacılıktan kaynaklanan CO₂ emisyonu miktarları 2000-2014 arasındaki dönem için gösterilmiştir. Son 4 yılda Türkiye için artan bir eğilim gözlemlenmekle birlikte, OECD ortalaması 90 ton civarında küçük sapmalarla devam etmektedir. Veriler incelendiğinde 2008 küresel finansal krizinin etkileri görülmektedir, 2008’de özellikle OECD ortalamasındaki ani düşüş azalan ekonomik büyüme, azalan ticaret ve dolayısıyla taşımacılıktaki düşüşle ilişkilendirilebilir.

Dünyada karbondioksit salımının %60’ı enerji kullanımı kaynaklıdır ve taşımacılık bu kullanımın yaklaşık %25’ini oluşturmaktadır (Uluslararası Enerji Ajansı, 2016). Dolayısıyla bir ülkenin gelirini ne kadar enerji verimli olarak ürettiği önemli bir göstergedir. Bu çalışma kapsamında, Türkiye’nin OECD ortalamasına göre durumunu daha iyi analiz edebilmek için enerjiyle alakalı karbondioksit emisyonu başına düşen GSYİH verileri de incelenmiştir. Türkiye’de 2000 yılında 3,97 ABD doları/kg olan bu veri 2014 yılında %13 büyüme

göstererek 4,53 ABD doları/kg seviyesine ulaşmıştır (OECD, 2017b). OECD toplamında ise, 2000 yılında 2,96 ABD doları/kg iken 2014 yılına gelindiğinde %37 büyümeyle 3,91 ABD doları/kg olmuştur (OECD, 2017b). Letonya, Polonya, Çek Cumhuriyeti, Romanya ve Bulgaristan için bu gösterge aynı dönemde %100'ün üzerinde büyümüşür (OECD, 2017b), bu durum bu ülkelerin Avrupa Birliği katılım süreci öncesi ve sonrası uyguladıkları sürdürülebilirlik politikalarına bağlanabilir.

Şekil 2. Kişi Başına Düşen Taşımacılıktan Kaynaklanan CO₂ Emisyon Miktarı (Ton)

Kaynak: OECD Ulaştırma İstatistikleri (2017). Performans Göstergeleri. (OECD,2017c).

Şekil 2 incelendiğinde, kişi başına düşen CO₂ miktarının, Türkiye’de son dönemde arttığı gözlemlenmektedir. OECD ortalaması ilgili yıllarda 1,7-2,0 ton aralığında seyretmektedir. OECD ortalamasında 2006-2008 arasında yükselen emisyon miktarı, 2009 yılından itibaren kademeli olarak düşüş göstermiştir. Türkiye’de ise artan bir eğilim görülmektedir. Türkiye’nin durumunu daha doğru bir şekilde ortaya koymak için başka göstergeleri de ele almak gerekmektedir. Bu amaçla, hem Türkiye hem OECD ülkelerinin tamamı için toplam CO₂ emisyonunun bu süre zarfındaki ortalama (yüzde olarak) değişimi ve yıllık ortalama nüfus artış hızı ele alınmıştır. Toplam CO₂ emisyonu Türkiye’de ortalama %4 artarken, OECD toplamında %3 azalış göstermektedir (OECD, 2017d). Nüfusun yıllık artışına gelince ise Türkiye’de ortalama %1,3 iken, OECD toplamında %0,06 civarındadır (OECD, 2017e). Dolayısıyla, Türkiye’nin OECD ortalamasından aşağıda olması, temel olarak yıllar bazında Türkiye’nin nüfus artışının OECD ortalamasının üzerinde seyretmesine bağlanabilir.

Tablo 2. Taşımacılıktan Kaynaklanan CO₂ Emisyonunun Toplam CO₂ Emisyonu İçerisindeki Payı

Ülkeler	2000-2004	2005-2009	2010-2014	Ülkeler	2000-2004	2005-2009	2010-2014
Arnavutluk	%50	%58	%61	İtalya	%28	%28	%29
Ermenistan	%18	%21	%27	Japonya	%21	%20	%18
Avusturya	%22	%22	%24	Kore	%19	%18	%16
Avusturya	%31	%33	%34	Letonya	%35	%43	%40
Azerbaycan	%11	%16	%23	Litvanya	%32	%37	%39
Belarus	%13	%17	%20	Lüksemburg	%59	%62	%65
Belçika	%23	%25	%27	Malta	%17	%16	%21
Bosna- Hersek	%15	%17	%15	Meksika	%30	%34	%34
Bulgaristan	%14	%17	%18	Moldova	%13	%19	%24
Kanada	%29	%31	%32	Karadağ	..	%27	%25
Şili	%34	%32	%30	Hollanda	%20	%21	%21
Çin	%8	%8	%8	Yeni Zelanda	%41	%42	%45
Hırvatistan	%26	%29	%34	Norveç	%37	%39	%39
Çek Cumhuriyeti	%12	%15	%16	Polonya	%10	%14	%16
Danimarka	%24	%27	%30	Portekiz	%32	%34	%37
Estonya	%12	%14	%13	Romanya	%13	%15	%20
Finlandiya	%19	%22	%23	Rusya	%14	%15	%16
Fransa	%36	%36	%39	Sırbistan	%8	%13	%13
Makedonya	%12	%13	%18	Slovakya	%15	%19	%21
Gürcistan	%35	%38	%41	Slovenya	%26	%32	%37
Almanya	%20	%19	%20	İspanya	%33	%35	%35
Yunanistan	%22	%24	%24	İsveç	%41	%49	%51
Macaristan	%18	%24	%25	İsviçre	%38	%40	%42
İzlanda	%30	%40	%42	Türkiye	%17	%17	%18
Hindistan	%11	%11	%12	Ukrayna	%10	%12	%12
İrlanda	%26	%31	%30	Birleşik Krallık	%24	%25	%26
İsrail	%23	%24	%24	ABD	%31	%32	%33

Kaynak:OECD Ulaştırma İstatistikleri (2017). Performans Göstergeleri. (OECD,2017f) .

Taşımacılıktan kaynaklı CO₂ emisyonunun toplam CO₂ emisyonu içerisindeki payı çevresel sürdürülebilirlik kapsamında bir gösterge olarak değerlendirilebilir. Tablo 2’de 54 OECD ülkesinin 2000-2014 aralığındaki taşımacılıktan kaynaklanan CO₂ emisyon payları verilmiştir. Türkiye için bu pay, %15-%20 arasında yıllara göre değişiklik göstermekteyken, OECD ortalaması %23-%29 arasında seyretmektedir. Türkiye’nin OECD ortalamasına göre taşımacılıkta CO₂ emisyonuna katkısının az olması temel olarak Türkiye’deki ekonomik durum ve taşımacılığın hacimsel büyüklüğüyle açıklanabilir. Türkiye’nin gelişmekte olan bir ülke olmasına bağlı olarak ekonomik dalgalanmaların sektöre etki etmesi, gelişmeye devam

eden lojistik sektöründeki altyapı ve üstyapı eksiklikleri ve elleçleme kapasitesinin düzeyi, uluslararası taşımacılıkta özellikle denizyolu ve havayolunda başlıca ulaştırma merkezleri arasında sayılmaması bu durumun temel nedenleri arasındadır. Ayrıca, bu yüzdenin diğer OECD ülkeleri için durumu incelendiğinde ise Lüksemburg dikkat çekmektedir. Neredeyse tüm yıllarda, Lüksemburg taşımacılık kaynaklı CO₂ payının en çok olduğu ülkedir. Uluslararası Enerji Ajansı (2008)'na göre, Lüksemburg'ta enerji kullanımıyla ilgili emisyonun yaklaşık yarısını karayolu taşımacılığında kullanılan yakıtlar oluşturmaktadır. Çin'in bu dönemdeki %8'lik payının sebebi, taşımacılığın toplam CO₂ emisyonuna başlıca katkı yapan sektörler arasında bulunmaması ve en çok CO₂ emisyonunun öncelikle elektrik üretimi, bunu takiben metal ve metal olmayan ürünlerin imalatı ve döküm sanayinden kaynaklanmasıdır (Liu, 2016).

Hem taşımacılıktan kaynaklanan CO₂ emisyonuna hangi taşıma modunun ne kadar etkisi olduğu hem de taşıma modlarının toplam CO₂ emisyonundaki yüzdesi diğer incelemeye değer göstergelerdir.² Daha önce incelenen birim GSYİH ve kişi başına düşen CO₂ emisyon miktarı veri setlerinde Türkiye, OECD ortalamasından daha iyi durumda iken Tablo 3'te verilen karayolu taşımacılığının CO₂ emisyonundaki payı göz önüne alındığında Türkiye ve OECD ortalaması yakın değerlerdedir. Demiryolu taşımacılığında da Türkiye, yine OECD ortalaması civarındadır. Letonya, Romanya, Litvanya, Belarus, Arnavutluk gibi eski Sovyetler Birliği ülkeleri geniş çaplı demiryolu altyapıları sebebiyle, demiryolunun CO₂ emisyonundaki payının en yüksek olduğu ülkeler arasındadır (OECD, 2017g). Denizyolu taşımacılığının toplam CO₂ emisyonu içerisindeki payına gelince Türkiye, OECD ortalamasının çok altındadır. Denizyolu taşımacılığı içerisindeki paylarda Malta %180'lere varan değerlerle dikkat çekmektedir (OECD, 2017g), bu durum Avrupa Birliği tarafından 2005 yılından beri uygulanan Emisyon Ticareti Şeması (Avrupa Birliği, 2017) ile ilişkilendirilebilir. Bir diğer önemli nokta ise İspanya, Yunanistan, Belçika, Hollanda gibi önemli liman kentleri bulunan ve denizcilik faaliyetlerinde önde gelen ülkelerin en yüksek paya sahip olmasıdır (OECD, 2017g). Havayolu taşımacılık moduna gelince, Türkiye OECD ortalamasının altındadır. Yüksek maliyetler nedeniyle kısıtlı mal grupları için tercih edilen havayolu taşımacılığının

---

² Karayolu ve demiryolu taşımacılığı için taşımacılıktan kaynaklanan CO₂ emisyonu payına ulaşılabilirken denizyolu ve havayolu modları için toplam CO₂ emisyonundaki paylara erişilebilmektedir.

toplam CO₂ emisyonundaki payının düşük olması beklenen bir durumdur. Veriler incelendiğinde İzlanda, İsviçre, Lüksemburg ve Malta bu kategoride en yüksek payı olan ülkelerdir (OECD, 2017g).

Tablo 3. Çeşitli Taşımacılık Modlarının CO₂ Emisyonundaki Payı (%)

Yıllar	Karayolu ve Demiryolu Modlarının Taşımacılıktan Kaynaklanan Toplam CO ₂ Emisyonundaki Payı				Denizyolu ve Havayolu Modlarının Toplam CO ₂ Emisyonundaki Payı			
	Karayolu Taşımacılığı		Demiryolu Taşımacılığı		Denizyolu Taşımacılığı		Havayolu Taşımacılığı	
	Türkiye	OECD Ortalaması	Türkiye	OECD Ortalaması	Türkiye	OECD Ortalaması	Türkiye	OECD Ortalaması
2000	%90	%91	%2	%3	%1	%7	%1	%3
2001	%89	%91	%2	%2	%0	%6	%1	%3
2002	%89	%91	%2	%2	%1	%7	%1	%3
2003	%88	%91	%2	%2	%1	%7	%1	%3
2004	%87	%91	%2	%2	%2	%8	%1	%3
2005	%87	%91	%2	%2	%2	%6	%2	%3
2006	%89	%92	%2	%2	%1	%7	%1	%3
2007	%89	%91	%1	%2	%1	%7	%1	%3
2008	%89	%92	%1	%2	%1	%7	%2	%3
2009	%89	%93	%1	%2	%0	%8	%2	%3
2010	%91	%93	%1	%2	%0	%8	%1	%3
2011	%91	%93	%1	%2	%0	%8	%1	%3
2012	%93	%93	%1	%2	%0	%7	%1	%3
2013	%90	%93	%1	%1	%1	%8	%1	%4
2014	%91	%93	%1	%1	%1	%8	%3	%4

Kaynak: OECD Ulaştırma İstatistikleri (2017). Performans Göstergeleri. (OECD,2017g)

4. Sonuç

Taşımacılık, ekonomik ve toplumsal sistemlerin sürekli etkileşimde olmasını sağlayan ve bu önemli görev bağlamında sürdürülebilirliği araştırılan bir lojistik faaliyetidir. Sürdürülebilir taşımacılık ekonomik, sosyal ve çevresel olmak üzere üç ana bileşenden oluşmaktadır. En basit ifadeyle, bu kavram, insan ve yüklerin doğal çevreye zararı asgariye indirecek şekilde bir noktadan bir diğer noktaya ulaştırılmasını anlatmaktadır. Bu çalışmada taşımacılık faaliyetlerinin neden olduğu CO₂ emisyonu nedeniyle Türkiye'nin doğal çevreye olan etkisi OECD ortalamasıyla karşılaştırılarak analiz edilmiştir. Ayrıca her bir taşımacılık modu

bazında verideki dikkat çeken noktalar belirtilerek Türkiye'nin OECD ortalamasına göre durumu incelenmiştir.

Türkiye'de 2010 itibariyle, karayolu taşımacılığının payı hem yolcu hem yük taşımada %90 civarındadır (UDHB, 2011). Türkiye'de taşımacılığın karayolu ağırlıklı yapısı CO₂ emisyon verilerinde de kendini göstermektedir. Demiryolu taşımacılığı, karayolu taşımacılığından daha az CO₂ emisyonu oluşturmaktadır (McKinnon, 2007), ancak Türkiye'de demiryolu ağı potansiyel düzeyinin altındadır ve bu sebeple çok yoğun kullanılmamaktadır. Bunlar limanların altyapı ve üstyapı yetersizlikleri gibi nedenlerle birleşerek doğal çevreye zararı azaltma olanağı olan ve aynı zamanda maliyet avantajı da barındıran çok modlu taşımacılığın uygulanabilirliğini azaltmaktadır. Politika olarak düşük karbonlu ekonomiye geçiş teşvikleri kapsamında yolcu ve yük taşımacılığında çevre dostu yakıt, verimli motorların ve elektrikli araçların teşviki, AR-GE çalışmalarına desteğin artırılması, çok modlu taşımacılığın teşvik edilmesi gibi araçlar kullanılabilir. Ayrıca gelişmiş ve gelişmekte olan Avrupa Birliği ülkelerinde karbon vergisinin fosil yakıt tüketimini azaltan ve farklı enerji kaynakları kullanmaya teşvik eden etkisi göz önüne alındığında (Alper, 2017), benzer mekanizmalar ile Türkiye'de taşımacılıktan kaynaklı CO₂ emisyonunun azaltılması hedeflenebilir. Akıllı trafik sistemlerinin yaygınlaştırılması, şehir içi ulaşımda toplu taşımanın genişletilmesi ve toplu taşımanın özendirilmesi etkili olabilecek diğer politikalar arasındadır.

Bu çalışma sürdürülebilirliğin çevre boyutunun taşımacılık sektörüyle ilişkisi bağlamında Türkiye'nin durumunu incelemiştir. Sürekli büyüyen bir ekonomiye sahip olan Türkiye'de taşımacılık sektörü de büyümektedir ve bu durum sektörün CO₂ emisyonuna katkısının gelecekte artacağına işaret etmektedir. Dolayısıyla, gelecek çalışma önerisi olarak taşımacılıktan kaynaklanan CO₂ emisyon miktarının tahmini üzerine bir araştırma yapılabilir.

Kaynakça

Alper, A.E., 2017. Analysis of carbon tax on selected European countries: does carbon tax reduce emissions?. *Applied Economics and Finance*. 5(1). ISSN 2332-7294

Alper, F.Ö. ve Alper A.E., 2017. Karbondioksit emisyonu, ekonomik büyüme, enerji tüketimi ilişkisi: Türkiye için bir ARDL sınır testi yaklaşımı. *Sosyoekonomi*. 25(33), 145-256. doi: 10.17233/sosyoekonomi.292114

Avrupa Birliği. 2017. *İklim Politikaları*. Online Erişim: https://ec.europa.eu/clima/policies/ets_en (Son Erişim Tarihi: 19.11.2017)

Aransson, H. ve Huge Brodin, M., 2006. The environmental impact of changing logistics structures. *The International Journal of Logistics Management*. 17(3), 394-415, <https://doi.org/10.1108/09574090610717545>

Büyükoçkan, G. ve Vardaloğlu, Z., 2008. Yeşil tedarik zinciri yönetimi. *Lojistik Dergisi*, 8, 66-73.

Colvile, R.N., Hutchinson, E.J., Mindell, J.S., Warren, R.F., 2001. The transport sector as a source of air pollution. *Atmospheric environment*, 35(9), 1537-1565

Christopher, M., 2011. Logistics, the supply chain and competitive strategy. In *Logistics and Supply Chain Management* (4th ed.). Prentice Hall. London. 1-15.

Dünya Bankası. 2017. *Sustainable Development*. Online Erişim: <http://www.worldbank.org/en/topic/sustainabledevelopment/overview> (Son Erişim Tarihi: 19.11.2017)

Hawkins, T.R. ve Dente, S.M.R., 2010. Greenhouse gas emissions driven by the transportation of goods associated with French consumption. *Environmental Science & Technology*, 44 (22), 8656-8664. doi: 10.1021/es9025529

Liu, Z., 2016. *China's Carbon Emissions Report 2016*. Cambridge, MA: Harvard Belfer Center for Science and International Affairs. Online Erişim: <http://www.iea.org/publications/freepublications/publication/CO2EmissionsFromFuelCombustion2017Overview.pdf> (Son Erişim Tarihi: 19.11.2017).

McKinnon, A., 2007. *CO₂ emissions from freight transport in the UK*. London: Climate Change Working Group of the Commission for Integrated Transport.

OECD. 2017a. *Emissions from transport in tonnes per one million units of current US\$ GDP*. Performans Göstergeleri. OECD Ulaştırma İstatistikleri 2017. Online Erişim: <http://stats.oecd.org/> (Son Erişim Tarihi: 26.11.2017)

OECD. 2017b. *Green growth indicators*. OECD Çevre İstatistikleri 2017. Online Erişim: <http://stats.oecd.org/> (Son Erişim Tarihi: 26.11.2017)

OECD. 2017c. *CO₂ emissions from transport in tonnes per inhabitant*. Performans Göstergeleri. OECD Ulaştırma İstatistikleri 2017. Online Erişim: <http://stats.oecd.org/> (Son Erişim Tarihi: 26.11.2017)

OECD. 2017d. *Greenhouse gas emissions by source*. OECD Çevre İstatistikleri 2017. Online Erişim: <http://stats.oecd.org/> (Son Erişim Tarihi: 26.11.2017)

OECD. 2017e. *Population*. OECD Nüfus İstatistikleri 2017. Online Erişim: <http://stats.oecd.org/> (Son Erişim Tarihi: 26.11.2017)

OECD. 2017f. *Share of CO₂ emissions from transport in total CO₂ emissions*. Performans Göstergeleri. OECD Ulaştırma İstatistikleri 2017. Online Erişim: <http://stats.oecd.org/> (Son Erişim Tarihi: 26.11.2017)

OECD. 2017g. *Share of CO₂ emissions from international maritime bunkers, share of CO₂ emissions from international aviation bunkers, share of CO₂ emissions from road in total CO₂ emissions from transport, share of CO₂ emissions from rail in total CO₂ emissions from transport*. Performans Göstergeleri. OECD Ulaştırma İstatistikleri 2017. Online Erişim: <http://stats.oecd.org/> (Son Erişim Tarihi: 26.11.2017)

Piecyk, M. ve McKinnon, A., 2010. Forecasting the carbon footprint of road freight transport in 2020. *International Journal of Production Economics*, 128, 31-42.

Soruşbay, C., 2005. *Karayolu Ulaşımından Kaynaklanan Karbondioksit Emisyonlarının Çevreye Etkisi ve Kontrolü*. TMMOB Makine Mühendisleri Odası, IX. Otomotiv Yan Sanayi Sempozyumu, 27-28 Mayıs 2005 Bursa.

Soubbotina, T.P., 2004. *Beyond Economic Growth An Introduction To Sustainable Development*. 2nd ed. USA: World Bank.

Tuna, O., 2001. Türkiye için lojistik ve denizcilik stratejileri: uluslararası ve bölgesel belirleyiciler. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(2).

Yang, S. ve He, L.Y., 2016. Fuel demand, road transport pollution emissions and residents' health losses in the transitional China. *Transportation Research Part D: Transport and Environment*, 42, 45-59.

UDHB (T.C. Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı), 2011. *Transportation in Turkey Country Report*. Online Erişim: <http://www.comcec.org/wpcontent/uploads/2015/02/Turkey.pdf> (Son Erişim Tarihi: 19.11.2017)

Uluslararası Enerji Ajansı. 2008. *Luxembourg 2008 Review*. Online Erişim: <https://www.iea.org/publications/freepublications/publication/Luxembourg2008.pdf> (Son Erişim Tarihi: 19.11.2017)

Uluslararası Enerji Ajansı. 2016. *CO₂ Emissions from Fuel Combustion - 2016 edition - Key CO₂ Emissions Trends*. Online Erişim: <https://www.iea.org/publications/freepublications/publication/KeyCO2EmissionsTrends.pdf> (Son Erişim Tarihi: 27.11.2017)

Uluslararası Enerji Ajansı. 2017. *CO₂ Emissions from Fuel Combustion: Overview*. Online erişim: <http://www.iea.org/publications/freepublications/publication/CO2EmissionsFromFuelCombustion2017Overview.pdf> (Son Erişim Tarihi: 19.11.2017)

UNCTAD. 2017. UNCTAD Statistics. Online Erişim: <http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=102> (Son Erişim Tarihi: 19.11.2017)

World Commission on Environment and Development (WCED). 1987. Our common future. Oxford: Oxford University.

Wu, H.J. ve Dunn, S.C., 1995. Environmentally responsible logistics systems. *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 25(2), 20-38, <https://doi.org/10.1108/09600039510083925>

TÜRKİYE’NİN KREDİ NOTUNU ETKİLEYEN FAKTÖRLERİN MARS YÖNTEMİ İLE BELİRLENMESİ¹

Serhat Yüksel*

Mustafa Özsarı**

Özet

Bu çalışmanın amacı Türkiye kredi notuna etki eden makroekonomik faktörlerin belirlenmesidir. Bu bağlamda, ülkenin kredi notuna etki edebilecek 8 adet değişken inceleme kapsamına alınmıştır. Belirtilen amaca ulaşabilmek için söz konusu değişkenlere ait 1992 ve 2015 dönem aralığındaki yıllık veriler MARS (Çok Değişkenli Uyarlanabilir Regresyon Uzanımları) yöntemi kullanılarak test edilmiştir. Elde edilen analiz sonuçlarına göre, ülkenin cari işlemler dengesi ile kredi derecelendirme notu arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunduğu belirlenmiştir. Başka bir ifadeyle, cari işlemler açığının GSYİH rakamına oranı arttıkça, Türkiye’nin kredi derecelendirme notunun azaldığı tespit edilmiştir. Belirtilen hususlar dikkate alındığında, kredi derecelendirme notunun artması için Türkiye’nin ilk olarak cari işlemler açığı problemini çözmeye odaklanması yerinde olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Kredi Notu, MARS

JEL Sınıflaması: C22, C82, F33

¹ Söz konusu çalışma 11.05.2017 tarihinde Eskişehir’de “V.Anadolu International Conference in Economics” isimli konferansta sunulmuştur.

* Sorumlu Yazar: Yrd. Doç. Dr., İstanbul Medipol Üniversitesi, İngilizce İşletme Bölümü, serhatyuksel@medipol.edu.tr

** Ar. Gör., Konya Gıda ve Tarım Üniversitesi, Ekonomi Bölümü, mustafa.ozsari@gidatarim.edu.tr

**DETERMINING THE FACTORS AFFECTING THE CREDIT RATINGS OF TURKEY
USING MARS METHOD**

Abstract

The main purpose of this study is to identify the macroeconomic factors that influence the credit ratings of Turkey. Within this context, 8 different independent variables are used in this study. To achieve this objective, annual data for the periods between 1992 and 2015 is analyzed by using MARS method. It is concluded that there is a positive relationship between current account balance and credit rating of Turkey. In other words, when the ratio of current account deficit/GDP increases, credit rating of Turkey will decrease. It is recommended that Turkey should firstly solve the problem of high current account deficit to have higher credit ratings.

Keywords: Turkey, Credit Rating, MARS

JEL Classification: C22, C82, F33

1. Giriş

Kredi derecelendirme kuruluşları tarafından ülkelere verilen kredi notu ülke ekonomisi için çok önemli bir rol oynamaktadır. Yabancı yatırımcılar bir ülke için yatırım kararı verirken o ülkeye ilişkin ekonomik göstergeleri ve uzman görüşleri takip etmektedir. Bu bağlamda, kredi derecelendirme kuruluşları tarafından verilen notlar da söz konusu yatırımcılar için önemli bir gösterge niteliğindedir. Dolayısıyla, ülkeler de bu kredi kuruluşları tarafından verilen notlara oldukça önem vermektedirler (Haque vd., 1996).

Türkiye cari işlemler açığı ve yüksek işsizlik oranı gibi problemler ile karşı karşıya olan bir ülkedir (Ersin ve Duran, 2017). Bundan dolayı, özellikle yurt dışından gelecek olan yatırımlara ihtiyaç duyulmaktadır. Söz konusu yatırımcıların kararları, kredi derecelendirme kuruluşlarının verdiği notlardan ciddi anlamda etkilenecektir. Bu yüzden Türkiye'nin kredi notunun artması ülke ekonomisindeki bahsedilen bu sorunların çözülmesinde oldukça önem arz etmektedir (Yüksel vd., 2015).

Belirtilen hususlar dikkate alındığında, bu çalışmada Türkiye'nin kredi notunu etkileyen makroekonomik değişkenler belirlenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, 1992 ve 2015 dönem aralığındaki yıllık veriler kullanılmıştır. Belirtilen amaca ulaşabilmek için söz konusu veriler MARS yöntemi ile analiz edilmiştir. Adı geçen yöntem bahsedilen bu alanda ilk defa kullanılmaktadır. Söz konusu durum çalışmamızın orijinalliğini arttırmaktadır.

Çalışmamız beş farklı bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünün ardından ikinci bölümde kredi derecelendirme kuruluşları ve Türkiye'nin kredi notları hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise konu ile ilgili benzer çalışmalara yer verilmiştir. Çalışmamızın dördüncü bölümünde analiz yöntemi ve sonuçları bulunmaktadır. Sonuç bölümünde ise belirlenen sonuçlara yönelik öneriler ele alınmaktadır.

2. Kredi Derecelendirme Kuruluşları ve Türkiye'nin Kredi Notları

2.1. Kredi Derecelendirme Kuruluşları

Moody's, Standard&Poor's ve Fitch Ratings en önemli kredi derecelendirme kuruluşlarıdır. Adı geçen kredi kuruluşları tarafından verilen notların detaylarına Tablo 1'de yer verilmiştir.

Tablo 1: Kredi Derecelendirme Kuruluşlarının Notları

Moody's		S&P		Fitch		Açıklama
Uzun vadeli	Kısa vadeli	Uzun vadeli	Kısa vadeli	Uzun vadeli	Kısa vadeli	
Aaa	P-1	AAA	A-1+	AAA	F1+	En yüksek dereceli
Aa1		AA+		AA+		Yüksek dereceli
Aa2		AA		AA		
Aa3		AA-		AA-		
A1	P-2	A+	A-1	A+	F1	Üst orta sınıf
A2		A		A		
A3		A-		A-		
Baa1	P-3	BBB+	A-2	BBB+	F2	Alt orta sınıf
Baa2		BBB		BBB		
Baa3		BBB-		BBB-		
Ba1	Not prime	BB+	B	BB+	B	Yatırım yapılamaz
Ba2		BB		BB		Spekülatif
Ba3		BB-		BB-		

B1	B+		B+		Son derece spekülâtif
B2	B		B		
B3	B-		B-		
Caa1	CCC+	C	CCC	C	Önemli riskler
Caa2	CCC				büyük ölçüde spekülâtif
Caa3	CCC-				Kurtarılması beklenen, iflasa yakın
Ca	CC				
	C				
C			DDD		İflas
/	D	/	DD	/	
/			D		

Kaynak: Kronwald (2009)

Tablo 1’den de görüleceği üzere her 3 kuruluşunda kredi notları farklılık göstermektedir. Moody’s firmasının Aaa-A2, S&P ve Fitch firmalarının ise AAA-A aralığındaki notları “yüksek” olarak kabul edilmektedir. Moody’s için A3-Baa3, diğer kuruluşlar için ise A- ve BBB- aralığı “daha düşük” kabul edilmekle birlikte “yatırım yapılabilir” anlamına gelmektedir. Öte yandan, Moody’s için Ba1 notunun aşağısı, diğer kuruluşlar için ise BB+ notunun aşağısı “yatırım yapılamaz” anlamına gelmektedir. Notlar aşağıya doğru düştükçe “önemli riskler” ve “iflas” göstergeleri olarak anlaşılmaktadır.

2.2. Türkiye’nin Kredi Notları

Türkiye’nin 13.01.2005 ve 23.09.2016 tarihleri arasındaki kredi notunun yıllar itibarıyla değişimine Tablo 2’de yer verilmemiştir.

Tablo 3: Türkiye’nin Kredi Notları

Tarih	Fitch	Moody’s	S&P	Not
23.09.2016	BBB-	Ba1	BB	Moody’s Türkiye’nin notunu yatırım yapılabilir seviyenin altına indirdi
20.07.2016	BBB-	Baa3	BB	S&P Türkiye’nin notunu BB’ye indirdi

16.05.2013	BBB-	Baa3	BB+	Moody's Türkiye'nin notunu yatırım yapılabilir seviyeye yükseltti
27.03.2013	BBB-	Ba1	BB+	S&P Türkiye'nin notunu to BB+'ya yükseltti
05.11.2012	BBB-	Ba1	BB	Fitch Türkiye'nin notunu yatırım yapılabilir seviyeye yükseltti
20.06.2012	BB+	Ba1	BB	Moody's Türkiye'nin notunu Ba1'e yükseltti
19.02.2010	BB+	Ba2	BB	S&P Türkiye'nin notunu BB'ye yükseltti
08.01.2010	BB+	Ba2	BB-	Moody's Türkiye'nin notunu Ba2'ye yükseltti
03.12.2009	BB+	Ba3	BB-	Fitch Türkiye'nin notunu 2 not birden artırarak BB+'ya yükseltti
14.12.2005	BB-	Ba3	BB-	Moody's Türkiye'nin notunu Ba3'e yükseltti
13.01.2005	BB-	B1	BB-	Fitch Türkiye'nin notunu BB-'ye yükseltti

Kaynak: Bloomberg

Tablo 3'den anlaşılacağı üzere 2005 ve 2013 yılları arasında Türkiye'nin kredi notu önemli ölçülerde artmaktadır. Buna karşın, 2013 yılından itibaren Türkiye'nin kredi notunun azaldığı görülmektedir. 2017 yılında ise Fitch Türkiye'nin notunu "BBB-"den "BB" seviyesine düşürmüştür. Öte yandan, S&P ise aynı yıl içerisinde ülkenin kredi notu görünümünü durağandan negatife indirmiştir.

3. Literatür Taraması

Çalışmamızda ülke kredi notuna etki eden hususları inceleyen benzer çalışmalar inceleme kapsamına alınmıştır. Söz konusu çalışmaların bazılarında Tablo 3'de yer verilmiştir.

Tablo 4: Literatür Özeti

Yazar	Kapsam	Yöntem	Sonuçlar
Cosset ve Roy (1991)	Gelişmekte olan ülkeler	Regresyon	Kişi başına düşen milli gelir rakamının ülkenin kredi notunu etkilediği belirlenmiştir.
Cantor ve Packer (1996)	Gelişmekte olan ülkeler	Probit	Kişi başına milli gelir, ekonomik büyüme, enflasyon ve dış borç rakamının ülkenin kredi

			notunu etkilediği belirlenmiştir
Haque vd. (1996)	60 ülke	Regresyon	Döviz rezervleri, cari denge, ekonomik büyüme ve enflasyon oranının ülkenin kredi notunu etkilediği sonucuna varılmıştır.
Mellios vd. (2006)	86 ülke	Logit	Bulgulara göre kişi başına düşen milli gelir ve bütçe fazlası kredi notlarını olumlu, enflasyon oranı ise olumsuz yönde etkilemektedir.
Bissoondoyal- Bheenick vd. (2006)	90 ülke	Probit	Ekonomik büyüme, cari işlemler dengesi ve enflasyon oranının kredi notlarını belirleyen faktörler arasında yer aldığı tespit edilmiştir.
Sgherri ve Zoli (2009)	Avrupa Birliği	Regresyon	Ülkenin bütçe dengesinin kredi notunu etkilediği anlaşılmıştır.
Halim vd. (2009)	Malezya	Hata Düzeltilme Modeli	Dış borç ile kredi notu arasında uzun dönemli bir ilişki bulunduğu tespit edilmiştir.
Alfonso vd. (2009)	Avrupa Birliği	Logit	Kişi başına GSYH, ekonomik büyüme, enflasyon, işsizlik, dış borç, bütçe dengesi, döviz rezervleri ve cari işlemler dengesi ülkelerin kredi notuna etki eden faktörlerdir.
Alsakka vd. (2010)	Literatür Taraması	Betimsel İstatistik	Bir kredi derecelendirme kuruluşu ülkenin kredi notu verilirken diğer derece kuruluşlarından etkilenmektedir.
Alexe vd.	68 ülke	Regresyon	Kişi başına GSYH, dış borç/GSYH oranı ve bütçe

(2013)			dengesi anlamlı bir şekilde kredi notlarını etkilemektedir.
Balıkçioğlu ve Yılmaz (2013)	12 ülke	Regresyon	Bütçe açığı, devletin borçluluk durumu ve işsizlik oranının ülke kredi notunda etkili olduğu sonucuna varılmıştır.
Ovalı (2014)	Türkiye ve Avrupa Birliği	Betimsel İstatistik	Türkiye'nin AB ülkelerine kıyasla kredi notunun düşük olmasının en önemli sebebi yüksek cari işlemler açığı ve işsizlik oranıdır.
Kargı (2014)	Türkiye	Trend Analizi	Cari işlemler açığının GSYH'ye oranı, dış borç stoku, ekonomik büyüme, enflasyon, cari açık ve krizler ülke notlarına etki eden faktörler olarak belirlenmiştir.
Bennel vd. (2016)	Çin	Probit	Sonuçlara göre dış borç, bütçe dengesi, cari işlemler dengesi, enflasyon oranı, kişi başına GSYH ve ekonomik büyümenin kredi notuna etki ettiği anlaşılmıştır.

Tablo 3'den görülebileceği üzere literatürde ülkenin kredi derecelendirme notunu etkileyen sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Çalışmaların bazılarında yüksek işsizlik oranının ülkenin kredi notunu olumsuz yönde etkilediği ve bu yüzden de ülkelerin kredi notlarını yükseltebilmek için söz konusu problemi çözmeleri gerektiği vurgulanmıştır (Balıkçioğlu ve Yılmaz, 2013), (Ovalı, 2014). Belirtilen çalışmalara ek olarak, Cantor ve Packer (1996) çalışmasında gelişmekte olan ülkeleri incelemiş ve ülkelerin bütçe açığı vermesi durumunun kredi notunu düşürdüğünü tespit etmiştir. Mellios vd. (2006), Sgherri ve Zoli (2009), Alfonso vd. (2009), Alexe vd. (2013), Balıkçioğlu ve Yılmaz (2013), Ovalı (2014) ve Bennel vd. (2016) de çalışmalarında benzer sonuca ulaşmışlardır.

Öte yandan, çalışmaların önemli bir bölümünde ülkenin ekonomik performansının kredi notlarını en fazla etkileyen husus olduğu vurgulanmıştır (Cosset ve Roy, 1991), (Cantor ve Packer, 1996), (Mellios vd., 2006), (Alfonso vd., 2009), (Alexe vd., 2013), (Ovalı, 2014), (Kargi, 2014). Diğer taraftan, Haque vd. (1996), Bissoondoyal-Bheenick vd. (2006), Ovalı (2014), Kargi (2014), Bennel vd. (2016) ayrıca ülkenin yüksek cari işlemler açığı vermesinin kırılganlığı arttırdığını ve bu hususun da ülke kredi notlarını olumsuz yönde etkilediğini belirlemişlerdir. Kısa vadeli dış borç ve enflasyon oranının da ülke kredi notunu olumsuz yönde etkilediği birçok farklı çalışmada ifade edilmiştir (Cantor ve Packer, 1996), (Alfonso vd., 2009), (Ovalı, 2014).

Literatürde konu ile ilgili sınırlı sayıda çalışmanın olması söz konusu alanda yapılacak çalışmalara ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Buna ek olarak, Türkiye'nin kredi notunu inceleyen bir çalışma en son 2014 yılında yapılmıştır. Buna karşın, son 3 yıldır Türkiye'de kredi notunun değişmesine etki edebilecek birçok husus yaşanmıştır. Dolayısıyla, bu konuda yapılacak olan yeni bir çalışmanın oldukça faydalı olacağı düşünülmektedir. Öte yandan, yapılan analizlerde kullanılan yöntemin başarılı sonuçlar vermiş olması da çalışmanın kalitesinin artması için önem arz etmektedir (Eti ve İnel, 2016). Bu yüzden, yeni yapılacak çalışmanın da daha önce başarılı sonuçlar vermiş bir ekonometrik yöntem ile ele alınması yapılacak çalışmanın niteliğini arttıracaktır.

4. Analiz Sonuçları ve Bulgular

4.1. Veri Seti ve Değişkenler

Çalışmada 1992-2015 dönem aralığındaki yıllık veriler kullanılmıştır. Türkiye'nin kredi notuna ilişkin veriler Standard&Poor's firmasına ait internet sitesinden temin edilmiştir. Bağımlı değişken, kredi notunun artma durumunda "1", azalma durumunda ise "0" değerlerini almıştır. Çalışmamızda kullanılan bağımsız değişkenlere ait veriler ise Türkiye İstatistik Kurumu'ndan elde edilmiştir. Söz konusu değişkenlere ait detay bilgiler tablo 4'de yer almaktadır.

Tablo 4: Bağımsız Değişkenler

Değişken Adı	Referans
İşsizlik Oranı	Balıkçioğlu ve Yılmaz (2013), Ovalı (2014)
Bütçe Açığı	Cantor ve Packer (1996), Mellios vd. (2006), Sgherri ve Zoli (2009), Alfonso vd. (2009), Alexe vd. (2013), Balıkçioğlu ve Yılmaz (2013), Ovalı (2014), Bennel vd. (2016)
Ekonomik Büyüme	Haque vd. (1996), Bissoondoyal-Bheenick vd. (2006), Alfonso vd. (2009), Ovalı (2014), Kargi (2014), Bennel vd. (2016)
Cari İşlemler Açığı / GSYİH	Haque vd. (1996), Bissoondoyal-Bheenick vd. (2006), Alfonso vd. (2009), Kargi (2014), Ovalı (2014), Kargi (2014), Bennel vd. (2016)
Kısa Vadeli Dış Borç / GSYİH	Cantor ve Packer (1996), Halim vd. (2009), Alfonso vd. (2009), Alexe vd. (2013), Balıkçioğlu ve Yılmaz (2013), Ovalı (2014), Kargi (2014)
Enflasyon	Cantor ve Packer (1996), Haque vd. (1996), Mellios vd. (2006), Bissoondoyal-Bheenick vd. (2006), Alfonso vd. (2009), Ovalı (2014), Kargi (2014), Bennel vd. (2016)
Kişi Başına Düşen Milli Gelir	Cosset ve Roy (1991), Cantor ve Packer (1996), Mellios vd. (2006), Alfonso vd. (2009), Alexe vd. (2013), Bennel vd. (2016)
TCMB Rezervleri	Haque vd. (1996), Alfonso vd. (2009)

Tablo 4'den görülebileceği üzere çalışmamızda ülkenin kredi notuna etki edebilecek 8 farklı bağımsız değişken kullanılmıştır. İşsizlik oranı, bütçe açığı, cari işlemler açığı, kısa vadeli dış borçlar ve enflasyon oranı ülke ekonomisi için olumsuz hususları ifade etmektedir. Bundan dolayı, söz konusu

değişkenlerin ülkenin kredi notunu negatif yönde etkilemesi beklenmektedir. Öte yandan, ekonomik büyüme, kişi başına düşen milli gelir ve TCMB rezervleri ise ülkenin ekonomik gücünü ifade etmektedir. Bu yüzden, bahsi geçen bu değişkenlerin kredi notunu arttırması öngörülmektedir.

4.2. MARS Yöntemi

MARS yöntemi İngilizce “Multivariate Adaptive Regression Splines” kelimelerinin baş harflerinden oluşmaktadır. Türkçeye ise “Çok Değişkenli Uyarlanabilir Regresyon Uzanımları” olarak çevrilmektedir. Söz konusu yöntemde bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etkileri belirlenmeye çalışılmaktadır. MARS yönteminin diğer yöntemlere kıyasla birçok avantajı bulunmaktadır. Adı geçen yöntemde “çoklu doğrusal bağlantı” (multicollinearity) problemi ortadan kalkmaktadır. Bu yüzden, çok sayıda bağımsız değişken kullanabilmek mümkün olmaktadır. Ayrıca, MARS yönteminde bağımsız değişkenler farklı koşullar için farklı katsayılar alabilmektedir. Bu durum da bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki ilişkinin daha doğru bir şekilde belirlenmesine yardımcı olmaktadır. MARS modelinin detayına aşağıda yer verilmiştir (Friedman, 1991).

$$Y = B_0 + \sum_{n=1}^K a_n B_n(X_t) + \varepsilon \quad (1)$$

İlgili eşitlikte, Y bağımlı değişkeni, X ise bağımsız değişkeni göstermektedir. B_0 ise modelin sabit terimini ifade etmektedir. Bunların yanı sıra, a_n n. temel fonksiyonun katsayı değerini göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, modelde K adet temel fonksiyon bulunmaktadır. MARS yönteminde analiz iki farklı aşamada yapılmaktadır. İlk olarak, analizde kullanılan bağımsız değişkenler arasında tüm kombinasyonlar kullanılarak çok sayıda temel fonksiyon elde edilmektedir. Akabinde, modele olumsuz katkısı olduğu düşünülen temel fonksiyonlar sistem tarafından elenmekte ve analiz sonuçlarına ulaşılmaktadır (Friedman, 1991). Literatürde yer alan çalışmalar dikkate alındığında MARS yönteminin yeni bir metot olmasına karşın başarılı sonuçlar verdiği görülmektedir (Dinçer vd., 2017), (Yüksel ve Özşarı, 2017). Buna rağmen, bu yöntemin sosyal bilimlerde popülar olmadığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı, çalışmanın orijinalliğinin arttırılması ve literatüre önemli bir katkı yapılabilmesi amacıyla MARS yönteminin kullanılmasına karar verilmiştir.

4.3. Analiz Sonuçları

Analiz sürecinde ilk olarak 8 adet değişkenlerin durağan olup olmadıkları test edilmiştir. Bu amaca ulaşabilmek için Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) birim kök testi kullanılmıştır. Elde edilen analiz sonuçlarının detaylarına tablo 5’de yer verilmiştir.

Tablo 5: ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Bağımsız Değişkenler	Düzye Değer (olasılık)	Birinci Fark (olasılık)
İşsizlik Oranı	0.5910	0.0382
Bütçe Açığı	0.4278	0.0029
Ekonomik Büyüme	0.0029	-
Cari İşlemler Açığı	0.0572	0.0009
Kısa Vadeli Dış Borç	0.2327	0.0006
Enflasyon	0.4141	0.0002
Kişi Başına Düşen Milli Gelir	0.5304	0.0032
TCMB Rezervleri	0.8241	0.0258

Tablo 5’den görülebileceği üzere 7 adet değişkenin düzey değeri 0.05’den büyük, 1 adet değişkenin ise düzey değeri belirtilen rakamdan küçüktür. Söz konusu durum 7 adet değişkenin düzey değerinde durağan olmadığı bilgisini vermektedir. Dolayısıyla, ilgili değişkenlerin birinci sıra farkları alınmıştır. Durağanlık analizinin akabinde, Türkiye’nin kredi notunu etkileyen faktörleri belirleyebilmek amacıyla MARS yöntemi kullanılarak analiz yapılmıştır. Belirtilen analiz sonuçlarının detaylarına Tablo 6’da yer verilmiştir.

Tablo 6: Analiz Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	p Değeri
Sabit Terim	0.743	0.000
Temel Fonksiyon 2	-6.262	0.024
F Testi	5.953 [0.000]	Düz R ² 0.661

Tablo 6'daki rakamlar dikkate alındığında, Türkiye'nin kredi notunu etkileyen 1 adet temel fonksiyon bulunmaktadır. Oluşturulan modelin F testinin anlamlılığı 0.000'dir. İlgili değer 0.05 rakamından düşük olduğundan dolayı modelin bir bütün olarak anlamlı olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan, düzeltilmiş R² değerinin 0.661 olması ise temel fonksiyonun bağımlı değişkeni başarılı bir şekilde açıkladığını göstermektedir. Tablo 7'de temel fonksiyon 2'nin detayları yer almaktadır.

Tablo 7: Temel Fonksiyon 2'nin Detayları

Temel Fonksiyon 2'nin İçeriği	Katsayı
max (0, 0.051 – Cari İşlemler Dengesi)	-6.262

Tablo 7'den de görülebileceği gibi temel fonksiyon 2 içerisinde "0.051 – Cari İşlemler Dengesi" ifadesi bulunmaktadır. Dolayısıyla, ülke cari işlemler açığı verdiği durumda belirtilen bu ifade pozitif değer alacaktır ve cari işlemler açığının boyutu ne kadar yüksek olursa bu pozitif değer de o kadar yüksek olacaktır. Öte yandan, ilgili temel fonksiyonun katsayısı (-6.262) ise negatiftir. Belirtilen hususlar dikkate alındığında, cari işlemler açığı ile ülkenin kredi notu arasında ters yönlü bir ilişki bulunduğu belirlenmiştir.

Cari işlemler açığı, bir ülkeye giren döviz miktarının o ülkeden çıkan döviz miktarından az olduğu anlamına gelmektedir. Eğer bir ülke cari işlemler açığı veriyorsa, bu açık ülkeye giren yabancı yatırımlar ile finanse edilmektedir. Cari işlemler açığı, ülke ekonomisi için önemli bir sorun olarak

kabul edilmekte olup belirtilen açığının GSYİH rakamına oranının %5'in üzerinde olması durumunda kriz sinyali olarak kabul edilmektedir. Analiz sonuçları dikkate alındığında, kredi derecelendirme kuruluşlarının da Türkiye'nin kredi notunu belirlerken cari işlemler açığı değerini dikkate aldıkları anlaşılmaktadır.

5. Sonuç

Bu çalışmada Türkiye'nin kredi notuna etki eden makroekonomik faktörlerin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda, literatürdeki benzer çalışmalar incelenerek, kredi notuna etki edebileceği düşünülen 8 farklı değişken ele alınmıştır. Öte yandan, ilgili değişkenlere ait 1992 ve 2015 dönem aralığındaki yıllık veriler kullanılmıştır. Söz konusu bu veriler MARS yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir.

Elde edilen analiz sonuçlarına göre, Türkiye'nin cari işlemler dengesi ile kredi derecelendirme notu arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunduğu belirlenmiştir. Diğer bir ifadeyle, cari işlemler açığının GSYİH rakamına oranı arttıkça, Türkiye'nin kredi derecelendirme notunun azaldığı tespit edilmiştir. Bahsedilen bu sonuçlar dikkate alındığında, kredi derecelendirme kuruluşlarının Türkiye'nin kredi notunu belirlerken cari işlemler açığı değerini dikkate aldıkları görülmektedir. Bundan dolayı, kredi derecelendirme notunun artması için Türkiye'nin ilk olarak cari işlemler açığı problemini çözmeye odaklanması yerinde olacaktır.

Yukarıda belirtilen hususlar dikkate alındığında, ülkenin cari işlemler açığına sebep olan faktörlerin belirlenmesine yönelik detaylı bir analizin yapılması ve elde edilen sonuçlara istinaden politika önerisi geliştirilmesi yerinde olacaktır. Ayrıca, çalışmada elde edilen bu analiz diğer faktörlerin Türkiye'nin kredi notunu hiç etkilemediği anlamına gelmemesi gerekmektedir. Çalışmadan elde edilen sonuç kapsamında cari işlemler açığının diğer değişkenlerden daha önemli bir husus olduğunu vurgulamaktadır. Bununla birlikte, diğer makroekonomik değişkenlerin değerlerinin de olumsuz yönde gelişmemesi de bu hususta önemlidir.

Kredi derecelendirme kuruluşlarının Türkiye için verdikleri not yabancı yatırımcılar için önemli bir gösterge olmaktadır. Bundan dolayı, bahsi geçen bu notlar ülke ekonomisi için önem arz etmektedir. Söz konusu çalışmada Türkiye için oldukça elzem olan bu konu orijinal bir yöntem ile ele alınarak

literatüre katkı sağlanması hedeflenmiştir. Bu çalışmanın akabinde, çok sayıda ülkeyi ele alan bir çalışmanın yapılmasının da faydalı olacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Alfonso, A., Gomes, P., & Rother, P. (2009). Ordered response models for sovereign debt ratings. *Applied Economics Letters*, 16(8), 769-773.
- Alexe, S., Hammer, P. L., Kogan, A., & Lejeune, M. A. (2003). A non-recursive regression model for country risk rating. *RUTCOR-Rutgers University Research Report RRR*, 9, 1-40.
- Alsakka, R., & ap Gwilym, O. (2010). Leads and lags in sovereign credit ratings. *Journal of Banking & Finance*, 34(11), 2614-2626.
- Balıkçioğlu, E., & Yılmaz, H. H. (2013) Ülkelerin Finansal Açından Kredi Notlarını Etkileyen Faktörler ve Kredi Derecelendirme Kuruluşlarının Bu Faktörler Çerçevesinde Değerlendirilmesi.
- Bennell, J. A., Crabbe, D., Thomas, S., & Ap Gwilym, O. (2006). Modelling sovereign credit ratings: Neural networks versus ordered probit. *Expert Systems with Applications*, 30(3), 415-425.
- Bissoondoyal-Bheenick, E., Brooks, R., & Yip, A. Y. (2006). Determinants of sovereign ratings: A comparison of case-based reasoning and ordered probit approaches. *Global Finance Journal*, 17(1), 136-154.
- Cantor, R., & Packer, F. (1996). Determinants and impact of sovereign credit ratings. *The Journal of Fixed Income*, 6(3), 76-91.
- Cosset, J. C., & Roy, J. (1991). The determinants of country risk ratings. *Journal of International Business Studies*, 135-142.
- Dinçer, H., Hacıoğlu, Ü., & Yüksel, S. (2017). Determining Influencing Factors of Currency Exchange Rate for Decision Making in Global Economy Using MARS Method. *Geopolitics and Strategic Management in the Global Economy*, 261.
- Ersin, İ. & Duran, S. (2017). Faizsiz Finans Döngüsünü Oluşturma Açısından Adil Ekonomik Düzen Söyleminin Kredileşme İlkeleri Ve Uygulanabilirliğinin Değerlendirilmesi. *Electronic Turkish Studies*, 12(8), 109-132.

- Eti, S. & İnel, M.N. (2016). A Research on Comparison of Regression Models Explaining the Profitability Base on Financial Data. *The International Journal of Business & Management*, 4(10), 470-475.
- Friedman, J. (1991). Multivariate Adaptive Regression Splines, *The Annals of Statistics*, 19, 1-141.
- Halim, A., Ahmad, H., Daud, S. N. M., Marzuki, A., & Sintok, K. D. A. (2009). Sovereign Credit Rating and Macroeconomic Variables: An Empirical Analysis on Dynamic Linkages in Malaysia. *The IUP Journal of Applied Economics*, 7(6), 29-39
- Haque, N. U., Kumar, M. S., Mark, N., & Mathieson, D. J. (1996). The economic content of indicators of developing country creditworthiness. *Staff Papers*, 43(4), 688-724.
- Kargi, B. (2014). Uluslararası Kredi Derecelendirme Kuruluşları ve Türkiye'nin Kredi Notu Üzerine Bir İnceleme (1998-2013).
- Kronwald, C. (2009). Credit rating and the impact on capital structure. Munich, GRIN Verlag, <http://www.grin.com/en/e-book/146614/credit-rating-and-the-impact-on-capital-structure>
- Mellios, C., & Paget-Blanc, E. (2006). Which factors determine sovereign credit ratings?. *The European Journal of Finance*, 12(4), 361-377.
- Ovalı, S. (2014). Ülke Kredi Notu Değerlendirme Kriterleri Açısından Türkiye: AB İle Karşılaştırmalı Analiz. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 10(23), 53-80.
- Sgherri, S., & Zoli, E. (2009). Euro area sovereign risk during the crisis. IMF Working Paper No. 09/222
- Yuksel, S., Dincer, H., & Hacıoglu, U. (2015). CAMELS-based Determinants for the Credit Rating of Turkish Deposit Banks. *International Journal of Finance & Banking Studies*, 4(4), 1-17.
- Yuksel, S., & Özsari, M. (2017). Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın Döviz Rezervlerine Etki Eden Makroekonomik Faktörlerin Belirlenmesi. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 54(631), 41-53.

PESCH'İN İKTİSADİ DÜŞÜNCE TARİHİNDEKİ ÖNEMİ

Hülya DERYA¹

Özet

Bu çalışmada, Katolik kilisesinde ilk defa sosyal sorunlara değinerek dayanışma kavramının önemi üzerinde duran Henry Pesch Alman Tarihçi Okul'un temsilcileri bağlamında değerlendirilecektir. Pesh, Katolik kilisesinin sosyal sorunlara eğilmesi yönünde görüşler belirtmiştir. Bu görüşlerin temeli dayanışma kavramı çerçevesinde temellenmiştir. Dayanışma kavramı, mezhepler arası uzlaşının sağlanması, bireyin toplumsal sorunların çözümünde ortak paydaşlar olarak değerlendirmesi, etik değerlerin önemi gibi farklı sosyolojik boyutlara sahiptir. Dayanışma kavramı, liberalizm ve sosyalizmden farklı olarak üçüncü bir yol olarak savunulmaktadır. Bu doğrultuda sosyal sorunlar toplumsal yapıda karşılık bularak Almanya'da sosyal devlet anlayışının benimsenmesinde büyük çapta etkili olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Pesch, Dayanışmacılık, Katolik Kilisesi.

THE IMPORTANCE OF PESCH ON ECONOMIC THOUGHTS

Abstract

In this work, Henry Pesch who emphasizes the importance of the concept of solidarity by referring social issues for the first time in the Catholic Church will be evaluated in the context of the representatives of German Historical School. Pesh has indicated that the Catholic Church should address social problems. These opinions are based on the concept of solidarity. The concept of solidarity has different sociological dimensions, such as ensuring consensus among sects, evaluating the individual as a common stakeholder in solving social problems, and emphasising ethical values. Unlike liberalism and socialism, the concept of solidarity is advocated as a third way. In this direction, social problems have found a response

---

¹Yrd. Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü,
hulyaderya11@gmail.com

in the social structure and have been influential in the adoption of the understanding of social state in Germany.

Keywords: Pesch, Solidarity, Catholic Church.

1.Giriş

Alman Katolik Kilisesinin 1871 yılı itibariyle gelişimi üzerine yaşanan çatışma, kilise-devlet-toplum arasındaki ilişkiye dayanmaktadır. 19. yüzyılda katolizm içerisinde politik gücün paylaşılması isteği ve bir çatışma potansiyeli belirir. Papaya bağlı kiliseyle devlete egemen olan liberaller arasındaki çatışma tüm Avrupa'ya yayılır. Amaç kiliseyi devlet hâkimiyeti altına almak ve bunun toplum üzerindeki etkisini azaltmaktır. Çatışmalar daha ziyade kilisenin politik ve sosyal geleceğine yöneliktir. Kültür çatışması başladıktan sonra, özellikle kilise düşüncesi içerisinde “dayanışma” kavramının önem kazandığı görülür. Heinrich Pesch'in ana fikirlerini de anlayabilmek için bu çatışmanın içeriğini bilmek gerekir. Pesch ise bu çatışmada belirgin bir şekilde ortaçağ Hristiyan ekonomi ve sosyal düzenini savunmuştur. Kendisinin geliştirdiği dayanışma düşüncesini, liberal bireyselliğin ve sosyalist kolektivizmin karşısına çıkartır. Bu şekilde her iki toplumsal dizayn tasarısını frenlemeyi başarır. Tasarlamış olduğu yenileme için, ekonomik değişimi de zorunlu görür. Pesch'e göre, insan kendi sosyal tabiatına ve topluma bağımlıdır. Kişi ve toplum karşılıklı bir bağımlılık ve düzen ilişkisi içerisindedir. Bu noktada kişinin özgürlüğü ile bu özgürlüğün sonunda meşru yolla ortaya çıkan sorumlulukları arasında bir uzlaşma sağlanmalıdır. Pesch bütünüyle Hristiyanlığın çizmiş olduğu insan resmine bağlı kalmıştır. İnsanın burada tanrının sureti olarak yaratıldığı esas alınır. Pesch'in toplum üzerine tasavvuru, kendine anayasada kendine yer bulmuştur.

Bu çalışmada, hedefimiz dayanışma kavramının sosyal sorunlar ve toplumsal yapıda karşılık bularak Almanya'da sosyal devlet anlayışının benimsenmesinde etkisinin anlatılmasıdır. Tüm dini mezhepleri barış içinde bir araya getirilmesi ve Katolik kilisesinin sosyal sorunlara eğilmesi Almanya'da sosyal sorunların çözümünde ve sosyal devlet anlayışının benimsenmesinde önem arz etmektedir. Konu Alman kütüphanelerinin arşiv kaynaklarından ve birincil kaynaklarından okumalar yapılarak değerlendirilmiştir. Çalışmada ilk olarak Katolik sosyal öğretisi ve kilisenin devletle olan çatışması üzerinde kısaca durulacak, üçüncü ve

dördüncü bölümde Pesch'in dayanışmacılık kavramı ve Alman Tarihçi Okul ile ilişkisi açıklanacaktır. Sonuç bölümünde ise genel bir değerlendirme yapılacaktır.

2. Katolik Sosyal Öğreti Ve Kilisenin Devletle Çatışması

Katolik sosyal öğretini tam olarak kavramlaştırılmamıştır. Bunun için Katolik sosyal öğretinin gelişimine bakmak gerekir. Genel itibarla Katolik sosyal öğretini denince ki bu Hristiyan sosyal etik ile aynı görülebilir, endüstri çağının bir sonucu olarak görülebilir.² Leuninger'e göre, endüstrileşmeden önce adaletli bir toplum tasavvuru vardı, ama bunlar endüstri çağının gereklerine uymadı, çünkü burada sadece tanrıdan verilenler ve hiyerarşik organizasyonlar önemlidir. Katolik sosyal öğretini; düşünürler, bilim adamları, papalar, kardinaler tarafından kaleme alınmıştır. Bunların hepsi kendi çağlarının ilerisinde insanlardır (Leuninger, 2005:11). Katolik sosyal öğretini esas itibarla problemlerin çözümü için bir reçeteye sahip değildir. Bununla birlikte, toplum ve birey için pek çok çıkarım sağlar. Örneğin doğa hukuku çok etkindir. Devlet ise genel refah için var olan yönetim şeklini tayin eder. Ayrıca devletler bunun ilerisinde dünya çapında bir dayanışma içerisinde olmak zorundadır. Körner'e göre, Katolik sosyal öğretini daha ziyade bir sosyal felsefe olarak tanımlanmalıdır, çünkü belirli doğa hukuku varsayımlarına dayanır. Doğa hukuku bu bağlamda evrensel bir iddia taşımaktadır. Bunun içerisinde etik öncelikle insan onuruna, dört kardinal (adalet, cesaret, akıl, itidal) ve üç tanrısal erdeme dayanmaktadır (inanç, sevgi, ümit). Bugün ise resmi Katolik öğretini doktrini olarak papaların yayınladıkları genelgeler esas alınır (Körtner,1999:79-86).

Almanya, Katolik kilisesiyle 1871-1879 çatışma içine girmiştir. Devlet birtakım tedbirlerle kiliseyi denetlemek istemiştir. Fakat Katoliklerin fazla kuvvetlenmesi üzerine, Alman

---

² Arno Anzenbacher Hristiyan sosyal etiği tanımlarken, ilk önce bireysel etik ve sosyal etik kavramlarını birbirinden ayırır. Bireysel etikte öncelikle kişilerin duruşlarını ve davranış motiflerini manevi anlamda değerlendirmek önemlidir. Burada bireyin davranışlarının bütünüyle kendi iradesiyle verildiği varsayılır. Anzenbacher'in sosyal etiğine göre, bireyin içerisinde yaşadığı sosyal ilişkiler, yapılar, kurallar ve düzenlemeler manevi anlamda değerlendirilir. Burada esas itibarla, var olan kurumsal yapının uygun olup olmadığı değerlendirilir. Var olan sistemlerin sürekli sorgulanması öngörülür. Anzenberger bu noktada eski ve yeni ahitte işaret ediyor ve insanın tanrının bir varlığı olduğu ve toplumsal çıkar etrafında hareket ettiği bildirilen, yaratılış motifine atıfta bulunuyor. Anzenberger'e göre İncil somut bir model aktarmaktan ziyade, sosyal etiğin kriterlerini sunmuştur(Anzenberger,2001:56).

Şansölyesi Bismarck taviz vermek zorunda kalmıştır. Ketteler ise mezhep sorunun salt kilise problemi olduğunu ve çözülebilir nitelik taşıdığını belirtmiştir³. Din içerisindeki bölünmeleri, Alman birliği için bir tehdit olarak görmemektedir. Burada partilerin, kanunlar üzerinden dini yönetmek ve dini kullanarak pozisyonlarını sağlamlaştırmak istediklerini belirtmiştir. Langner kültür çatışmasının, devlet iradesi üzerinden Katolik kiliseyi protestanlaştırma çalışması olduğunu belirtmiştir (Langner,1998:274).

Alman devleti sonuçta hukuk devleti metotlarının ilerisinde yöntemler kullanarak IX.Papa Pius'un aracılığı ile Katolik kilisesinin ilerleyişini önlemeye çalışmaktadır. Burada amaç milli kiliselerin Roma ile olan bağlarını koparmaktır. Almanya'nın kültür bakanı Adalbert Falk ve Şansölye Bismarck, liberallere yaslanarak 1871-1879 yılları arasında bu çatışmayı yürüttüler. Bismarck'ın amacı politik katolizmi sınırlandırmak ve Almanya içerisinde devletle kiliseyi ayırmaktır. Devlet kiliseyi denetim altına almak için birtakım yasaklar getirir. Getirilen yasakların arasında şunları saymak mümkündür:

- Din temsilcilerinin devlet işlerine karışması 1871 yılında yasaklanır.
- Yine aynı kanunla Katolik okulları devlet denetimi altına alınır.
- 1873 yılındaysa kilise üzerindeki devlet otoritesi arttırılır.

Devletle kilisenin çatışması sonucu, Almanya'da politik katolizim yeni bir döneme girer. Katolizmin politik organizasyonu için bu çatışma önemli bir nitelik taşımıştır. Bismarck aynı zamanda XIII. Papa Leo ile müzakerelere başladı, çünkü karşısına çıkan merkez partisi kuvvetlenmişti (Hürten,1986:141). Merkez partisi bu dönemde sınıflar arasındaki ağıni genişletti ve entegrasyon kabiliyetini arttırdı. Bismarck almış olduğu önlemlerle istediklerinin tam olarak tersini elde ettiğini kabul etmek zorunda kaldı. Sonuçta merkez partisi gerçek bir politik büyüklüğe kavuştu. Merkez partisi taktik anlamında başarılı bir politika yürüttü ve Bismarck'ın bu mezhepsel partiyi ilga etme çabası netice vermedi (Lönne,1986: 171). Merkez partisi daha sonra hükümetle yakın ilişkiye girdi ve hatta hükümete destek oldu. Bismarck'ın liberallerle korumacılık yasası nedeniyle bozuşmasıysa merkez partisiyle arasını düzeltti.

³ Willhelm Emmanuel von ketteler, 1811-1877, Mainz Katolik kardinali.

Yıllar içinde merkez partisinin argümanlarında da bir değişiklik görülmeye başlandı. Katolik muhafazakarlar parti yönetimini ele geçirdi ve parti Bismarck hükümetine entegre oldu. Ayrıca devlet etiği de değişti; artık Hristiyan-germen hukuk devleti anlayışı yerine klasik antik felsefe ve ortaçağ skolastiği kabul görmeye başladı. İdealizm felsefesi geri plana itildi ve XIII. Papa Leo'nun yardımıyla doğa hukuku temeli üzerinde Katolik sosyal öğretisi geliştirildi. Sokolastik-doğa hukuku devlet etiği, genel etik olarak kabul edildi ve politik Katolikliğin ahlaki prensibi haline geldi. Bu öğretisi Georg von Hertling ve Joseph Mausbach tarafından desteklendi. Katoliklik tarihinde papalar pek çok sosyal genelge yayınladı. Burada insanların ekonomik ve sosyal sistem içerisinde yaşadıkları zorluklar dillendirildi. Amaç sosyal yapıları düzeltmek ve toplumsal aktörlerin gelişimini kontrol etmektir. İşçi sınıfının sorunları bağlamında XIII. Papa Leo "Rerum Novarum'da" işçilerin hak ve görevlerini tanımlar, çalışma kavramını insanların karar alma süreci içerisinde entegre eder. XI. Papa Pius ise 1931 yılında "Quadragesimo" genelgesini çıkarmıştır.

Sonuçta Katolik sosyal öğretisi olan bilinenler, Pesch'in bilimsel çalışmaları sayesinde oluşmuştur. XIII. Papa Leo'nun "Rerum Novarum" genelgesiyle Katolik kilisesi ilk defa sosyal sorunlara değinmiştir. Ayrıca bu konuda yetkili olduğunu açıklamıştır. Vatikan'a göre kilisesinin vazifesi, adil toplumsal ve ekonomik bir düzeni savunmak ve tanrının buyruğunu ilan etmektir. Bunun yolunu ise Pesch açmıştır. Dolaylı yoldan "Rerum Novarum'un" oluşmasına katkı sağlamıştır. Bu genelgenin manevi temel ilkeleriniyse, Pesch'in 5 ciltlik "Milli Ekonomi Ders Kitabı" isimli eserinde (Lehrbuch der Nationalökonomie) bulmak mümkündür. Pesch'in "Kilisenin Sosyal Güçlenmesi" isimli eserinde (Die soziale Befähigung der Kirche) metodik bir şekilde var olan Katolik devlet ve öğretisi sistemini eleştirdiği görülebilir. Eserde Katolik kilisesinin "dünyeviliğe düşman tavrı" gerçek boyutlarıyla sergilenmiştir. Katolik kilisesine nesnel anlamda yöneltilen bu eleştiriler sayesinde, kilise 2. Vatikan konsili süresince ve sonrasında sosyal hayat ve dayanışma kavramları üzerine düzeltmelere gidilebilmiştir. Pesch, sakınmadan şu eleştiriyi yöneltmiştir: "Roma sosyal sorunu çözme kabiliyetine sahip değildir, çünkü tam bir düşünce özgürlüğü istemez, ama sosyal sorunsu ancak tam bir düşünce özgürlüğünün aydınlığında çözülür" (Pesch,1899:50).

3.Pesch’de Dayanışma Kavramı

Dayanışma kelimesi Yeni Latince’de sosyal yapıdaki üyelerin içsel bağımlılıkları anlamına gelir. Kruip’a göre, dayanışma 18.yüzyılın sonundan itibaren devam eden toplumsal modernleşme sürecine bağlıdır. Fransız Devrimi sırasında dayanışma kavramı özgürlük, eşitlik ve kardeşlik kavramlarıyla birlikte kullanılmıştır. Bunun ardındansa milli kimlik düşüncesiyle bağdaştırılmıştır (Kruip,2004:3). Kruip’e göre bu kavram 19.yüzyılda oluşan sosyoloji içerisinde farklı yorumlanmaktadır. Burada iş bölümü itibarıyla organize olan topluluklarda entegrasyon ve bütünleşme olarak değerlendirilir. Kruip, Durkheim’in yüklediği anlama dikkat çekerek: Durkheim’in mekanik ve organik dayanışma arasında ayrıma gittiğini vurgular. (mekanik dayanışma; ortak çıkarlar doğrultusunda bütünleşme, organik dayanışma; dönüşümlü örgün bağlar ve bağımlılıklar temelinde bütünleşme).⁴ Dayanışma kavramı dogma-tarihsel olarak Durkheim’in Sosyoloji Okulundan çıkmış ve burada sosyal sorunun çözümüne yönelik liberalizm ve sosyalizm arasında bir “üçüncü yol” olarak formüle edilmiştir (Gulich,1989:34). Piyasa liberalizmi ve devletçilikten uzak konumlanmayla birlikte, dayanışma perspektifinin savunduğu ilkeler, 19. yüzyılda Alman Tarihçi Okul’un kapsama alanındadır. Pesch (1854-1926) Alman Tarihçi Okul’un etkisi altında dayanışmanın Katolik sosyal etiğine dayanan tasarımını oluşturur. Berlin’de Schmoller ve Wagner’in yanında öğrenim görür. 1904 yılında beş ciltlik Katolik sosyal etiğine dayanan “Milli Ekonomi Ders Kitabı” (Lehrbuch der Nationalökonomie) isimli eserini yayınlar. Pesch’in araştırmaları, ekonomi-politik öğretisi sisteminin ve prensiplerinin birleştirilmesine yöneliktir. İktisat teorisinin kapsamlı ve normatif yönelimli bir yaklaşımını oluşturmak niyetindedir. Pesch’in araştırmalarının ana hatları şu şekildedir:

- Milli ekonomik hayatı anlamak için insan merkezli ve organik yaklaşım,
- Ekonomik fenomenlere teleolojik kombinasyonlu bakış açısı,
- Tümevarım ve tümdengelim yönteminin analitik birleşimi,

---

⁴ Durkheim, toplumun salt bireylerin sayısının toplamından fazla olduğunu vurgulamıştır. Durkheim’e göre toplum, biyolojik ve psikolojik kavramlarla açıklanamaz. Katolik sosyal öğretiyse tam olarak bu noktaya yaslınır.

- Ekonomide devletin rolünün vurgulanması,
- Ekonomi-politik öğretinin somut empirik uygulamalarıyla birlikte kazanacağı pratik karakter.

Bu araştırmaların iktisadi – etik çıkış noktasını ise onun eserinin temelini oluşturan doğa kanunları oluşturmaktadır. Pesch, bununla ne rasyonalist saltçılığı ne tabiat kanuncululuğunu hedeflemiş ne de tarihci rölativizm yürüncesine oturmuştur. Onun tabiat kanunları yaklaşımında iktisat etiği ve teorisi, spekülâtif araştırmının yanında, tarihci bir perspektifte hukuk bilincinin kültürel düzlemdeki dönüşümleri de önemli bir yer tutmaktadır (Pesch, 1914:127)

Pesch’in insanı merkeze alan talebiyle birlikte, “çalışma” tabiata egemen olmanın aracı olarak görülmüş ve insan tüm ekonomik faaliyetin öznesi ile hedefi haline getirilmiştir (Pesch,1914:127). İktisadi düzen sorunlarının insan kaynaklı incelenmesini, bunun da kurumsal bağlamda aile, meslek, devlet gibi sınıflandırmalar içerisinde gerçekleşmesi gerektiğini savunur. Pesch insanı, toplumun ortasında görür ve insanla toplum arasında bir ilişki olduğunu varsayar (Pesch,1922:61). Pesch’e göre dayanışmanın ana teması, bir yanda kişisel özgürlük ve sübjektif şekillenme, diğere yandaysa sosyal bağlantılar kurmaktır⁵. Bu “birliktelik ve karşılıklık kanunu” etrafında şekillenmelidir. Bu şekilde karşılıklı haklar ve sorumluluklar göz ardı edilmez. Ayrıca ekstrem toplumsal sistemlerden kaçınmak gerekir. Örneğin içerisinde hata barındıran bireysel sistem ve kolektif organizasyon gibidir. Henüz öğrencilik yıllarında bile var olan toplumsal ideolojilerin (bireysel yönelimli liberalizm ve kolektif yönelimli sosyalizm) dayanışma anlayışını kırmaya çalışmıştır⁶. Kitabı tamamıyla bütünsel bir ekonomik öğretisi sistemi kurmaya yöneliktir. Pesch, insanı sosyal tabiatı itibarıyla değerlendirir ve bunun toplumla karşılıklı bağımlılığa dayalı bir ilişki içerisinde olduğunu varsayar. “Lehrbuch der Nationalökonomie” isimli eserinde çok belirgin bir şekilde dayanışma anlayışını tanımlar. 11. bölümde dayanışma kavramının yeni bir kavram

---

⁵ Pesch’e göre insan onuruna uygun bir toplumsal düzenin kurgulanması, insanın kendisiyle bağlantılıdır. Buna göre insan bir birey olarak, sadece diğere insanlarla birlikte olduğu takdirde bağımsız bir kişiliğe sahip olabilir. Adil ve insan onuruna uygun bir toplumun anahtarıysa dayanışmadır(Pesch,1922:64).

⁶ 1876 yılına kadar Bonn’da teoloji, sonra Hollanda’da felsefe eğitimi.

olmadığını belirtir. Bu noktada dayanışma fikrini bütünüyle Âdem ve Havva’dan gelen günahlarla birlikte anan Raymond de Waha’dan bahseder (Raymund der Waha,1910:69). Ayrıca ortaçağ felsefesi Hristiyanlık tasavvuruyla birlikte tüm insanları kapsayan bir tanrısal aile olarak sunulur. Dayanışma kavramıyla ilgili, felsefe ve teolojinin farklı bakış açılarına değinir ve Leon Bourgeois’in dayanışma anlayışını dillendirir⁷. Bourgeois toplum içerisindeki toplumsal müdahaleleri bireysel gerekçelerle izah eder. Buna göre varlıklı bireyler, varlığı olmayanlara karşı sorumludur. Devlet bu hakkı gerekirse zorla alır. Dayanışma bu şekilde devletin bir meselesi olarak görülür ve esas itibarla kendiliğinden oluşmaz. Pesch ayrıca Charles Gides mantığındaki kooperatifçi dayanışmaya değinir⁸. Gides ekonomik hayatın genel anlamda “yoldaşlık” haline dönüştürülmesini onaylar, ama “toplumsal parçalanmaya” yol açacak bir meslek organizasyonunu reddeder (Pesch,1922: 52-54).

Pesch zamanın iki büyük toplumsal tasarımını reddeder. Onun için bireysellik devlet hayatı içerisinde bağımsız bir sosyal organizmaya sahip değildir. Ona göre sosyal karaktere sahip, manevi organize edilmiş bir birlik realitede yoktur. Pesch’e göre bireyler toplum içerisinde birer atom parçası gibiler. Bireyselliği aşmak için doğal düzenin gelişmesi gereklidir, ama bu devlet müdahalesi üzerinden olmamalıdır, çünkü bu zararlı olmaktadır. Genel toplumsal refaha hizmet etmemektedir. Pesch ayrıca genel bir bireysellik tanımlamasının da zor yapılabileceğini belirtir, çünkü ona göre bu düşüncenin temsilcileri dağınık durumdadır ve görüşleri arasında büyük farklılıklar vardır. Ona göre “birey, halk topluluğu içerisinde tam özgür olmalı ve dilediği gibi yeteneklerini geliştirebilmelidir. Bu her türlü sosyal ve politik faktörün engellemesi olmadan gerçekleşmelidir” (Pesch,1922:55). İşte bu perspektif Pesch’in pozisyonunun, liberal bireycilik ve sosyalist kolektivizm arasındaki farkını ortaya koyar. İnsanın sosyal bir varlık olarak, bireysel düzlemde “tamamlanma ihtiyacı” içinde olan ve “tamamlanmaya yetenekli” olduğunu varsayar. Buradan ise toplumsal işbölümü ve organize işgücü bütünleşmesinin gelişim tandansının gerekçesini türetir. Bu bağlamda adalet, karşılıklılık ve çıkar birlikteliğinin eklemelenmesi sonucu dayanışma akliselim bütünleşmenin ifadesi olarak telakki edilir (Pesch,1914:414). Pesch dayanışmanın dört düzlemini geçerli kabul eder. Bunlar cins, aile devlet ve meslektir. İşte bu esasta dayanışma yaklaşımını formüle

⁷ Bourgeois: 1851-1925, Hukukçu ve 3. Cumhuriyette devlet adamı.

⁸ Charles Gides (1847-1931, tarihçi, sosyal Hristiyanlık hareketinin başkanı).

eder, vatandaşlık (manevi prensipler) ve meslek temelli (organize prensipler) dayanışma üzerine yoğunlaşır (Pesch,1914:414). Pesch dayanışma tanımını, bu argümantasyon çizgisini çağcılığın tarihçi ısrarıyla kombine etmiştir: “Dayanışma bir sosyal sistem olarak, toplum hayatının manevi-organik anlayışından yola çıkarak dayanışma prensibine uygun bir ekonomi-politik talep eder. Bu talep sosyal adalet anlayışına uygun olmalıdır. Bunun için yurttaş ve toplum çıkarına yönelik bir organizasyon kurulmalıdır. Bu organizasyon çağa uyumlu ve tabiat kanunları etrafında şekillenmelidir” (Pesch, 1914:415).

Pesch ikinci bölümde Sosyalizmin hatalarına değinir. Sosyalizm topluma fazla vermektedir, bireysellik ise az. Pesch sosyal ve ekonomik hayatın aksak yönlerini eleştirir ve bunu eksik devlet organizasyonuna bağlar⁹. Pesch belirgin bir şekilde sosyalizmi ve bunun toplumu dönüştürebileceğini geri çevirir, çünkü burada bir sosyal sınıfın diğer bir sosyal sınıf tarafından köleleştirildiğini görür. Üçüncü bölümdeyse bireyselliğin ve sosyalizmin hatalarını ele alır ve bunları kişisel Dayanışma kavramıyla yanıtlar. Bu noktada Pesch’in var olan sistemlere oldukça açık fikirli olduğu görülür. Pesch bu sistemlerden kendisi için doğru olan nitelikleri almak ve bunu dayanışma kavramına entegre etmek ister. Bu bağlamda dayanışmanın hem bireyselliğin hem de sosyalizmin gereklerini yerine getirmeye çalıştığını anlatır. Dayanışma ona göre, ekonomik yönden bağımsız subyelerin oluşumudur ve kolektif sosyalizme karşı çıkar ki burada devlet, toplum veya yoldaşlık ekonomik sürecin tek subjesi haline getirilecektir. Pesch bu sistemde olduğu kadar hiçbir sistemde bireyin sadece bir bütünün parçası olmayacağı ve asıl amaç olarak telaffuz edilmediğini söylemiştir. Sosyal varlığı tanımlayan temel prensiplerini, kendi dayanışma anlayışı doğrultusunda oluşturmuştur:

---

⁹ Pesch’in temel ilkeleri

- Komünist sosyalizmin inkâr edilmesi
- Manchester – serbest piyasa bireyselliğinin ret edilmesi
- Ekonomiye sermayenin çıkarı doğrultusunda egemen olmak isteyen kapitalizmin reddi

- Tüm insanları kapsayan dayanışma: Hristiyan düşünce ırk, millet ve sınıf ayrımı gözetmez.
- Ülke yoldaşlarının dayanışması: Devlet amacına uygun bireyselliği oluşturur.
- Mesleki yoldaşlık dayanışması: Meslek birliklerinin çıkarlarına hizmet eder.

Manevi bir bütün olan ekonomi-politik, artık düzenin bir birimini içine alır ki diğer yandan tekil işletmeler arasında sosyal-hukuki uyumun ve dayanışmanın bir birimi niteliğindedir (Pesch,1914:268). Bu şekilde Pesch'in dayanışmacılığı hem bireysel özgürlük prensibinden hem de sosyalist toplumsallaştırma prensibinden ayrılır, çünkü dayanışmacılığın temelinde manevi-organizasyoncu bir ilke vardır ve tekil işletmeler sosyal bağlılıkları içerisinde bağımsız bir şekilde işlemeye devam ederler (Pesch, 1914:272).

Pesch için dayanışmacılığın teleolojik çekirdeğini “maddi refah” kavramı oluşturmaktadır. Maddi refahı ise şöyle şekilde tanımlamıştır: “İnsanın gerçek, akli başında ihtiyaçlarını gidermesi için gerekli olan tabiat ile kültüre bağımlı insanı refah veya dünyevi mükemmellik durumu” (Pesch, 1920:287). Refah burada toplumun bütününe yönelik olabilir veya tekil işletmelerin refah düzeyini betimleyebilir. Devlet bu noktada kamusal refahın koruyucusu olarak görev yapar. Genel refah toplumsal kuvvetler önderliğinde ve yine devlet güvencesinde gerçekleştirilmeye çalışılır. Ekonomi-politik maneviyatın temeli olan bu devletin maddi refah güvencesi, diğer bütün hedeflerin üzerinde konumlanmıştır. Bununla birlikte kısmi hedefler organik element olarak ekonomi-politiğin kurumsal karakterini oluştururken refah seviyesi burada tarihi-kültürel kontekstte varyasyon halindedir (Pesch, 1914:266). Ekonomi-politiğin son amacıysa nüfusun maddi ihtiyaçlarını, temel kültür değerleriyle uyum içerisinde sağlamaktır. Bu argümantasyonun sonunda salt rekabete dayanan ve azami kazanç hedefleyen piyasa süreçleri kabul görmez. Sadece malların fiyatları ve faiz bağlamında değildir ve ücret politikasını da kapsar. İşgücü bu noktada bir üretim faktörü olarak, etik bakımdan doğrudan bir mal formu olarak kabul edilmez (Pesch,1924: 562). Sonuç itibarıyla halk refahı, ekonomik faaliyetin esas amacı olarak görülür. Ayrıca diğer ekonomik ve sosyal politik stratejiler bağlamında da, değer yargılarından arınmış her türlü pozitivizm ret edilir. Pesch bu talepleriyle Alman Tarihçi Okulun 1920'ye kadar korumuş olduğu pozisyonuna

bağlanmıştır.¹⁰ Pesch'in teori oluşumunun milli ekonomik konteksti, birinci derecede Schmoller ve Wagner tarafından şekillendirilmiştir.

4. Pesch'in Alman Tarihçi Okul Arasındaki Benzerlik Ve Farklılıkları

Pesch özellikle Alman Tarihçi Okul'un temsilcilerinden Schmoller, Wagner ve Sombart'ın çalışmalarından etkilenmiştir. Schmoller genel itibarla Alman Tarihçi Okula yön veren isim olarak görülür¹¹. Schmoller'in gerçekleştirmiş olduğu çalışmaları aşağıdaki noktaları vurgulamıştır:

- Teorik yaklaşımların tarihci rölavitesi,
- Toplumsal olayların bütüncüllüğü ve bunun biçimlendirici karakteri,
- Hem rasyonel hem de rasyonel olmayan olgular etrafındaki ekonomik motiflerin çokluğu,
- Evrimsel gelişim perspektifi,
- Araştırma objelerine yönelik detay çalışmalarına yönelik ilgi,
- Anti mekanik ve organik perspektif.

Schmoller, teorik ve tarihsel perspektifleri kapsamlı bir disiplinler arası sosyo-ekonomik yaklaşımda bir araya toplamaya çalışmıştır (Shionoya,1997:201). Doğa kanunu geleneğinin, ahlaki mükemmelliğin kültür oryantasyonlu sosyo-politik ilişkilerin soyutlanmasına karşı

¹⁰ Pesch zaten çeşitli vesilelerle Alman Tarihçi Okula olan yakınlığını dillendirmiş ve özellikle Wagner'den saygıyla bahsetmiştir (Pesch, 1924:196).

¹¹ Alman Tarihçi Okul'un analitik çıkış noktasını, iktisadi gelişim örneklerinin kurumsal ve strüktürel özelliklerine yönelik soru teşkil eder. Bu aynı zamanda gelişim süreçlerinin politik şekillenmesini de kapsar. Roscher ve Knies'in temsil ettiği birinci kuşak Alman Tarihçi Okul'da, tarihci metot milletlerin ve medeniyetlerin iktisadi ve sosyo-kültürel gelişiminin karşılaştırması babında merkezi bir konumdadır. Schmoller ve Wagner etrafında toplanan ikinci kuşak Alman Tarihçi Okul ise, ekonomik gelişim çerçevesinde tarihsel - karşılaştırmacı araştırmalara yönelmiştir. Bu araştırmalar sosyal reformcu normatif-pratik yönelimli devlet ve eğitim ideallerine dayanır. Schmoller, toplumu bir sosyal organizma olarak görmüştür. Bu Tarihçi Okul için belirleyici bir niteliktir. Organizma teorisinde canlı organizmalar ile sosyal gruplar arasında bir analogi oluşturulmuştur. Sombart ve Max Weber üçüncü kuşak Alman Tarihçi Okul temsilcilerindedir. Bu dönemde değer yargıları konu olur ve modern kapitalizm teorisi oluşturulur. Ayrıca bu dönemde yine iktisadi bilgilerin tarihsel nitelikleri üzerinde durulur (Ebner, 2000:360).

çıkıştır (Priddat, 1995:155). Doğa kanunlarının idealleştirilmesini ve rasyonalist karakter taşımasını eleştirerek, kurumsal örnekleme dayanan tarihsel gelişim bilgilenmesinde her zaman ısrar etmiştir (Schmoller, 1923:83). Bunun sonucunda ahlakın rölavitesi, evrimsel oluşum sürecinde bir olgu olarak değerlendirilerek somut tarihsel kontekste bağımlı görülmüştür. Halkların ve milletlerin karşılaştırması yapılarak insanlık için genel geçerlilik taşıyan kurallar tespit edilmeye çalışılmıştır. İktisadi fenomenler, gelişen bir toplumun sosyal yapısının entegre parçaları olarak analiz edilir (Schmoller,1893:220). Bununla iletişim halinde olan gelişim süreci vizyonuysa, doğal bir sosyal ve ekonomik evrime işaret eder ve bu piyasa rekabetiyle kazanç güdüsünü temel alır. Bununla birlikte bu süreç kültürel gelişimle düzenlenir ve yönlendirilir (Ebner, 2002:359). Ahlaki-hukuki ilerlemeye toplumsal refahının gerçekleşmesi esnasında bazı hukuki temel ilkelerin kabul edilmesi ve egemen grup egoizmini dizginlemesi şeklinde kendini gösterir (Schmoller, 1923:333). Schmoller'in yaklaşımında, sosyo-politik reform programının normatif bakış açısı ve tarihsel koşullu kültürel olguların araştırması birbirine bağlanır.

Pesch milli ekonomideki metot tartışmasında, tarihçi metot olarak adlandırdığı tümevarım yöntemini ön plana çıkartmış, ama bunu felsefi metot olarak adlandırdığı tündengelim metoduyla kombine kullanılması gerektiğini belirtmiştir.¹² Bu kombinasyon böylelikle şekilde teleolojik bir perspektife kavuşur (Pesch, 1914:548). Pesch'e göre her bilimsel gelenek çizgisi belirli bir dünyevi temelle birbirine bağlıdır. Dayanışmacılığının metodolojik önemini bu esas üzerinden açıklar. Ekonomik analizlerin kesinliği konusundaysa aşağıdaki yorumda bulunur. Tabiat kanunları gibi ekonomik kanunlar yoktur, sadece belirli bir düzene dayanan ifadeler vardır. Bu ifadeler halkın refahını tesis etmeye yöneliktir. Bunların geçerliliği

---

¹² İktisatta yöntem tartışması(Methodenstreit) Alman Tarihçi Okul temsilcisi Schmoller ile Avusturya Okul'u kurucusu Menger arasında gerçekleşmiştir. Bilimsel yöntem olarak iktisadi analizlerde genelleştirilmiş modellere dayalı önermelerden kaçınılması durumu öne çıkarılmıştır. Schmoller'e göre, iktisat teorisinin elde edilebilmesi için tümevarım yöntemi kullanılmalıdır. Gerçeğin kısmi olan anekdot ya da belirtisel analizine karşı çıkararak diğer toplum bilimlerin yardımıyla kapsamlı incelemeyi seçmiştir. Politik iktisadın toplumsal yanına vurgu yapmış; politik iktisadın diğer alanlardan koparılmayacağı kanaatine ulaşmıştır. Bu yüzden de iktisadının soyutlama yapmasına ve bunu yaparken de ekonomik insandan uzak durması gerektiğini savunmuştur. Aynı zamanda insanın sadece daha çok kazanma güdüsüyle hareket etmediğini; birbiriyle çatışan pek çok güdünün kesiştiği noktada hareketlerine yön verdiğini vurgulamıştır. Bunun için büyük ölçüde tarihsel metotlar kullanıp; ekonomik olayların bireyselci, determinasyoncu ve faydacı olarak değerlendirilen klasik bakış açısının boşluğunu doldurmuştur(Schmoller, 1900:37-40).

tandanslara ve manevi koşullu davranışların devamına endekslidir (Pesch,1914:17). Bu şekilde Pesch'in teleolojik yaklaşımının, Lionel Robbins'in ortaya koyduğu tahsis teorisine (Allokationstheory) karşıt olduğu görülmektedir. Yani Pesch'in dayanışmacılığı, neo-klasiğin faydacı içeriğini reddeder. Bunun yerine normatif temelli sosyo-ekonomik bir program yerleştirmek ister. Bu program toplumsal refahın sosyo-politik ve kurumsal olarak teminat altına almak ister. Bu noktada Schmoller etkisindeki analitik iddiasıyla belirgin bir yakınlık görünmektedir bununla birlikte Pesch'in ekonomik gelişim süreçlerinin analizini temel anlamda eleştirdiği unutulmamalıdır. Pesch, özellikle pozitivism ve evrimciliğini eleştirir, Schmoller tarafından savunulan detay araştırmalarının teorik-kavramsal tutarlılıktan yoksun olduğunu ve genelleştirme kabiliyetinin bulunmadığını belirtir (Pesch,1914:538). Değer rölativizmine yönelik eleştirileriyse basit bir şekilde Schmoller'e yöneliktir. Pesch'e göre Schmoller ahlak ve hukukun "net olmayan, oynak, rölativist ve evrimci" anlayışını savunmaktadır. Gerçekten de Schmoller bu anlamda Hegel sonrası ilerleme düşüncesi içerisinde bir tandansa sahiptir ve kültürün her formunu tarihsel oluşum içerisinde veya manevi bir tarihsel oluşum olarak görür. Bu şekilde iktisadi etik düzlemde bir ayrışmaya gidilir; buna göre mantıki olarak her çağda geçerli olan olgular ve bunun tarihi aracılığı sistematik bir şekilde gizlenir (Koslowski, 1991:86). Pesch'e göre ayrıca ahlak ve maneviyat arasında yeterince ayrışma gidilmemektedir. Pesch'in Schmoller'le ortak noktası ise, ekonomik-politik öğretisi içerisinde etiği önemli kılmasıdır. Ekonomi ile ahlak arasındaki ilişkinin keyfe keder soyutlamayacağıdır (Pesch, 1914:551). Pesch, ekonomik fenomenlerin tarihi kontekste etik olarak bağlanmasının Schmoller'in başarısı olduğunu belirtmiş, ama bunun mutlaka felsefi-tarihsel bir perspektifle genişletilmesi gerektiğini söylemiştir (Pesch, 1914:552).

Wagner ise, "devlet sosyalizmini" sistematik bir öğretisi yapıları olarak kurgulamak ister. Wagner'in ağırlık noktası, "devlet sosyalizmidir"¹³ (Wagner,1907:17). Pesch'in Wagner

---

¹³ Wagner burada devletin sosyal, ekonomik ve finansal reformlar gerçekleştirerek toplumu dönüştürmesini ve devlet sosyalizmi mantığında bir şekilde bürünmesini savunmaktadır. Wagner teorik anlayışıysa, tarihsel bir kanunsallığın sosyo-kültürel gelişim sürecinde etkin olan devlet faaliyetleri esasına dayanır. Wagner'in devlet sosyalizminin birincil hedefleri, sosyal güvenliği kapsayan devlet sistemlerinin oluşturulması ve büyük işletmelerin devletleştirilmesine yöneliktir. Ayrıca Wagner mali yapının düzenlenmesi gerektiğini savunmuş ve daha ziyade mala dayalı bir düzenin kurulması gerektiğini vurgulamıştır. Wagner tüm bunları sosyo-kültürel

üzerine olan değerlendirmesi onun Schmoller'le arasındaki metodolojik farklılıkları esas alır. Pesch'e göre Wagner özellikle rölativizmde metodolojik farklılıklar gösterir ve devlet sosyalizmi prensiplerinin buraya ikame edilmesi gerektiğini savunur (Pesch,1920:202). Wagner'in Pesch üzerindeki merkezi etkisi, onun bireysellik ile sosyalizm arasında yeni bir ekonomik öğreti ve prensip sistemi talep etmesine dayanır. Pesch burada Wagner'in devlet sosyalizmi sistemini özel mülkiyetin yerine kamusal mülkiyetin konumlandırılması olarak yorumlamıştır. Yani toplum çıkarlarının özel çıkarların önüne çıkartılması olarak değerlendirmiştir (Pesch,1920:206). Pesch bu noktada Wagner'den devletleştirme enstrümanının kullanımı konusunda ayrılır ve Katolik öğretiye uygun olarak bunun sosyal politik bir şekillendirme enstrümanı olarak kullanılmasını eleştirir. Metodolojik anlamdaysa Wagner'in yasal devlet harcamalarının genişlemesine karşı çıkar, çünkü kendisi bunu sadece bir biçimlendirme aracı olarak kullanmak ister (Pesch, 1920:211).

Değer yargısı kavgasıysa aynı zamanda Pesch'in üçüncü kuşak Alman Tarihçi Okul'la yaşadığı problemlerin odağı olmuştur. Pesch özellikle Weber'in değer yargısı özgürlüğü pozisyonunu gerçeklere aykırı ve steril olduğu gerekçesiyle kabul etmez (Pesch,1924 :203). Pesch bu süreçte Schmoller ve Wagner'in yanında yer alır. Bu konu üzerine kaleme aldığı makalesinde, Weber'i alaya almış ve onun Nietzsche tipi etik norm taşımayan teorik kavram oluşumunu benimsememiştir. Diğer yandaysa iktisadi düzenin sosyal düzlemde entegre edilmesine yönelik anlayış pozitif değerlendirilmiştir¹⁴

---

ilerlemenin ifadesi olarak yorumlamış, ama bununla birlikte modern işbölümüne dayanan milli ekonomilerin gelişim tandansının istatistikî olarak belgelenmesi gerektiği üzerinde durmuştur (Wagner,1893:895). Ayrıca Wagner'in normatif bir yaklaşıma sahip olan devlet sosyalizmi, aynı şekilde mesleki organizasyon formlarına kavramsal bir derinlik tanımaktadır. İşte bunlar Katolik sosyal öğreti de önemli bir rol oynamaktadır.

¹⁴ Değer yargıları, kişisel dünya görüşü ve etik anlayışından kaynaklanan "iyi" ve "kötü" şeklindeki subjektif ifadelerdir. Böylece değer yargısında bulunmak; sosyal gerçeğe ilişkin pozitif bir tutum değil, gerçeğin, "olması gerekene" göre şekillendirilmesini amaçlayan, normatif bir tutumdur. Eğer bir olgunun değerlendirilmesi "iyi" ise, olması; "kötü" ise olmaması istenir. Oysaki "olan" bir gerçekten, hiçbir zaman "olması gereken" çıkarılamaz. Ayrıca değer yargılarının doğru veya yanlışlığı, ampirik-gerçek olayla test edilemez; sadece subjektif-kişisel bir inanç değeri taşır. Değer yargılarının temelinde belli politik ve etik dünya görüşleri yer alır. Bunlar, toplumların kültürel gelişmesi içinde evrimleşip oluşur. Bu nedenle sosyal bilimlerin değer yargılarından arınmaları tümüyle mümkün olmadığı gibi, anlamlı da değildir.

İktisadi gelişimin dayanışmacı teorisinin temelini Pesch'in insanlık tarihi teleolojisi oluşturur. Dünyaya egemen olmanın ilerlemesi, manevi ve ahlaki güçlerin gelişim süreci içerisindeki gelişiminde gösterir (Pesch,1914:130). Burada kültür ve medeniyet gelişimi tanrının bir arzusu olarak yorumlanır ve tanrının suretinde insani varoluş ve gelişme olarak adlandırılır (Pesch,1920:638). Bu noktada dahi Pesch'in gelişim optimizminin Schmoller'e çok yakın olduğu anlaşılır. Tabii bu Alman Tarihçi Okulu'nun basamak teorisi problemini görmezden gelmediği anlamına gelmez. Buna göre henüz milli devletler ortaya çıkmadan ekonomi-politik gelişim süreci başlamıştır ve bu yüzden Schmoller'in milli ekonomiden dünya ekonomisine giden anlayışı hatalıdır (Pesch,1914:255). Pesch milli ekonominin tarih süreci içerisinde dünya ekonomisine dönüşmeyeceğini savunmuş ve dünya ekonomisinin sadece vasıtaları arttırarak milli ekonomiye refah sağlayabileceğini savunmuştur. Dolayısıyla dünya ekonomisinin, tek başına bağımsız sosyal adaletçi bir yapıya evrimleşmesinin mümkün olmadığını belirtmiştir. Dünya ekonomik faaliyetlerinin ortak bir sosyal bütüne dönüşmeyeceğini ilan etmiştir (Pesch, 1914:255). Gelişen işbölümü ve genişleyen mal trafiğiyle birlikte karşılıklı bağımlılığın artacağını belirten Pesch, bunun dayanışmanın toplumsal ve politik norm olarak değerini arttıracığını söylemiştir (Pesch, 1902:309).

Gelişim basamakları üzerine olan tartışmada her ne kadar kurumsal kategoriler ön plandaysa da Pesch'in kapitalizm tanımlaması bu tartışmayı teknik niteliklerle hapseder. Kurumsal perspektif daha sonra para-ekonomisine yönelik eleştirilerle gündeme gelir. Pesch kapitalist "kazanç oryantasyonlu yapılanmayı" eleştirir ve çeşitli yaptırımlarla bunun önüne geçilmesi gerektiğini savunur. Pesch bu noktada Sombart'ın orijinal kaynaklarında kullandığı Yahudilik ile ilgili verileri kullanır ve bunları aynı şekilde (kapitalist kazanç prensibi, yatırımcı tipi, organizasyon formu v.s.) kültürel kapitalist temel olarak sunar. Ayrıca finansal sermayenin üretimdeki rolü tartışmaya açılır ve burada Sombart'ın kapitalizm teorisinin yanına Hilfeding'in Marksist argüman çizgisini de konu eder (Pesch, 1922 :584).

Pesch hiçbir şekilde Sombart'ın inovatif yatırımcı karakterini kabul etmez. Bu onun için daha ziyade Schmoller'de de rastlanan ve klasik argümanlara dayanan bir yaklaşımdır. Pesch yatırımcı motiflerinin çokluğunu kabul eder ve Sombart/Weber tarafından savunulan kapitalist ruhu eleştirir (Pesch,1924:93). Sonuç olarak modern kapitalizmin reformdan

geçirilerek dayanışmacı düzen çerçevesi içerisinde karma bir sistemde kontrol edilebileceği varsayılmıştır. Buna göre dönüştürülmüş bir iktisadi anlayış içerisinde, kapitalist üretim formları ve yatırımcıları sosyal bağlılığa sahip elementler olarak üretken olabilir. İktisadi hayatın teleolojik nitelikleri, kapitalizmin kazanç prensibinden önce normatif ihtiyaç tedarikini ön planda tutar. Dolayısıyla toplumsal refah, kapitalist para çıkarından önce değerlendirilir (Pesch,1924:204). Pesch burada kapitalizmi ve bireylerin sınırsız kazanma yönelimini eleştirmeye devam eder. Pesch'in temel pozisyonunu şu şekilde özetlemek mümkündür; ekonominin kapitalist formları, performans dayalı adil-sosyal bir bağlantı taşıdıkları ve dayanışmacı ihtiyaç tedarikine hizmet ettikleri sürece meşru ve üretkendir (Pesch, 1918:52). Pesch, Sombart'tan farklı olarak, ihtiyaç tedarikinin aynı zamanda kazanç sağlama istemini de kapsayabileceğini belirtir, yalnız bunun somut bir taleple sınırlandırılmasını ister. Mesleki organizasyon formlarının ele alınmasına uygun şekilde, vatandaşların sosyal-politik anlamda ihtiyaçlarının karşılanmasının garanti altına alınması gerekmektedir (Pesch, 1924:204). İktisadi ve sosyal politikaların önemli problem alanı olarak “sosyal sorun” ve “dünya piyasalarındaki rekabet” görülmüştür. Bununla birlikte ortaya hemen sosyal politikalar ve uluslararası rekabet kabiliyeti sorusu ortaya çıkar. Pesch'in bu noktadaki görüşleri yine aynı şekilde Schmoller'in görüşleriyle örtüşmektedir. Her ne kadar uygulama ekonomik ve sosyal politikalarda bir mutabıklık söz konusu olsa da dayanışmacılığın etik birleşenleri esasında tarihçi okulla olan farklılığı ortaya koymaktadır. Pesch'in öğrencisi Gustav Gundlach dayanışmacılığı aşağıdaki şekilde yorumlamıştır: ¹⁵“dayanışmacılık bir toplumun bütün uzuvlarını birbirine bağlayan bir sosyal sistemdir. Bu dayanışmacı bağlılık insani birlikte yaşamın egemen prensibi olarak görülür” (Gundlach, 1931:1612). Alman Tarihçi Okul'la farklılık ise okulun empirikliği ve rölaviziminden ileri gelir. Dayanışmacılık ise ekonomik gelişimin tarihsel-spesifik çeşit çokluğunu, objektif kültürel değerlerin manifestosu olarak yorumlar (Gundlach,1931:1618). Pesch'in dayanışmacılığı ekonomiyi, bir toplumun toplam kültürel oluşumunda bir alt-sistem olarak değerlendirir ki bunun refaha yönelik gelişim hedefi manevi-organik yönelimlerle şekillenmiştir. Pesch tabiat kanunu oryantasyonuyla Schmoller'ci tarihçiliğe karşıt olduğu için, Koslowski'ye göre tarihçi okul mensubu olamaz. Üstelik bu durum ekonomi etiği, milli

¹⁵ Gundlach 1927 yılında Sombart'ın yanında doktorasını yapmış ve Katolik sosyal öğretisinin Pesch'ten sonraki nesline dahildir.

iktisadi gelişim gibi konulardaki mutabıklığa rağmen geçerlidir (Koslowski,1991:389). Pesch'in görüşleri modern liberal düzen teorisiyle kıyaslandığında Pesch'in bir iktisadi düzen hedefine yönelmiş toplumsal yapılanma çalışmaları olarak algıladığı ve sonucu belirgin olmayan spontane bir düzenleme olarak algılamadığını belirtmek gerekir. Bu esasında Pesch'in sadece Alman Tarihçi Okul'un evrimciliğine karşı olmadığını, aynı zamanda Hayek mantığındaki evrimci liberal teori oluşumuna ters düştüğünü kanıtlar¹⁶. O perspektiften bakıldığında, iktisadi etik işbölümü olan piyasa ekonomilerinde düzen etiği olarak yorumlanır ki bunun kurula dayanan takas mekanizması piyasa süreçlerinde dayanışmacılığa muadil formlar gerçekleştirir. Daha kapsamlı bir düzen-politik konteksteyse aynı zamanda bazı arabulucu nitelikte yaklaşımlar görülebilir. Schumpeter somut bir şekilde dini-kültürel bir bağlantının olması gerektiğini zikreder ve bunun özellikle de devlet düzenlemelerinin dışındaki kurumsal değer oluşumunda önemli olduğunu vurgular (Schumpeter, 1946:400). Nell-Breuning rekabetin kurumsal entegrasyonu ile ilgili Katolik sosyal öğretinin bağlamında aşağıdaki açıklamalarda bulunur: “Ekonomi aynı oyun kurallarını oynayan bireyler arasında bir olay değildir, bir sosyal süreçtir ve bunun için toplumsal alanda gerçekleşen, toplumsal kurumlar olmadan düşünülemeyecek bir olaydır” (Nell-Brunning, 1960:373). Dolayısıyla ekonomi “geçimi” hedef alan bir toplum süreci olarak algılanmalıdır.

Sınırsız kazanç eğilimi hiç bir şekilde kapitalizme mahsus bir nitelik olarak değerlendirilmez, hatta bunun ilerisinde eklememesi kurumsal çerçeve koşullarına bağlı olan ve tarih öncesi insani birlikte yaşamın temel sabitliğini temel eder (Neil-Brunning,1960:389-90). Burada sosyal adalet kavramı belirleyici bir rol oynar, çünkü bu normatif bağlamda kapsamlı bir refah oryantasyonuna işaret eder. Dayanışma prensibiyle bu sırada “karşılıklı sorumluluğun anayasası” olarak kabul edilir. Yani liberal piyasa toplumu tasavvurlarından temelde farklı olan toplumsal bir yapı prensibi olarak değerlendirilir. Bununla birlikte Nell – Breuning bir yandan devlet müdahalesini reddeder ama diğer yandan sosyal politik desteği gerekli

---

¹⁶ Hayek bu kurumların varlığını bireysel davranışlara indirgeyerek, onların oluşumunu “toplumsal sözleşme” benzeri toplu kararlardan bağımsızmış gibi göstermeye çalışır. Buna getirdiği çözüm ise piyasa gibi kurumları insan davranışlarının, hareketlerinin sonucunda kendiliğinden ortaya çıkmış olduklarını kabul etmek; ama insan tasarımı olarak görmemektir. Yani kurumlar insanların binlerce yıllık deneyimleri sonucunda ortaya çıkan, “amaçlanmamış sonuç”lardır (Eren,2015:52).

görür. Birey ile devlet arasındaki bu aracılık, aynı şekilde savaş sonrası federal Almanya'nın sosyal piyasa ekonomisi konseptini belirleyecekti.

Gerçekten de Armack tarafından formüle edilen sosyal piyasa ekonomisi konsepti ordo-liberalizm, dayanışmacılık ve Alman Tarihçi Okul'un kurumsal yaklaşımlarının bir sentezi niteliğindedir. Armack'ın dünyevi karşıtlıkları barıştırmak için öne sürdüğü "ireni" buna örnek gösterilebilir; burada Katolik prensipler sosyal eşitliği, Protestan tasavvurlar özel yatırımcılığı, sosyalist pozisyonlar sosyal güvenliği ve liberal talepler özgürlükçü ekonomik-ve toplumsal düzeni simgelemiştir (Armack,1950:89). Tarihsel perspektiften bakıldığında Alman refah devletinin şekillenmesi, mezhepler arası bir mutabakat, yani Protestan liberalizm ile Katolik refah müdahaleciliği arasında bir uzlaşma olarak yorumlanabilir. Bu bağlamda dayanışmacılığın da Katolik sosyal öğretisi içerisinde yer aldığı ortadadır.

5.Sonuç

Alman Tarihçi Okul ve Pesch'in benimsedikleri temel nokta, liberalizm ve sosyalizm arasında konumlanan üçüncü bir yolun varlığıdır. Bu yol Pesch'in dayanışma anlayışına karşılık gelmektedir. Pesch tarafından formüle edilen sosyal değerler, tamamıyla Alman Tarihçi Okul'un tasavvurlarıyla örtüşmektedir.

Pesch'in piyasa ekonomisinin kurumsal dinamiği konusundaysa farklılıklar ağır basmaktadır. Bu durum özellikle işletmelerin inovasyon faaliyetleri ve iktisadi gelişimin parasal boyutu için önem arz etmektedir. Dayanışmacı gelenekteki sosyo-ekonomik tartışmalarda ekonomik süreçlerin analizi için kültürel, politik ve etik yaklaşımların entegre edilmesi gerekliliğini vurgulanmaktadır. Bu şekilde dayanışmacılık ve Alman Tarihçi Okul, modern kurumsalcılığın genişletilmiş sosyo-ekonomik alanına dâhil olmaktadır. Sosyal politik talepler doğrultusunda toplumsal çıkar çatışmaları dikkate alınmalıdır. Çatışmaların devlet müdahalesiyle ve diyalog yoluyla çözümlenmeye çalışılması gerekir. Pesch'in dayanışmacılığına göre kapitalist ekonomik sistemi, sosyal dengeleri gözeten bir çalışan performans düzenlemesine ihtiyaç duymaktadır. Bu anlayış, Schmoller ve Wagner'in sosyal politikalarıyla denk düşmektedir. İşgücünün metalaşmadan uzaklaştırılması için öncelikle kazanç baskısından kurtarılması

gerektiğini savunmaktadır. İşçilerin sosyal hakları verilerek metalaşmanın önüne geçilebileceğini savunmaktadır.

Dayanışmacı düzene sahip bir sistemin sağlanması için kurumsal uygulanabilirlikler araştırılmalıdır. Günümüzde refah devletinin ekonomi politikası globalleşme dinamiğinden ayrılamaz niteliktedir. Bu durum sosyo-politik düzlemde milletler üstü veya çok milletli düzenlemeleri zorunlu kılmaktadır. Pesch'in dayanışma anlayışı ölümünün ardından halefleri Nell-Breuning ve Gundlach tarafından başarılı bir şekilde geliştirilerek, Vatikan'ın genelgelerinde yer almıştır. Almanya'nın sosyal devlet anlayışının şekillenmesi, Protestan liberalizmi ile Katolik refah müdahaleciliği arasındaki uzlaşma Pesch'in dayanışmacılığına dayanmaktadır. Pesch bu açıdan Katolik öğretiye büyük katkılar sağlamıştır.

Kaynakça

Anzenbacher, A. (2001). *Christliche Sozialethik, Einführung und Prinzipien*, UTB Verlag, Stuttgart.

Ebner, A. (2002). *Nationalökonomie als Kapitalismustheorie: Sombarts Theorie kapitalistischer Entwicklung*, Sombart, W.: Nationalökonomie als Kapitalismustheorie. Ausgewählte Schriften.

Ebner, A.(2000). Schumpeter and the 'Schmollerprogramm': Integrating Theory and History in the Analysis of Economic Development, *Journal of Evolutionary Economics*, Jg.10/Heft

Eren.A.A.(2015). Kendiliğinden Düzenle Bilgi Diyalektiği: Friedrich August von Hayek, *Ekonomik Yaklaşım*, 26(94): 27-55.

Gundlach, G. (1931). *Solidarismus in Staatslexion*(et.by.Herman Sacher)Freiburg.

Gülich, C. (1989). *Organisation“ der Wirtschaft. Von Durkheims Berufsgruppen zu Bouglés Solidarismus*, Bielefeld.

Homann, K./ Blome-Drees, F. (1992). *Wirtschafts- und Unternehmensethik*, Göttingen.

Hürten, H.(1986). *Geschichte des Deutschen Katholizismus 1800 – 1960*, Grünewald Verlag, Mainz.

Koslowski, P. (1991). *Gesellschaftliche Koordinierung. Eine ontologische und kulturwissenschaftliche Theorie der Marktwirtschaft*, Tübingen.

Körtner, U. H.J (1999). *Evangelische Sozialethik*, Göttingen.

Kruip, G.(2004). *Gerechtigkeit und Solidarität – Neue Antworten auf alte Fragen gesucht, unkorrigiertes Manuskript zur Verfügung gestellt vom NDR*, Hannover.

Langner, A.(1998). *Katholische und evangelische Sozialethik im 19. und 20. Jahrhundert*, Schöningh Verlag, Paderborn.

Leuninger, E (2005). *Katholische Soziallehre – Catholic Social Teaching, Träger: Bildungswerk der Katholischen Arbeitnehmer-Bewegung Diözese, Limburg*.

Lönne, K. E. (1986). *Politischer Katholizismus im 19. und 20. Jahrhundert, Neue Historische Bibliothek, edition suhrkamp*, Verlag, Frankfurt am Main.

Armack,M. A. (1950/1981). *Soziale Irenik*, Weltwirtschaftliches Archiv.

Nell-Breuning, O. von (1960). *Kapitalismus und gerechter Lohn*, Freiburg.

Pesch, H. (1902). *Solidarismus*, Stimmen aus Maria Laach

Pesch, H. (1914). *Lehrbuch der Nationalökonomie*, Freiburg.

Pesch, H. (1918). *Ethik und Volkswirtschaft*, Freiburg.

Pesch, H. (1920). *Lehrbuch der Nationalökonomie*, Freiburg.

Pesch, H. (1924). *Selbstdarstellung in Meiner, F. (Hrsg.): Die Volkswirtschaftslehre der Gegenwart in Selbstdarstellungen*, Leipzig.

Pesch, H.(1899). *Die soziale Befähigung der Kirche, 2. vermehrte Auflage, Verlag der Germania Aktiengesellschaft für Verlag und Druckerei*, Berlin.

Pesch, H.(1922). *Lehrbuch der Nationalökonomie, 2. Aufl., Herder, Freiburg im Breisgau, 1922, Archiv der Staatsbibliothek zu Berlin*.

Pesch, H.(1922). *Lehrbuch der Nationalökonomie*, 1. Aufl., Herder, Freiburg im Breisgau, Archiv der Staatsbibliothek zu Berlin.

Priddat, B. (1995). *Die andere Ökonomie. Eine neue Einschätzung von Gustav Schmollers Versuch einer „ethisch-historischen“ Nationalökonomie im 19. Jahrhundert*, Marburg.

Raymund der Wahal. (1910). *Die Nationalökonomie in Frankreich*, Stuttgart.

Schmoller, G. von (1893/1898). *Die Volkswirtschaft, die Volkswirtschaftslehre und ihre Methode*, Frankfurt.

Schmoller, G. von (1923a). *Grundriß der Allgemeinen Volkswirtschaftslehre*, München.

Schmoller, G.(1900). *von Grundriss der Allgemeinen Volkswirtschaftslehre*, Erster Teile, 1.Aufl.,Leipzig.

Schumpeter, J. A(1946). *Kapitalismus Sozialismus und Demokratie*.

Wagner, A. (1893). *Grundlegung der politischen Oekonomie*. Leipzig.

Wagner, A. (1907). *Theoretische Sozialökonomik oder, Allgemeine und theoretische volkswirtschaftslehre*, Leipzig.

İKTİSAT TARİHİNDE ‘BOSNA’DA TOPRAK MESELESİ’

Aslıhan Nakiboğlu¹

Bengü Doğangün Yasa²

Ayberk Nuri Berkman³

Özet

Bu çalışmada Bosna’da toprak meselesi konusu, Duşan Kanunnamesi’nden, II. Meşrutiyet’e kadar geçen zaman dilimi içinde ele alınmıştır. 1463 yılında Bosna’nın Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethi sonucunda Osmanlı Arazi Rejiminin bölgede başarılı bir şekilde uygulandığı görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu, Bosna’da devlet geleneği çerçevesinde, Duşan Kanunnamesi ile düzenlenen eski arazi rejimini korumuştur. 16. Yüzyılın ikinci yarısında, mahalli yöneticilerin, reyaya üzerindeki baskısını arttırması ve arazilerin büyük toprak sahiplerinin eline geçmesiyle tepkiler büyüyerek isyanlara yol açmıştır. Böylece başlayan toprak sistemindeki bozulma süreci, II. Meşrutiyet ile Bosna’nın Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından ilhakına kadar devam etmiştir. II. Meşrutiyet ile birlikte Bosna Hersek’in Avusturya–Macaristan İmparatorluğu tarafından ilhak edilmesiyle Türkler’in Balkanlar’daki hâkimiyet süreci de yavaş yavaş sona ermeye başlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Duşan Kanunnamesi, II. Meşrutiyet, Bosna, Toprak Meselesi, Osmanlı İmparatorluğu.

‘Issue of Land in Bosnia’ in the History of Economics

Abstract

The issue of land in Bosnia in the study is considered within the time frame from Duşan’s Code until the II. Constitutional Monarchy era. It is seen that the Ottoman Land Regime was successfully applied in the region as a result of the conquest of Bosnia in 1463 by the Ottoman Empire. The Ottoman Empire preserved the old land regime regulated by the

¹ Yrd.Doç.Dr.,Ömer Halisdemir Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, anakiboglu@hotmail.com

² Dr., Kocaeli Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, bengudogangun@gmail.com

³ Yrd.Doç.Dr.,Ömer Halisdemir Üniversitesi, İİBF, Bankacılık ve Finans Bölümü, aberkman@ohu.edu.tr

Dušan's Code in the framework of the state tradition in Bosnia. In the second half of the 16th century, local administrators increased their oppression on the road, and the reaction of the land to the hands of large landowners led to rebellions. Thus, the deterioration process in the soil system started by the II. Constitutional Monarchy and Bosnian continued to be annexed by the Austro-Hungarian Empire. Along with the II. Constitutional Monarchy, Bosnia and Herzegovina was annexed by the Austro-Hungarian Empire, and the Turks' sovereignty in the Balkans gradually began to end.

Keywords: Dušan's Code, II. Constitutional Monarchy, Bosnia, Land Issue, Ottoman Empire.

1. Giriş

Daha önceden Üsküp sancağının temsil ettiği siyasi ve askeri karakol olma unsurunu Bosna toprakları üstlenerek, tarihsel süreçte Osmanlı İmparatorluğu için her zaman önemli olmuştur. Balkanların fethi sonrasında Osmanlı İmparatorluğu Balkanlarda bir sancak oluşturmuştur. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun idari yapısı içinde Bosna sancağı Osmanlı İmparatorluğu'nun batıya doğru ilerlemesinin de en önemli sebebinin oluşturmuştur. Sırp Knezi Lazar ve Bosna kralı Tvrtko'nun öncülüğünde toplanan Balkan Devletleri, Bosna'da Osmanlı akıncılarının ortadan kaldırılmasından güç alarak 1388 yılında büyük bir ordu oluşturdular. Bulgar direnişini engelleyen ve bu ittifaka dâhil olmalarını engelleyen I. Murat 1389 yılında bu devletleri Kosova'da büyük bir bozguna uğratmıştır. Bu zaferle Osmanlı İmparatorluğu Sırbistan, Makedonya, Arnavutluk, Bulgaristan ve Bosna Hersek'e doğru ilerleyişini başlatmıştır. Osmanlı Devleti, bu zaferle birlikte Balkanlar'a kesin olarak yerleşmiştir (Emecen, 1992a: 7).

Fatih Sultan Mehmet'in yetkisi altında çalışan ve onunla seferlerine katılan Dursun Bey fetihle ilgili bilgiler aktarırken birtakım vilayetlerin isimlerini de vermektedir. Bunlar Bosna kralı toprakları, Pavlioğulları toprakları, Kovaçoğulları toprakları, Hersek toprakları, Yeleç ve Saray Vilayetleridir. Hersek vilayeti kısa bir süre Bosna sancağından çıkmış, ancak sonra tekrar Hersek topraklarının büyük bir kısmı Osmanlı İmparatorluğu'na geçerek Hersek vilayeti adı altında Bosna sancağına katılmıştır (Oruç, 2005: 252). Böylece Osmanlı İmparatorluğu artık Bosna'da son sınırına ulaşarak oldukça önemli askeri ve siyasi görevleri de üstlenmiştir.

Fatih Sultan Mehmet kumandasındaki ordu Üsküp yolu ile hareket etmiştir. Vilçitrin şehrine gelindiğinde Bosna kralı Stephan Tomaşevic'in Yayça kalesinde savunma yapacağı haberi alınmıştır. Veziriazam Mahmut Paşa, Tomaşevic'i Kiloc Kalesi'nde kuşattı. Bosna Krallığı'nın başkenti olan Yayça, Fatih Sultan Mehmet tarafından kuşatılmış, su ve yiyecek yokluğundan dolayı teslim olmuştur. Bosna Kralı da yakalanarak Fatih Sultan Mehmet'in emriyle idam edilmiştir (Gnjatović, 2000: 131).

Fatih Sultan Mehmet Yayça ve diğer kalelere asker yerleştirmiş, Bosna Sancak Beyliği'ne Minnet oğlu Mehmed Bey'i tayin etmiştir. Macaristan sınırında olan İzvornik Kalesine'de Mihâl oğlu İskender beyi tayin ederek, İstanbul'a dönmüştür. Bosna'nın işgali Osmanlılar için çok önemlidir. Türklerin Bosna'yı fethetmeleri, Akdeniz'deki varlıklarını güçlendirmiş ve Macaristan'ı tehlikeli duruma düşürmüştür (Uzunçarşılı, 1988: 81).

En büyük idari birimin vilayet olarak tanımlandığı Bosna'da Dursun Bey Bosna'nın dört farklı vilayete ayrıldığını vurgulamakta, Bosna'da fetih zamanına kadar hüküm süren beylerin toprakları olduğundan bahsetmektedir. Osmanlı İmparatorluğu fetih sonrasında Bosna'da karşılıklarına çıkan bu idari dağılıma saygı duymuştur (Oruç, 2005: 255).

Bosna şehrinde yaşayan halk üç sınıfa ayrılmıştır. Fakir sınıf yerinde bırakılmış, zenginler kısmen İstanbul'a nakledilmiştir ve orta sınıf gençleri de esir edilmiş veyahut kısmen orduya alınmıştır. Bosna krallığının fethi üzerine Venedik Cumhuriyetinin Adriyatik sahillerindeki sömürgeleri ile birlikte İtalya dahi Türk tehdidi altına girmiştir (Danişmend 1971: 302). Osmanlı kuvvetleri, Bosna seferinden döndükten sonra Macar kralı, 1463 aralık ayında Bosna'da taarruza geçmiş, Bosna krallığının merkezi olan Yayça ile Sırbistan hududundaki Serebriniçe'yi alıp, İzvornik'i kuşatmıştır. 1464 ilkbaharında Sultan Mehmed Han, 2. Bosna seferine çıktı. Yayça kalesini kuşatan Osmanlı ordusu Yayça'yı geri alamamış, fakat İzvornik'i geri alabilmiştir. 1490 yılında Neretva nehrinin alınması ile Osmanlı ordusu Adriyatik Denizi'ne hâkim olmuştur. Neretva nehri, daha sonra Dubrovnik'den Venedik'e kadar yayılan tuz ticaretinin önemli bir geçiş yolu haline gelmiştir. Yayça kalesi ancak, 1528 senesinde Bosna beyi Gazi Hüsrev bey zamanında geri alınmıştır. Hüsrev bey voyvodalarından Murat Bey, 1536 senesinde Kilis kalesini zapt etmiştir. Banaluka'nın batısındaki Bihke kalesi 1591'de Bosna Beylerbeyi Derviş Hasan Paşa tarafından alınmıştır (Uzunçarşılı, 1988: 83).

Bu süreç bizlere Bosna'nın uzun dönemler Osmanlı İmparatorluğu idaresinde sınır boyu olması sebebiyle oldukça önemli bir özelliğe sahip olduğunu göstermektedir. Başlangıçta Rumeli beylerbeyliğine bağlı bir sancak olan Bosna stratejik ve askeri önemi sebebiyle Osmanlı İmparatorluğunun yaklaşık 4 asır dikkatli bir politikayla takip ettiği bir ülke olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu Bosna'yı koruyabilmek amacıyla Avusturya ve Venedik ile savaşlara girmek zorunda kalmıştır. Bosna Osmanlı İmparatorluğu idaresi altında en sakin ve rahat dönemini geçirmiştir. İki ülke arasında çeşitli konularda yazılmış eserler ile ilim ve kültür mirası kendilerinden sonraki nesillere Osmanlı idaresinin sona ermeye başladığı 1878 yılına kadar başarıyla aktarılmıştır (Akgündüz, 2003: 116-120).

2. Duşan Kanunnamesi ve Osmanlı Arazi Rejiminin Tatbiki

Sırp İmparatoru Duşan (1332-1355) zamanında tertip edilen kanunnamede, köylü genellikle başkalarının arazisi üzerinde çalışmakta idi. Köylü, imparatora ve toprak sahiplerine 1/3 veya 1/2 oranında öşür benzeri bir vergi vermekte idi. Bu kanunnamede köylü, ortakçılık ve angarya nizamına tabi tutularak beyin topraklarını işletmeye mecbur tutulmakta idi. Bölgede mutlak aile mülkü (Baştına) şeklinde askerî vazifelere bağlı tımarlar (Pronia) mevcut idi. Zamanla kolonların ve ortakçıların çalıştırıldığı ortak mülkler, küçük arazi mülkiyeti ve serbest köylü işletmesi zararına büyümüş ve toprakların büyük bir kısmı kilise ve malikâne sahiplerinin elinde toplanmıştır. Malikâne sahipleri, sarayları ve mahkemeleri ile mahalli birer prens şeklini almıştır (Barkan 1980: 403).

Stefan Duşan, Tuna'dan Adriyatik'e, Adriyatik'ten Ege kıyalarına kadar Sırp İmparatorluğu'nu geniş bir coğrafyaya oturtmuştur. Sırp'ların ve Grekler İmparatoru sıfatı ile Sırbistan'ın idaresini oğlu Uroş'a bırakmıştır (Burr, 1949: 202). İmparatorluğu döneminde idare ve hukukta Bizans'ı örnek almıştır. Duşan yönetiminde Bizans idare ve organları varlıklarını sürdürmüştür. Eski kanunlara göre hayat devam etmiştir (Ostrogorski, 1999: 482). Osmanlı İmparatorluğu Balkanlar, Kuzey Afrika ve Arap Yarımadası gibi bölgeleri topraklarına dâhil ederken, bu bölgelerde farklı kurumsal yapılar ve kültürler ile karşılaşmıştır. Bu yapıların İmparatorluk yapısına dâhil edilmesi süreci teorik ve pratik merkezileşme arasında bir denge kurulmasını ve merkezi otoritenin oluşumuna yardımcı olurken, mahalli şartlara uyumu da sağlayacak bir mekanizmanın meydana getirilmesini

zorunlu kılmıştır. Birbirine zıt koşulların sağlanmasını gerektiren bu durum sebebiyle merkezi otorite ve mahalli şartlarda farklı eyalet ve farklı sosyo-ekonomik yaşam şekilleri ortaya çıkmıştır (Acun, 2002: 899). Bu sebeple Osmanlı İmparatorluğunun temel mali sistemlerinden biri olarak tanımlanan tımar sisteminin Balkanlarda uygulanan idari sistemi temsil etmesi açısından da ayrı bir öneme sahip olduğu görülmektedir.

Osmanlı işgali sonrasında bütün toprakların devlete ait olduğu prensibinin ilan edilmesi bölgede bir reform niteliğinde olmuştur. Osmanlının tatbik ettiği mirî arazi rejiminde toprak “çift” tabir edilen parçalar olarak köylüye dağıtılmıştır. Bu toprakları miras olarak parçalamak, parça halinde satmak ve kiralamak yasaktır. Devlete ait topraklardan herkes ziraat yapabileceği kadar olan kısmını, ziraat yaptığı müddetçe tasarrufu altında bulundurmıştır. Bu topraklar, ırsî ve daimî bir kiracılık şeklinde işletilmiştir. Muayyen bir vergi karşılığında köylü topraklar üzerinde serbestçe ziraat yapabilmıştır. Beyin tarlalarında angarya suretiyle çalışmak söz konusu değildir. Tımarlı sipahi, devlet namına mirî toprakların kiraya verilmesine ve idaresine nezaret eden, hizmeti mukabili devlete ait vergilerden bir kısmını kendi hesabına toplayan askerî bir memurdu. Feodal beylerle, köylü arasında yüzyıllardır süren toprak davası bu arazi rejimi ile köylü lehine sonlandırılmıştır. Devlet, topraktan azamî bir gelir elde edebilmek için, köylüyü himaye edebilecek tedbirler almaya ve buna uygun arazi sistemini tatbik etmeye mecburdur (Barkan, 1980: 404).

Bosna’da “askeri ikta” biçimindeki arazilere rastlanmamaktadır. Bunun en önemli sebebi Bosna’da adem-i merkeziyetçi eğilimlerin egemen olması olmuştur (Şahin, 2013: 69). Osmanlı fethinden sonra, Hıristiyan çiftlikleri, dönemdeki adı ile Baştınalar aynen muhafaza edilmiştir. Baştına sahipleri Anadolu’da topraklarını ırsî bir aile malı olarak korumuş olan mülk tımar sahipleri ile aynı durumdadırlar. Osmanlıların İslam sahasında olduğu gibi Balkan memleketlerinde de kendilerinden önceki arazi hukukuna riayet ettikleri bir gerçektir (İnalçık 1996: 97). Rumeli bölgesinde bulunan Osmanlı Devleti’ne ait tımarlarda mahalli tesirlerin etkisi olduğu görülmektedir (İnalçık, 1953: 231–242). Çiftlik tipi yerleşim yerlerinin oranı 1489 yılı itibari ile %1 iken, 1530 yılı itibariyle %41 seviyesine ulaşmıştır. Bu yükseliş miri arazi sisteminin aleyhine bir gelişme olarak yorumlanabilir (Yardımcı, 2006: 158).

Slavca asıllı olup “miras” anlamına gelen baştına kelimesi, Osmanlı fethi öncesi önemli bir hizmet karşılığı bir şahsa daimî ve mutlak mülk olarak verilen arazi parçaları için

kullanılmaktaydı. Muhtemelen Bizans döneminde de bu tür arazi parçaları aynı adla mevcuttu. Bosna'daki bu araziler, mutlak mülk statüsünde olduğundan sahibi tarafından satılabilir, terk veya ferağ olunabilirdi. Ayrıca bu topraklara sahip olanlar bütün angarya ve vergilerden muaftırlar. Böyle bir toprağı ele geçirmek, aynı zamanda asalet unvanına sahip olmayı da gerektirmekteydi. Böylece Bosna'da eski soy asaleti yanında genç bir askerî asalet doğmuştur. Bunların isimlerine *Beğ* ünvanı verilmiş, daha küçüklerine ise ağa denilmiştir (Truhelka 1931: 63-64).

Baştina, Osmanlı arazi hukukuna aykırı veya yabancı bir kavram değildi ve bir bakıma padişah temliklerine benzemektedir. Bosna fethedildiğinde burada önemli miktarlara ulaşan baştinalar tımar sistemi içine alınarak sahiplerinin ellerinde bırakılmıştı. Ancak bunlar eskisinden farklı olarak arazilerinde ettikleri mahsulün vergilerini vermekle yükümlü kılınmışlardı. Sırbistan ve Makedonya'da ise baştinalar voynuk statüsündeki gayrimüslimlerin elinde olup eski asalet sınıfı ile ilgisi bulunmamaktaydı (Emecen, 1992b:135).

Bosna Hersek'te baştinalarını muhafaza eden tımar sahipleri, Anadolu'da topraklarını ırsî bir aile malı olarak muhafaza etmiş olan tımar sahipleri ile aynı durumdaydı. Osmanlı devrinde baştina adı altında 2 çeşit arazi kast edilmektedir: 1- Raiyyet baştinası, 2- Askerî hizmet sahiplerine tahsis olunan baştina (Voynuk, akıncı). Raiyyet baştinasının, reâyâ elinde umumi mirî arazi sistemine tabi çift (çiftlik) den bir farkı yoktur. Tek fark, bunların Hıristiyanlar'ın elinde olması ve haraca tabi olmasıdır. Bu baştinalar Müslümanlar'ın eline geçse bile sahibi haraç vergisini ödemeye mecburdu. Voynuk baştinaları ise reâyâ çiftliklerine göre birtakım farklılıklar arz etmektedir. Voynuk baştinalarında haraç ve ispençe ödeme zorunluluğu bulunmamaktadır. Ayrıca voynuk baştinalarının aynı aile içerisinde korunduğu gözlenmiştir. Baştina üzerindeki voynuklara yamak olarak akrabaları yazılabılmış, Baştina sahibinin ölmesi durumunda voynukluk aile üyelerinden birine verilebilmiştir (İnalçık, 1995: 172).

3. Bosna'da Tımar Sisteminin Bozulması

16. yüzyıl boyunca çiftlik sayısındaki önemli artışlar, çiftlik sisteminin mirî arazi sisteminin aleyhine genişlediğini ortaya koymaktadır. Miri arazi sistemindeki bozulmanın önemli göstergelerinden biri de, 17. yüzyılda çiftlik sahiplerinin iktisadî konumları itibarıyla tımarlı sipahilerden daha etkin bir konuma gelmiş olmasıdır (Filipoviç, 1954: 186).

Bosna’da tımar sisteminin bozulmasının diğer bir nedeni, 16. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan “Tekalif-i Şakka” vergileridir. Önceden Bosna’da Müslüman kesim ile Hristiyanların büyük kısmına yaygın olarak vergi muafiyeti uygulanmaktaydı. Vergi muafiyetinden hayvancılık başta olmak üzere belirli hizmet işlerinde çalışanlar da yararlanmaktaydı. Hatta 16. Yüzyılın ikinci yarısı itibari ile belirli şehirlerde yaşayan Yahudi ve Musevilere de muafiyet sağlanmıştır. “Tekalif-i Şakka” vergilerinin uygulanmasıyla birlikte Osmanlıların mahalli yöneticileri reâyâ tarafından evlerinde ağırlandırılır, daha sonra da cebren ve kanunlara aykırı olarak reâyâdan para sızdırırlardı. Bu kişiler seferiye, tüfekçiyan akçesi, peşkeş, hediye, yemeklik gibi bahanelerle reâyâdan gelir elde etmişlerdir. Söz konusu vergiler XVII. yüzyılda artarak devam etmiştir (Suçeska, 1982: 755-758).

Frencyevaç keşiş yurtlarında bulunan Osmanlı belgelerine göre söz konusu vergiler; tüfekçiyan akçesi, kaftan akçesi, şerbet akçesi, zirdave akçesi, kışlak akçesi, yoklama akçesi, teftiş akçesi, post akçesi, mataracı akçesi, şayka bedeli, ziyafet akçesi gibi isimlerle anılmıştır. Reâyâ’nın bir kısmı bu haksız uygulamalar karşısında köylerini terk etmek zorunda kalmıştır. Bu vergiler vergi muafiyetine sahip olan reâyâdan bile tahsil edilmiştir. 1650 yılında Saraybosna’da ve bazı kadılıklarda Müslüman ahali, tüfekçiyan akçesi alınmasına isyan etmiştir (Suçeska, 1982: 758). Bu isyanlar karşısında Osmanlı yönetimi özel bir ferman ile kadılıklara kaynak tahsis etmiş, ancak bu durum bile yerel yöneticilerin vergi uygulamalarından vazgeçmesini engellememiştir (Suçeska, 1982: 761). Benzer anlaşmazlıklar 18. Yüzyılda da sürmüştür.

III. Selim devrinde 18. yüzyılda Mehmet Şerif Efendi Layihasında; fayda ve geliri azalan tımarlarında tavsiyesini ve dirliklerin merkezi hazineye devrini talep etmiştir. Bu mali öneriler gelir ve giderin eşitliğine ve vergilerin toplanmasına bağlıdır. Vergilerin düzgün bir şekilde toplanması için ayanlık müessesesi önerilmiştir. Bu feodal parçalanmayı ifade eden bir ayanlık değildir. Daha sonra Tanzimat’ta da uygulanan yerel güçlerle mali işbirliğini öngörmüştür (Ortaylı, 2001: 39).

19. yüzyılda Osmanlı tarımına genel olarak bakıldığında, toprağın nispi bolluğu, emeğin ise kıt bir faktör olduğu göze çarpmaktadır. Tarımda merkezi otoritenin zayıf, mahalli güçlerin etkili olduğu görülmektedir. 17. ve 18. yüzyıllarda olduğu gibi, bu yüzyılda da halâ küçük

üreticinin etkili olduğu söylenilebilir. Anadolu ve Rumeli’de ekili toprakların % 82’si 60 dönümden küçük işletmeler tarafından işletilmiştir (Güran, 1992: 229).

II. Mahmut Döneminde reform hareketlerine tımar ve zeâmetlerdeki düzenlemelerden başlanmıştır. 1815 yılında Bosna eyaletinde tımar ve zeamet kurallarına uygun olarak hareket edilmesi istenmiştir. Bosna valisi silahtar Ali Paşa kanunsuz uygulamaların önlenmesi için görevlendirilmiştir. Bosna defterhanesinden alınan berat ve tezkereli toprak sahipleri İstanbul’a gelerek senetlerini yenilemeleri istenmiştir. Ali Paşa Bosna eyaletinde tımar ve zeametlerin tanzimi için gayret göstermiştir. Eyaletteki yeniçeri ve sipahilerin muhalefeti yüzünden bu uygulamalar başarısız olmuştur (Gölen, 2002: 123).

19. Yüzyılda tarım yapmaya uygun araziler Müslüman beylere aitti. Hıristiyan reâya bu topraklarda “yarıcılık” yöntemi ile çalışmaktaydı. Bu yöntem 19. Yüzyıla özgün bir uygulama değildir. Osmanlı Devleti Bosna’yı fethettiği dönemde bölgede yarı feodal düzen uygulanmaktaydı. Bölgede bulunan büyük toprak sahiplerinin bir kısmı Müslüman olmuş, Müslüman olmayanlar da Osmanlı yönetimine destek vermişlerdir. Reaya ise uygulamalardan belirli hususlarda şikâyetçi olmuştur. Bu nedenle birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Angarya usulü kesin olarak kaldırılmasa da, reaya angarya zorunluluğu uygulanması engellenmeye çalışılmıştır. 1853 yılında her iki tarafında sorumluluklarını belirleyen 5 yıllık “mukavele senetleri” düzenlenmiştir. Ancak bu düzenlemeden olumlu bir sonuç alınamamıştır. 1857 yılında bu sorunlar ile ilgili İstanbul’da bir komisyon kurularak Bosna Hersek’ten gelen eyalet temsilcileriyle görüşmeler yapılmış ve 3 Ekim 1857 tarihinde “çiftlik nizamnamesi” ilan edilmiştir. Reaya’nın ürettiği ürünün 1/3’ünü çiftlik sahibine verilmesi, angaryanın kaldırılması, çiftlik sahiplerinin çiftçileri sebepsiz yere topraklarından çıkarmasının yasaklanması kararlaştırılmıştır. Çiftlik nizamnamesinin uygulanması Osmanlı yönetimi tarafından denetlenmiştir (Gölen, 2009: 516-517).

Tımarlı sipahilerin yanlış uygulamalarından dolayı 1851 yılında tımar sisteminin kaldırılmasına yönelik düzenlemeler yapılmasına karar verilmiştir. Tımarlı sipahiler, tımar gelirinden 125 kuruş fazla maaş verilerek çeşitli kazalara zaptiye olarak atanmışlardır. Bu dönemde 4000 olması gereken tımar mevcudu 1512’ye düşmüştür. Diğer tımarlar büyük toprak sahiplerinin eline geçerek özel mülk haline dönüştürülmüşlerdir. Osmanlı yönetimi tımar beratına sahip olmayanların tımarına el konulması, berat sahibi olanların ise 3 yıl

boyunca tımarlarına dokunulmamasına karar vermiştir. Devlet tımarların ilgası konusunda Müslüman nüfusun güçsüzleşeceği endişesini taşımış, konuyu karara bağlaması kolay olmamıştır (Gölen, 2002: 128).

19 Mayıs 1869 tarihinde tımar sistemi ile ilgili olarak bazı düzenlemeler getirilmiştir. Buna göre el konulan tımarlara ait gelirlerin tespit edilerek sahibine tamamen ödenmesine, tımar sahibi öldüğünde tımarın sadece oğluna ve torunlarına verilmesine, tımarlarını terk edenlerin topraklarına el konulmasına ve tımar gelirinin yarısı karşılığı tımar sahibinin emekli edilmesine karar verilmiştir. Bu dönem boyunca devlet toprakların reayanın eline geçmesinden endişe duymuş, toprakların Müslümanların elinde kalması hususuna özen göstermiştir. Osmanlı Devleti yapılan tüm bu yeniliklerin toprak sahipleri ile reayanın tepkisini çekebileceği endişesi ile özenli hareket etmiştir⁴ (Gölen, 2002: 129).

4. II. Meşrutiyet ve Bosna’da Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Dönemi

Bosna-Hersek’in Avusturya’ya ilhakı Balkanlarda krize sebep olmuştur. Osmanlı Devleti ve Avusturya aleyhinde gösterilerde bulunmuş, Avusturya malları boykot edilmiştir. İlhak nedeni ile Sırbistan zarar gördüğünü düşünerek Avusturya’ya karşı savaş hazırlıklarına başlamıştır. Avusturya ise bu durum karşısında seferberlik ilan etmeyi gündeme getirmiştir. Almanya’nın müdahalesi ile sorun çözülmüş, 26 Şubat 1909 tarihinde Osmanlı Devleti ve Avusturya arasında bir anlaşma imzalanmıştır. Anlaşmada, Avusturya’nın Bosna-Hersek’in ilhakı karşılığı 2,5 milyon sterlin tazminat ödemesi, Osmanlı’nın ise Bosna - Hersek ve Avusturya Yeni Pazar Sancağı’ndaki haklarından vazgeçmesine karar verilmiştir (Akdes, 1990: 148). Avusturya, gümrük duvarlarının % 11 düzeyinden % 15 düzeyine çıkmasını, petrol, sigara gibi maddelerin üzerine vergi eklenmesini ve kapitülasyonların kaldırılmasını kabul etmiştir. Ancak bu imtiyazların kaldırılması için diğer büyük devletlerin de onayına ihtiyaç duyulmuştur (Tokay, 2001: 34).

Avusturya’nın Bosna ve Hersek’e, yerleşmesi durumu emperyalist bir girişim olarak yorumlanmıştır. Bu eyalette yaşayan halkın çoğunluğu Slav olup, Sırpça konuşmaktaydılar. Din ve mezhep yönlerinden Ortodoks, Müslüman ve Katolik olarak örgütlenmişlerdi.

---

⁴ Karşılaştırmalı bir perspektiften bakıldığında, milliyetçiliğin uzun bir tarihsel gelişim içerisinde ortaya çıktığını ve başlangıç noktasının toprak sınırlarına dayalı olduğunu söyleyebiliriz (Derya, 2015:369).

Avusturya yönetiminde yapılan nüfus sayımına göre halkın 673.000'i Ortodoks, 548.000'i Müslüman, 334.000'i Katolik idi. Büyük toprak sahipleri, ağalar ve beyler Müslüman'dılar. İlk aşamada Avusturya yönetimi eyaletin yönetimi konusunda Müslüman topluluğunun temel alınması gerektiğini düşünmüştür. Ancak sonra halkın Sırplarla olan bağlarını kesmemek için "Bosna Milleti"nden oldukları fikrini aşılama çalışmışlardır. Avusturya'nın Bosna ve Hersek'e yerleşme girişimi etik, siyasi ve ekonomik yönleri olan karmaşık bir durum olarak yorumlanabilir (Tirkoviĥ, 2000: 95). Nitekim bu olay başlangıçta, Avusturya'nın, Avrupa'da Almanya'ya ve İtalya'ya kaptırdığı topraklar sebebiyle azalan itibarını yükseltmek gibi bir etken ile açıklanmaya çalışılmıştır. Avusturya siyasetini Orta Avrupa'dan Balkanlara doğru kaydıran pek çok siyasi unsur da bulunmaktadır. Bu sebeplerin başında Slav tehlikesi, farklı bir ifade ile Sırp ve Rus tehlikesi bulunmaktadır (Karal, 1999: 214).

Osmanlı Devleti'nde 1859 yılında kabul edilen Arazi Kanunnamesini Avusturya-Macaristan İmparatorluğu da kabul etmiştir. Buna göre reayaya arazi sahibi ile anlaştığı takdirde, kendi işlettiği toprağı satın alabilme hakkı tanınmıştır. 1879-1909 yılları arasındaki 30 yıllık zaman diliminde toplamda 26.221 mülk köylü kesimin kullanımına bırakılmıştır (Darkot, 1997: 728.) 1902 yılında kurulan kooperatiflerde oluşan "Sırp milliyetçiliğı" etkisini bertaraf edebilmek için her kasabada ayrı bir kooperatif kurulması kararlaştırılmıştır. Tarımsal alanda kooperatiflerin kurulması ve köylünün sermaye yetersizliğinin giderilebilmesi için kredi olanaklarının geliştirilmesi gerektiğı düşünölmüştür. Kooperatiflerde tohum ve gübre üretimi, sebze ve meyve istasyonlarının işletilmesi ve tahıl depolama ambarlarının kurulması ile hayvancılığın geliştirilmesi gibi faaliyetlerde bulunulmuştur. Bu reform çalışmaları tarım üretiminde olumlu sonuçlar verse de köylünün alınan kredileri ödeme konusunda yaşadığı zorluklar, tarımsal üretimde gerilemelere sebep olmuştur (Gonsalves, 1985: 20).

Sonuç

Stefan Duşan, Bosna'da toprak meselesinin hukuki temellerini atan ilk kanunnameyi ilan ettiğinde, kendinden önce bölgede uygulanan Bizans sistemine sadık kalmıştır. Fatih Sultan Mehmed'in de Bosna fethinden sonra eski toprak nizamına uyması, Duşan'ın hukuki ve iktisadi anlayışı ile paralellik arz etmektedir. Fetih sonrası, Hıristiyan çiftlikleri aynen muhafaza edilerek, Tımar sistemi başarı ile uygulanmıştır. Osmanlılar İslam coğrafyasında

olduğu gibi Hristiyan memleketlerinde de kendilerinden önceki arazi hukukuna riayet etmişlerdir. 16. Yüzyılda çiftlik sahiplerinin sayısındaki artış sonucunda, 17. Yüzyılda çiftlik sahipleri, tımarlı sipahilerden etkin bir konuma gelmişlerdi. Beyler ve Eminler, keyfi vergi uygulamaları ile reaya üzerinde baskı oluşturmuşlardır. Miri Arazi Rejiminin bozulması, reayanın topraklarını terk etmesi sonucunu doğurmuştur.

19.Yüzyılda Osmanlı yönetiminin her fırsatta Bosna halkının menfaatlerini korumak maksadı ile gerçekleştirdiği arazi düzenlemeleri de sonuçsuz kalmıştır. Bu dönemde toprakların beylerin eline geçmesi, reayanın hoşnutsuzluğunu arttırmıştır. Toprak sahipleri ile reaya arasındaki çatışmalar, Bosna'nın Avusturya-Macaristan İmparatorluğuna devrine kadar sürmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını önlemek amacı ile ilan edilen II. Meşrutiyet, Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından ilhak edilmesi ile Balkanlardaki Türk hâkimiyetinin sona ermesi sürecinin başlangıcı olmuştur.

KAYNAKÇA

- Acun, F. (2002). Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı olarak Tımar Sistemi ve Uygulaması. *Türkler*, 9, 899-908.
- Akgündüz, M. (2003). "Osmanlı İdaresi Döneminde Bosna-Hersek", *DEÜİFD*, Sayı XVIII.
- Barkan Ö. L. (1980), *Malikâne-Divânî Sistemi. Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul, Gözlem Yayınevi.
- Burr, M. (1949). The Code of Stephan Dušan: Tsar and Autocrat of the Serbs and Greeks. *The Slavonic and East European Review*, 198-217.
- Danişmend, İ. H. (1971), *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.1, İstanbul, Türkiye Yayınevi.
- Darkot B., (1997), "Bosna", *İslam Ansiklopedisi*, c.1, Eskişehir, MEB Yay: 725-728.
- Čar-Drnda, H. (1988), *From The Past of Yeleç Fortress*, Sarajevu.
- Emecen, F. (1992a), "Balkanlar ve Bosna Tarihi Bakımından Kosova Savaşının Önemi", *Bosna*, İstanbul, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.:*7-15
- Emecen F. (1992b), "Baştina", *İslam Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yay: 135-136.
- Filipoviç N. (1954), "Bosna Hersek'te Tımar Sisteminin İnkişafında Bazı Hususiyetler", *İ.Ü.İ.F.M.*, XV, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yay:154-158.

- Derya,H.(2015). “Halkların Yaşamında, Milliyetçiliğin Sağlamış Olduğu Faydalar Ve Yol Açmış Olduğu Refah Kayıpları” Akademik Bakış Dergisi Sayı: 48 Mart – Nisan 2015 Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi.
- Gnjatović, D. E. (2000). The Death Penalty for Clandestine Money in Tsar Dušan’s Code. *Nauka, bezbednost, policija*, 5(2), 107-127.
- Gonsalves, P. (1985) “Habsburg Agricultural Programmes in Bosanska Krajina, 1878-1914” *The Slavonic and East European Review*, Vol. 63, No. 3 (Jul., 1985), pp. 349-371
- Gölen Z. (2002), “Yenileşme Çağında Boşnaklar”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. 14, İstanbul, Yeni Türkiye Yay: 127-132
- Gölen, Z. (2009). “1857-59 Bosna Hersek İsyânı”, *Belleten*, C.LXXIII, Sa.267, Ankara, 465-522.
- Güran, T. (1992), “Zirai Politika ve Ziraatta Gelişmeler”, *150. Yılında Tanzimat*, Ankara, TTK. Yay.
- İnalcık, H. (1953), “Stefan Duşan’dan Osmanlı İmparatorluğu’na: XV. Asırda Rumeli’de Hıristiyan Sipahiler ve Menşeleri”, 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul, s. 207–248.
- İnalcık, H. (1995), *Fatih Devri üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara, TTK Yayınları.
- İnalcık, H. (1996), “S. Duşan’dan Osmanlı İmparatorluğu’na”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, Eren Yay.
- Karal, E. Z. (1999), *Osmanlı Tarihi*, c. 9, Ankara, TTK. Yay.
- Kurat, A. N. (1990). *Türkiye ve Rusya* (Vol. 1194). Kültür Bakanlığı.
- Ortaylı, İ. (2001), “Osmanlı’da XVIII. Yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar”, *Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, c.1, İstanbul, İletişim Yay: 37-42
- Oruç, H. (2005). “15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı”, *OTAM*, Cilt 18, Sayı:18, 249-271.
- Ostrogorski, G. (1999), Çeviren: Fikret Işıltan, *Bizans Devletinin Tarihi*, Ankara, TTK Yay.
- Suçeska, A. (1982), “Bosna Eyaleti’nde Tekâlif-i Şakkâ”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul: 755-762.

Şahin, H. (2013), Osmanlı Tımar Sisteminin Menşei Meselesi, Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:4, Sayı:12, ss: (58-74).

Тіркoвiћ S, C. K. (2000), Old and New Edition of Dušan's Code. In Code of Emperor Stefan Дуљан: Proceedings of the Scientific Conference of October 3, 2000 on the Occasion of 650 Years Since the Adoption (pp. 91-96).

Токay A. G. (2001), "II. Meşrutiyet Dönemi Dış İlişkileri 1908-1914", *Türk Dış Politikasının Analizi*, İstanbul. Der Yay:33-50.

Truhelka, C. (1931), Çev. Köprülüzade Ahmed, "Bosna'da Arazi Meselesinin Tarihi Esasları", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, İstanbul:43-69.

Uzunçarşılı, İ. H. (1988), *Osmanlı Tarihi*, C. 2, Ankara, TTK. Yay.

Yardımcı, M.E. (2006). *15. ve 16. Yüzyılda Bir Osmanlı Livası Bosna*, İstanbul: Kitap Yayınevi.

PARASAL GENİŞLEMeye ALTERNATİF ARAYIŞLARI: NEGATİF FAİZ¹

Ayşe ERGİN ÜNAL²

Filiz YETİZ³

ÖZET

Dünya ekonomisinde yer alan özellikle gelişmiş ülke merkez bankaları, 2008 küresel kriz kaynaklı makroekonomik ve finansal durgunlukları gidermek amacı ile farklı para politikası araçları tercihi ve sistem değişikliğine yönelmişlerdir. Bahsi geçen uygulama örneklerinin başında parasal genişleme ve sözlü yönlendirme gelmekte olup, negatif faiz kararları bu politikaların alternatifi olarak görülmektedir. 2009 yılından itibaren ABD tarafından sıfır faiz oranı (Zero Interest Rate Policy) politikası ve 2014 yılında Avrupa Birliği Merkez Bankası (ECB) kararı ile 18 ülkeyi kapsayan negatif faiz oranı politikası uygulamaya başlamıştır. Diğer yandan uygulamanın fazla tartışılması Japonya Merkez Bankası (BOJ)'nın söz konusu faiz kararlarını almasıyla gerçekleşmiştir. Bu çalışmada, temel amacı merkez bankalarının özellikle bankalara uygulanan mevduat faizi kanalı ile ekonomiyi canlandırma olan negatif faiz kararlarının, ülke ekonomilerine etki ve muhtemel sonuçları teorik olarak incelenmektedir. Yine yapılan çalışmada ülke merkez bankalarının negatif faiz uygulamasına yönelik tercihlerinde temel beklentileri, olası riskleri farklı uygulama örnekleri ile desteklenmekte ve makroekonomik sonuçları irdelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Negatif Faiz, Parasal Genişleme, Para Politikası

---

¹ Bu makale, I. Uluslararası İpekyolu Akademik Çalışmalar Sempozyumu'nda sunulan "Parasal Genişlemeye Alternatif Arayışları: Negatif Faiz" başlıklı özet bildirden türetilmiştir.

² Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Bankacılık ve Finans Bölümü, ayseergin@ohu.edu.tr

³ Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Bankacılık ve Finans Bölümü, filizyetiz@ohu.edu.tr

ALTERNATIVE INQUIRIES ON MONETARY EXPANSION: NEGATIVE INTEREST RATE

ABSTRACT

Especially the central banks of developed countries in the world economy have been directed to diversify macroeconomic instruments and system changes to overcome macroeconomic and financial stagnation stemming from the global crisis of 2008. Monetary expansion and verbal persuasion are at the forefront of the aforementioned practices to which negative interest rate decision is seen as an alternative. The Zero Interest Rate Policy which has been implemented by the United States since 2009 is practiced in 2014 along with the decision of the European Central Bank (ECB) covering 18 countries. On the other hand, due to interest rate decisions made by the Bank of Japan (BOJ), the practice became highly debatable. In this study, the impact and probable consequences of the negative interest decisions which are implemented by the central banks especially through a bank deposit interest rate channel in order to reconstruct the economy are theoretically examined. Furthermore, the basic expectations of the central banks in their negative interest preferences along with possible risks are supported by different application examples, and their macroeconomic outcomes are explicated in the study.

Keywords: Negative Interest, Monetary Expansion, Monetary Policy

1. Giriş

2008 küresel ekonomik krizi ülke ekonomilerinde önceden yaşanmış birçok ekonomik krizden farklı olmakla beraber, piyasalarda söz konusu krizi aşmak adına pek çok türev finansal araç kullanılmıştır. Bu bağlamda artan ülke Merkez Bankalarının yapısal kırılganlıkları temel amaç olan fiyat istikrarının yanında finansal istikrarın sağlanması noktasında da alınması gereken önlemlerin varlığını desteklemektedir. Daha açık bir ifade ile özellikle 2008 yılı son çeyreklik periyotta krizin etkileri daha şiddetli hissedilmiş ve belirsizlik ortamındaki artış hem kredi mekanizmasını hem de kurum ve birey borçlanma maliyetinin artmasına sebep olmuştur.

Bu durum ise Merkez Bankalarına piyasaya yönelik yeni para politikaları ya da yeni finansal araç arayışına yöneltmiştir. Ulaşılması gereken diğer bir amaç ise fiyat istikrarı ve

gereken diğerk bir amaç ise fiyat istikrarı ve finansal istikrarın eşanlı sağlanabilmesine yönelik önlemler almaktadır. Söz konusu önlemler alınırken Merkez Bankası yapısı ve dinamikleri dikkate alınmakta ve öngörülen politika uygulamalarının olası sonuç ve etkileri de göz ardı edilmemektedir. Daha açık bir ifade ile politika önerilerinin şeffaflığı ve anlaşılabilirliği önem arz etmektedir.

Küresel kriz sonrasında geleneksel para politikası araçlarından farklı bir mekanizma ile çalışan yeni araçlar kullanılmaya başlanmış hatta parasal alanda bir genişleme sağlanmaya çalışılmıştır. Zorunlu karşılık oranlarının artırımı ya da faiz koridoru gibi araçların yanında 2011 yılında Rezerv Opsiyon Mekanizması (ROM) Türkiye için kullanılan alternatif araçlardan biri olma niteliğinde taşımaktadır. Ekonomide bir hareketlilik oluşturmak için başvuru olan diğerk bir para politikası uygulaması ise negatif faizdir. Özellikle küresel kriz sonrası bazı gelişmiş ülke merkez bankalarının almış olduğu negatif faiz kararları konuyu daha da tartışılabilir hale getirmektedir. Üzerinde durulan diğerk bir nokta ise, söz konusu kararların niteliğinin sorgulanmasıdır. Para politikası uygulamaları dahilinde faiz üzerine alınan karar değişikliklerinin yönü, söz konusu uygulamanın bir sistem değişikliği ya da yeni bir para politikası aracı olma konusu tartışılan diğerk bir husustur.

Çalışmanın hazırlanmasındaki amaç, alternatif bir para politika aracı ya da sistem değişikliği olarak düşünülüp, ekonomiyi durgunluktan çıkarabilecek bir çözüm yolu olarak görülen negatif faiz uygulamasının irdelenmesidir. Bu bağlamda yapılan çalışma ülke merkez bankalarının küresel kriz sonrası aldıkları para politikası önlemlerinden biri olan negatif faiz uygulamasının teorik altyapısı, olası sonuçları, faiz kararlarına yönelik beklentiler üzerine bir inceleme niteliği taşımaktadır.

Temel de iki farklı bölümden oluşan çalışmanın ilk kısmında negatif faiz uygulamalarının teorik altyapısı tartışılacak olup, ikinci kısımda negatif faiz kararlarına yönelik beklenti ve riskler incelenecektir.

2. Negatif Faiz Uygulama Süreci ve Teorik Altyapısı

Borç alan için gelecekteki tüketimden vazgeçmenin bedeli, borç veren için bugünkü tüketimden vazgeçmenin bedeli ya da paranın kirası gibi farklı tanımlamalar yapılarak tasvir edilen faiz, özellikle ülkelerin içsel anlamda enflasyonist, deflasyonist dönemlerde ya da

dışsal olarak rekabeti artırıp dış ticarete ivme kazandıracak periyotlarda farklı yönlerde kullanılan önemli bir para politikası aracı niteliği taşımaktadır.

Özellikle artan küreselleşme eğilimleri ile son dönemde yaşanan finansal krizler makroekonomik göstergelerden faiz ve kur ilişkisinin daha da anlam kazanmasına yol açmıştır. Örneğin ekonomik durgunluk dönemlerinde yatırımların artırılıp, istihdam oluşturulabilmesi noktasında faiz oranlarının düşürülerek borçlanma maliyetinin azaltılması başvurulan yöntemlerden biri niteliğindedir. 2008 küresel krizi sonrası ülke merkez bankaları krizden çıkma amaçlı, parasal genişleme, sözlü yönlendirme, aşamalı olarak faizleri düşürme, sıfır faiz oranı ve son olarak negatif faiz uygulamalarına yönelmişlerdir.

Negatif faiz, ekonomideki durgunluğu ortadan kaldırıp ekonomik canlanmayı gerçekleştirmek amacıyla ülke merkez bankası tarafından bankaların kendisindeki cari hesaplarına uyguladığı faiz oranının ülke enflasyonun oranının altında belirlenmesi olup (Dedekoca, 2016), para politikası aracı olmasının yanı sıra Merkez bankalarını negatif faiz uygulamasına yönelten farklı sebepler mevcuttur. Özellikle talep kaynaklı artan enflasyonist beklentiler, döviz kurlarında meydana gelmiş aşağı yönlü baskıların azaltılması ve son olarak ekonomik büyümede dinamizmin tekrar kazanılması bunlardan birkaçıdır (Arteta vd., 2016:5; Yalçınkaya ve Kaya, 2016).

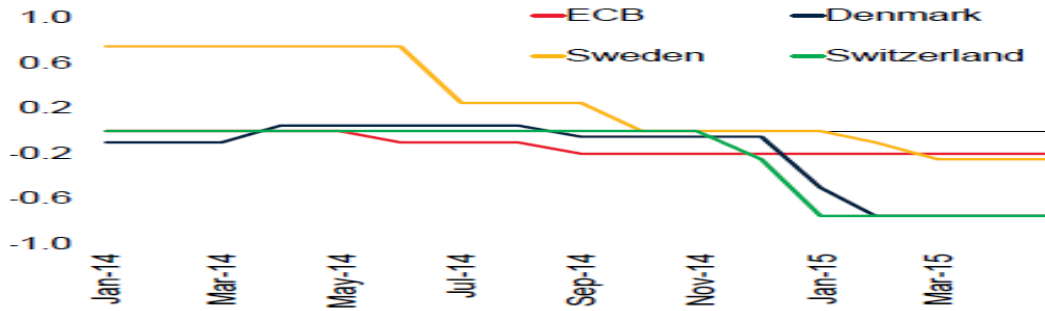
Sıfırın altında nominal faiz şeklinde de ifade edilebilen negatif faiz 19. Yüzyıl sonlarına doğru alman Ekonomist Silvio Gessel tarafından incelenmekle beraber, negatif faiz kararlarını elinde fon bulunduranların ödemek durumunda kaldıkları vergi olarak nitelendirmektedir (Köse vd., 2015 :322). Burada kastedilen faiz, bankaların merkez bankaları ile aralarındaki fon transferinin bedeli olarak oluşan mevduat faiz oranıdır. Şöyle ki bankaların merkez bankalarının hesaplarında yasal anlamda zorunlu olarak tutmaları gereken fondan fazlası için merkez bankası bunun bedeli olarak bir ödeme belirlemektedir ki bu mevduat faiz oranı olarak tanımlanmaktadır. Farklı bir anlatım ile bankaya yatırılan mevduat karşılığında getirisi beklenmekte iken ödeme yapılmasının aksine banka fon talebinde bulunmaktadır. Bu durum ise nominal faizlerin negatif olması yani negatif faiz olarak değerlendirilmektedir (Yaşar, 2012). Söz konusu bu faiz oranının negatife düşürülmesi ise parasal genişlemenin alternatifi olan bir politika olarak yorumlanmaktadır.

Kriz dönemlerinde ekonomistler krizin dağılma sebebi ve ülke ekonomik yapılarını göz önünde bulundurularak para ve maliye politikaları kullanımını önermektedirler. Maliye politikası kapsamında vergilerin artırılması, kamu harcamalarının ve likiditenin azaltılması öngörülürken, para politikası kapsamında faizlerin yükseltilmesi, döviz kurunun dalgalanmaya bırakılması ve konvertibilitenin sürdürülmesi gibi önlemler alınabilmekle beraber söz konusu uygulamalar krizi çözmek yerine daha da derinleşmesine sebep olmaktadır (Şimşek ve Altay, 2009: 12). 2008 küresel krize yönelik çözüm önerileri de bu durumu örnekler nitelik taşımaktadır. Para politikası kapsamında ise ülke uygulamaları çeşitlilik göstermektedir. 2008-2009 kriz dönemi boyunca sıfıra yakın politika faiz oranı uygulayan gelişmiş ülke merkez bankalarının mevcut konjonktürde para politikaları farklılık göstermektedir. FED, 15 Aralık 2015 tarihinde politika faiz oranını 0,25 baz puan artırarak yedi yıllık “sıfır faiz” dönemine son vermiştir. Öte yandan, 2014 yılında ilk kez negatif faiz uygulamasına geçen ve halen söz konusu politikayı sürdüren Avrupa Merkez Bankasından sonra Japonya Merkez Bankası da 2016 yılı Ocak ayında ekonomiyi canlandırmak ve piyasalardaki volatilité ve azalan küresel büyümeden korumak amacıyla faizleri beklenmedik bir şekilde sıfırın altına (politika faiz oranı eksi yüzde 0,1) indirmiştir. (Kalkınma Bakanlığı, 2016). Farklı bir anlatımla özellikle ABD’de 2006 yılı sonunda ortaya çıkan likiditeye dayalı kriz para politikalarının farklılaşmasını zorunlu kılmış, hatta 1929 krizinden bu yana yıkıcı etkisi en fazla olan makroekonomik sorunlara sebep olmuştur. Söz konusu dönemde krizin yıkıcı etkilerinden korunmak amacı ile ABD Merkez Bankası (FED) mortgage piyasasına dayalı tahvil satın alımını başlatarak parasal genişlemeye gitmiş, hatta faiz oranlarını sıfır seviyesinde belirleyerek politika önerilerine sözlü yönlendirmeyi de eklemiştir. Eşanlı dönemde İsveç, İsviçre, ECB Danimarka, merkez bankaları negatif faiz uygulayarak önlem almaya çalışmışlardır (Dünya, 2012).

Söz konusu ülke merkez bankaları arasında negatif faizi uygulayan ilk ülke İsveç Merkez Bankası (SNB) iken, ülke ekonomik anlamda farklı sonuçlar elde edince faiz oranlarını artırma yoluna gitmiş, sonrasında sıfırın altında seyreden enflasyon oranı neticesinde 2015 yılında tekrar politika faiz oranını negatife indirme kararı almıştır. Dünya ekonomisinde söz sahibi olan FED, ECB, İngiltere Merkez Bankası (BOE) ve Japon Merkez Bankası’nın (BOJ) negatif faiz uygulamasına yönelik ılımlı adımları konuyu daha da

önemli hale getirmektedir (Dedekoca, 2016). Aşağıdaki şekilde 2014-2016 yılları arasında faiz oranlarındaki değişim açıkça görülmektedir.

Şekil 1: Seçilmiş Ülkelerde Fazla Fonlar Üzerine Faiz Oranları

Kaynak: Global Economic Prospect, 2015.

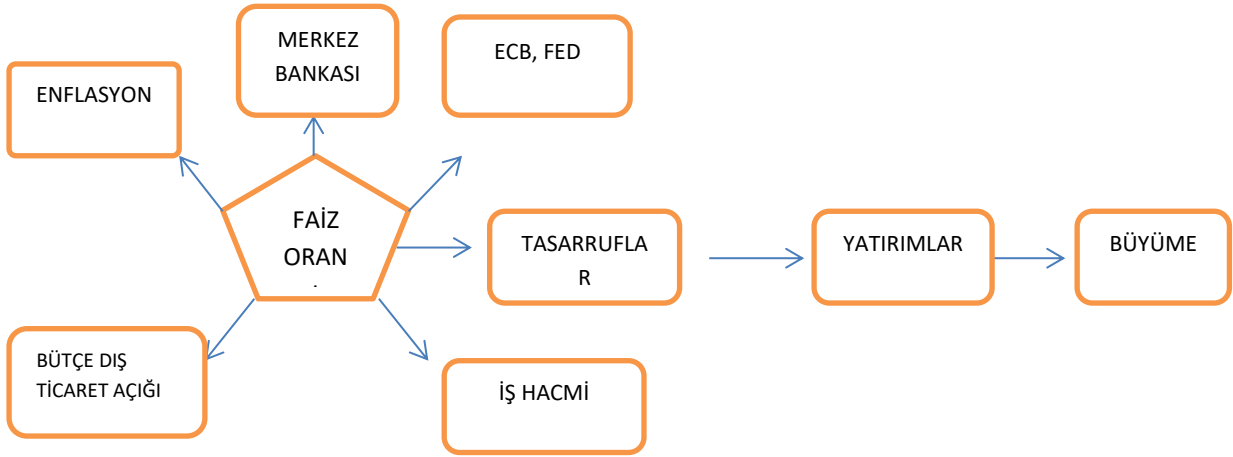
Bazı Avrupa merkez bankaları, 2014 yılının ikinci yarısında ve 2015'in başında enflasyon beklentilerinin düşmesiyle politika faizlerini sıfıra indirmişlerdir. Diğer yandan Banka kredilerinin özellikle Euro Bölgesi'nde artarak negatif faiz oranlarının destekleyici bir rol oynadığını düşünülmektedir. Şekil 1' de görüldüğü üzere 2015 yılı mart ayı itibari ile İsveç, İsviçre, Danimarka ve Avrupa merkez bankası negatif faiz kararlarını benimseyen merkez bankaları arasındadır. Söz konusu ülkeler yanında negatif faize son olarak BOJ geçmiş olup, merkez bankasında cari olarak tutulan mevduatlara uygulanan faiz oranını yüzde eksi 0.10 düzeyinde belirlemiştir (Dünya, 2015). Burada dikkat edilmesi gereken nokta ülkelerin farklı amaç ve sebeplerle negatif faiz uygulamasına geçme kararlarıdır. Örneğin Avrupa ülkelerinde, İsveç'te ve Japonya' da amaçlar ortak olup düşük enflasyon seviyesine ulaşmak iken, İsviçre de söz konusu amaç yanında ekonomik büyümede hareketlilikte beklenmektedir (IMF, 2017).

3. Negatif Faiz Kararlarına Yönelik Beklenti ve Riskler

Ülke merkez bankalarının alınan faiz kararları farklı birçok makroekonomik göstereyi etkilediğinden, herhangi bir ekonomik krizden ya da durgunluktan çıkma noktasında kilit değişken durumundadır. Bu bağlamda faizlerin tasarruf, yatırım kalemleri ve

ekonomik büyümedeki rolü önem arz etmektedir. Aşağıdaki şekilde faiz oranlarının hangi kanallarla ekonomik büyümeyi etkilediği açıkça görülmektedir.

Şekil 2: Faiz Oranı-Tasarruflar-Yatırımlar ve Büyüme Etkileşimi

Kaynak: Köse vd., 2015: 328.

Şekilde de görüldüğü üzere, faiz oranlarına yönelik alınan kararlar farklı birçok belirleyeni içermekte olup, tasarruf-yatırım aracılığı ile ekonomik büyümeyi etkilemektedir. Buradan hareketle ülkeleri negatif faiz kararlarına yönlendiren belli sebepler bulunmakta olup, aslında bunlar negatif faiz uygulamalarının amaçlarını oluşturmaktadır. Söz konusu amaçlar aşağıda yer almaktadır:

- Bankalara ucuz kredi olanağının sağlanması
- Tasarruf sahiplerini harcama yapmaya yönlendirmek
- Yerli para değerinin düşürülmesi
- Yabancı para akışı ya da transferinin hızlanıp, kolaylaşması

Ülke tecrübelerinden hareketle negatif faiz uygulamalarına yönelik birtakım saptamalarda bulunulmakta olup, kesin sonuçlara varılamayacağı düşünülmektedir.

Uygulama temelinin çok eski tarihlere dayanmaması ise bu durumun sebebi olarak görülebilmektedir. Diğer yandan farklı ülke merkez bankaları tarafından alınan negatif

kararlarının finansal piyasalarda aşırı mali piyasa oynaklığına sebep olduğunu gösteren çok az kanıt bulunmakla beraber reel ekonomiye etkisinin olası politika faizini sıfırdan yüksek tutan benzer bir hareketten daha ılımlı olduğu düşünülmektedir.

Operasyonel bir perspektiften bakıldığında, negatif faiz uygulayan ülkelerdeki piyasa altyapısı iyi çalışıyor gibi görünse de, bazı alt piyasalarda karşılaşılan güçlüklerde eleştiriler arasında yer almaktadır (Jackson, 2015:1). Negatif faize yöneltilen eleştirilerden biri de parasal genişleme kapsamında sıfır faiz oranı ve devamında uygulanan sıfırın altında faiz uygulamasının, finansal istikrarsızlık riskini artıracak yönünde olup, yeni bir krizin ortaya çıkmasına sebebiyet vereceğidir. Farklı bir bakış açısı ile Block (1978) olası negatif faizin insan eylemlerinden kaynaklı olarak özellikle Avusturya ekonomisinde uygulama alanı bulamayacağını iddia etmektedir. Yine Coeuré (2016), likidite fazlası durumunda negatif faiz oranlarının ekstra maliyet gerektirirken, diğer para politikası araçlarının etkilerini güçlendireceğini savunmaktadır. Bech and Malkhozov (2016), çalışmalarında ülke merkez bankalarının borç yapısı ve oranlarının farklı olduğuna vurgu yapmaktadır. Diğer yandan negatif faiz oranlarının daha uzun periyotta uygulanması ya da oranların daha da düşürülmesinin kişi ve kurum beklentilerinde ciddi belirsizliklere neden olacağını düşünülmektedirler.

2014'te başta Avrupa'da başlatılan ve 2016 yılında Japonya'da uygulanan negatif faiz oranlarının benimsenmesinin, merkez bankacılığının önemli bir dönüm noktasını temsil etmektedir. Söz konusu uygulama kapsamında başlangıçta ağırlıklı olarak borçlanma maliyetini düşürerek toplam varlık talebini artırmaya ve finansal varlıkların değerlenmesinden kaynaklanan zenginlik etkilerini artırmaya ağırlık verilirken, sonrasında merkez bankalarına yatırılan fazla rezervlere ceza uygulanıldığı düşünülmektedir. Daha açık bir ifade ile negatif faiz oranlarının, kredi denkleminin arz tarafı yoluyla uyarıcıyı harekete geçirmekte ve bankalara bu tür fonlara bakılmaksızın yeni borçlar vermeye çağırmakta olduğu vurgulanmaktadır (Roach, 2016). Yine para politikasının reel ekonomiye geçişim zorlaşması ve mevduat faiz oranlarının doğrudan maliyetinin ticaret fazlası ülkelerdeki bankalar için daha yüksek olması negatif faiz uygulamasına yönelik diğer eleştirilerdendir. Söz konusu eleştiriler dışında negatif faiz uygulamasını benimseyen ülkelerde yer alan ekonomik aktörlerin nakit paralarını faiz ödememek adına banka kasaları yerine kendi

kasalarında tutmaları diğer bir değişle nakit paraya olan talep artışı ve negatif faizdeki bir tahvilin alıcı bulamaması konusu risk teşkil etmektedir (Dünya, 2015). Negatif faize yönelik tüm eleştiri ve risklere rağmen birkaç önemli faktörün negatif faizin olumsuz etkisini telafi edebileceği düşünülmektedir. Bunlar (Jobst ve Lin, 2016: 21-24);

- *Toplam yeniden dengeleme yoluyla toplam talebin daha güçlü olma* .; Negatif faiz oranlarının uygulanması ile hanehalkı tüketimi ve diğer yatırım fırsatlarına yönelik portföy dengelemesi ve toplam talep üzerindeki olumlu etkileri,
- *Daha yüksek varlık fiyatları ve düşük fonlama maliyetleri*; Negatif faiz kararları vadeli ve kredi riski primini düşürür, finansal koşulları kolaylaştırır ve nihai olarak kredi yaratımı ve ekonomik faaliyeti destekler.
- *Güçlü kredi artışı ve / veya faiz dışı gelirler*; bankaların borç vermeyi artırma olanağı⁴.

Negatif faiz uygulamaları içerdiği eleştirilere rağmen dünya ekonomisinde yer alan önemli ülke merkez bankalarınınca uygulanması konunun önemini artırmakla beraber ekonomik birtakım beklentilerin oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Merkez bankalarının ekonomik canlanmaya yönelik söz konusu beklentileri aşağıdaki gibi sıralanabilmektedir (Dedekoca, 2016);

- Bankaların zorunlu karşılıkları kapsamı dışında tuttıkları mevduatlarına ücret ödeme yerine, kredi verme tercihleri,
- Negatif faiz uygulamaları neticesinde ulusal para reel değer kaybı ve bu kayıp sonucu oluşan ihracat rekabet avantajı. Daha açık bir ifade ile kurların yükselmesi ile artan ithalat maliyetlerinin enflasyonda artışa yol açması,
- Hazine bonoları gibi kısa vadeli para politikası araçlarının getirisinin düşmesi sonucu öz sermayeyi artırmaya yönelik sermaye piyasası araçlarına artan talep,
- Para politikasında artan para arzı diğer bir değişle parasal genişleme uygulamalarına destek vermesi.

---

⁴ Bankalar ayrıca, ücretler ve komisyonlar gibi alternatif gelir kaynakları ile azalan faiz marjlarını da destekleyebilir.

Yukarıda yer alan beklentiler dışında negatif faiz kararlarının kısa vadeli kararlar yerine uzun vadeli kararlar alma konusunda tüketiciyi teşvik etmesi, parasal genişleme mekanizmasının işleyişini hızlandırması, maliye politikası araçlarından kamu harcamalarının merkez bankası destekli olması son olarak bazı gelir grupları için gelir transferini sağlaması yerine getirdiği fonksiyonlar ve beklentileri oluşturmaktadır.

4. Sonuç ve Öneriler

Geleneksel para politikası araçlarının 2008 krizini çözüme noktasında etkin politikalar geliştirememiş olması ülke merkez bankalarını alternatif araç ya da politika arama çabalarına yöneltmiştir. Parasal genişleme, sözle yönlendirme ve sıfır seviyesinde belirlenen faiz oranlarından sonra gündeme gelen negatif faiz, kimi ekonomistler için barındırdığı risk unsurları ve uygulama sonuçları sebebi ile fazlaca eleştiri barındırırken, kimi ekonomistler için ise kriz çözüme, ekonomiyi durgunluktan çıkarma, ihracatı artırma ve dolayısıyla rekabeti artırma noktasında başarılı bir araç ya da sistem değişikliğidir.

Farklı şekillerde tanımlaması yapılan negatif faiz kararları sonucunda merkez bankasında mevduatı bulunan bankalar bir faiz getirisi elde etmek yerine belli oranda maliyetlere katlanmaktadır. Bu durum ise merkez bankalarının kredileri artırmak yerine nakit parayı saklayan bankalar için bir cezalandırma politikası gibi görülmektedir. Hatta negatif faiz bir vergi tehdidi ya da bankalara uygulanan parasal baskı aracı olarak düşünülmektedir. Tüm bu eleştirilere rağmen dünya ekonomisinin neredeyse dörtte üçü negatif faiz uygulamaktadır.

Negatif faizde ekonomiyi canlandırmak ana amaç olarak görülmekle beraber ağırlıklı olarak banka kredileri ve döviz kurları üzerine etkisi tartışılmaktadır. Örneğin Japonya Merkez Bankası'nın (BOJ) faizi negatif seviyeye düşürme sebepleri olarak ekonomiyi hareketlendirmek için ucuz para uygulamasının devamlılığını sağlamak ve kur savaşları görülmektedir. Para politikasında sistem değişikliğine gidilmesini bir diğer sebebi de Japonya'nın özellikle kriz sonrası ihracatını artıramazken dış ticarete yakın rakiplerinden Çin ve Kore'nin artan ihracat ivmeleridir. Nitekim BOJ faiz düzeyini sıfıra yakın belirlediğinde Yen'in değer kaybettiği ve Japonya'nın iki rakibine rekabet alanında üstünlük sağladığı görülmektedir. Burada tartışılan ise söz konusu faiz seviyesinin ne kadar sürdürülebileceğidir. Benzer şekilde Avrupa merkez bankası faizleri negatif seviyesine çektiğinde Euro diğer para birimlerine göre değer kaybetmekte ve buna bağlı olarak ihracat ve büyüme artmaktadır. Yine

Danimarka, İsviçre ve İsveç'te parayı değerli hale getirmek ve ihracat seviyelerini artırmak amaçlı negatif faiz uygulamasının tercih eden ülkelerdendir.

Negatif faiz uygulamasının son dönemlerde artan popülerliği önemli gerekçelere dayandırılmakta olup, bu gerekçeler ülkelerin para ve sermaye piyasa yapıları ve dış ticaret odaklı ekonomik büyümenin artırılmasına yöneliktir. Söz konusu yönelim para politikasındaki bu yeni sistem ve düzen değişikliğinin reel ve mali piyasaları ne derecede etkilediği önem arz etmekte ve birtakım beklentileri beraberinde getirmektedir. Finansal piyasalar anlamında kısa vadeli hareketlerin dâhilinde bulunduğu para politikası argümanları yerine, yatırım fırsatlarının farklı şekilde değerlendirildiği sermaye piyasası araçlarına yönelim mevcuttur. Söz konusu yönelim ise parasal genişleme ile desteklenir niteliktedir. Diğer yandan düşen faiz oranları döviz kurlarının artması ile ihracatı artırmakta ve rekabet edebilirliği sağlamaktadır. Farklı bir anlatımla negatif faize yönelik beklentilerden biri de döviz kuru kanalıyla gerçekleşmektedir.

Teorik olarak, negatif politika faiz oranlarının ekonomik faaliyete iletilmesi, politika faiz oranlarını olumlu yönde etkileyen standart bir faiz indirimi ile benzer olmalıdır. Negatif merkez bankası politika faizleri, bankaları merkez bankasında fazla rezerv tutmaya ve kredi verme teşviklerini artırmaya, piyasa faiz oranlarını aşağıya çekmeye ve portföy yeniden dengeleme etkileri ve gelecekteki kazanç artışıyla ilgili beklentiler yoluyla varlık fiyatlarına yönelmeye itecektir.

Her ne kadar uygulamanın kısa vadede olumlu etkileri görülse de uzun vadeye yönelik bir değerlendirme yapmak olanak dışıdır. Uygulamaya yönelik risk ve tehditlerin varlığı göz ardı edilememeli ve ülke merkez bankalarının yapısal farklılıklarına göre değişik sonuçların çıkacağı düşünülmelidir.

5. Kaynakça

Arteta, C., Köse, M.A., Stocker & Taskin T.(2016), "Negative Interest Rate Policies: Sources and Implications", International Macroeconomics and Finance Paper SeriesNo: DP11433.

Bech Morten, Malkhozov, Aytek, (2016), "How Have Central Banks Implemented Negative Policy Rates?", BIS Quarterly Review, March 2016, pp:31-44.

Block, Walter, (1978), “The Negative Interest Rate: Toward A Taxonomic Critique “Journal of Libertarian Studies, Vol. 2. No. 2, pp: 121-124.

Benoît Coeuré, (2016), “Assessing The Implications Of Negative Interest Rates”, Yale Financial Crisis Forum, European Central Bank, 28 July.

Dedekoca, Ersin, (2016), “Gevşek Para Politikasının İkizi: Negatif Faiz”, Çevrimiçi, <http://ankaenstitusu.com/gevsek-para-politikasinin-ikizi-negatif-faiz/>, Erişim Tarihi: 07.08.2017.

Dünya, (2012), Negatif Faiz Nedir? Neden Uygulanır?, Çevrimiçi, <https://www.dunya.com/finans/.../negatif-faiz-nedir-neden-uygulanir-haberi-307723>, Erişim Tarihi: 05.08.2017.

Global Economic Prospect (2015), “Negative interest rates in Europe: A Glance at Their Causes and Implications”, Box 1.1.

IMF POLICY PAPER, (2017), Negative Interest Rate Policies— Initial Experiences And Assessments, Çevrimiçi, <http://www.imf.org/external/pp/ppindex.aspx>, Erişim Tarihi: 24.11.2017.

Köse, Yaşar, Atik Murat, Yılmaz, Bülent, (2015), “Türkiye İçin Negatif Faiz Oranının Uygulanabilirliği ve Analitik Olarak İncelenmesi”, Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi, Cilt:7, Sayı: 13, ss: 321-339.

Roach, Stephen, (2016), Central Banking Goes Negative, çevrimiçi, <https://www.project-syndicate.org/commentary/central-banks-negative-interest-rates-by-stephen-s--roach-2016-02>, Erişim tarihi: 06.07.2017.

Jackson, Harriet, (2015), “The International Experience with Negative Policy Rates” Bank of Canada Staff Discussion Paper 2015-13.

Jobst , Andreas and Lin, Huidan, (2016), Negative Interest Rate Policy (NIRP): Implications for Monetary Transmission and Bank Profitability in the Euro Area, 2016 International Monetary Fund WP/16/172

Şimşek, Hayal, Asuman Altay (2009), “Küresel Kriz Ortamında Türkiye’de Maliye Politikalarının Değerlendirilmesi, Ekonomik Yorumlar Dergisi, 528 (2).

T.C. Kalkınma Bakanlığı, (2016), Dünya Ekonomisindeki Son Gelişmeler Bülteni, Ocak-Mart, Sayı:1 Çevrimiçi, www.kalkinma.gov.tr/Pages/DunyaEkonomisindekiSonGelisimler.aspx,

Erişim Tarihi: 07.08.2017.

Yalçinkaya, Ömer, Kaya, Vedat, (2017), “Nominal Negatif Faiz Oranı Politikasının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: İlk Kanıtlar (2000Q1-2016:Q4)”, International Journal of Academic Value Studies, Vol:3, Issue:11, pp:91-105.

Yaşar, Süleyman, (2012), Neden Faizler Negatif Oldu?, Çevrimiçi, <http://www.sabah.com.tr/Yazarlar/yasar/2012/07/12/neden-faizler-avrupada-negatif-oldu>,

Erişim Tarihi: 07.08.2017.

TÜRKİYE’DE ÜRETKEN SERMAYE OLUŞUM SÜRECİNİN ÖNÜNDEKİ ENGEL OLARAK BEŞERİ SERMAYE VE BEŞERİ SERMAYE OLUŞTURMA POLİTİKALARI¹

Gizem ŞİMŞEK²

“Başka işaretleri anlamak daha uzun sürer. Bazen sayısız işaret vardır, kimi parlak bir yıldız gibi karanlık bulutların arasında çabucak kaybolup gider. Onları düzene sokmaya ve hatırlamaya çalışırım, yine de (...) gözden kaçırdığım pek çok işaret olduğunun da farkındayım. Ama bırak da önce bildiklerimden başlayayım anlatmaya.”³

(Toni Morison).

Özet

Türkiye’de üretken sermaye oluşumu kendi içerisinde önemli gerilimli değişimler içeriyor. Özellikle 2001 krizinden sonra daha belirgin bir hal alan bu yapısal dönüşüm süreci, üretim yapısının emek yoğun üretimden sermaye yoğun üretime doğru geçiş göstermesiyle ilişkilidir. Geçişin sancılı olması üretim sürecinin katma değeri yüksek alanlara ya da diğer bir kavramlaştırma ile görece artı-değer üretimine geçişin zorluklarla ilişkilidir. Bu açıdan baktığımızda sürecin işleyişi aslında mutlak artı değer üretiminden görece artı değer üretimine geçilmesiyle ve emek gücünün niteliğindeki dönüşümle bağlantılı. Dönüşüme ilişkin en önemli değişken emek-gücünün sürece uygun dönüşüm geçirmesidir; yani beşeri sermaye olarak kavramsallaştıran dönüşümün gerçekleştirilmesi gerekiyor. Dolayısıyla çalışma, Türkiye’de sermaye birikiminin değişen aşamalarında emek gücünün beşeri sermaye biçimindeki dönüşümünü ve bunun katma değerli üretimle olan iç bağlantılarını kurmayı amaçlamaktadır. Söz konusu iç bağlantılar kurulurken sermaye birikiminin tarihsel bir

¹ Bu çalışma büyük ölçüde “Sermaye Birikiminin Stratejik Belirleyeni: Beşeri Sermaye/Türkiye’de Sermaye Birikim Sürecini Beşeri Sermaye Üzerinden Okumak” başlıklı yüksek lisans tezime dayanmaktadır.

² Gizem ŞİMŞEK AÇAR Siirt Üniversitesi İktisat Bölümü Araştırma Görevlisi.

³ Toni Morison’un *Merhamet* isimli romanından (2015:7).

sürekliliği olduğundan hareketle, bu sürekliliğin farklı aşamalarının sahip olduğu farklı dinamiklerin emek gücünün beşeri sermayeye dönüşümündeki etkilerine dikkat çekilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kapitalizm, Sermaye Birikimi, Katma Değer, Beşeri Sermaye, Üretkenlik.

Abstract

Productive capital formation dramatically contains under important tension changes in Turkey. This structural transformation process which becomes more explicit is chiefly related to the fact that the production structure shifts from labour-intensive production to capital-intensive production after the 2001 crisis. The difficulty of the transition is related to the one of transition to the high value added fields of the production process or to the relative surplus-value production in regard to another conceptualization. When we look at this process from this point of view, it is actually linked to from the production of absolute surplus value to the production of relative surplus value and to the transformation of labour power. The most important variable for transformation is the one of the labour-power to the process; that is, it is related with the transformation that conceptualizes it as human capital. Therefore, this study aims to establish internal link with the transformation in the form of human capital of the labour force in the changing stages of capital accumulation in Turkey and with value-added production. With the historical continuity of capital accumulation in the context of the establishment of internal links, the different dynamics of different stages of this continuity will draw attention to the effects of labour power on human capital transformation.

Keywords: Capitalism, Capital Accumulation, Added Value, Human Capital, Productivity.

Giriş: Kavramsal Çerçeve

Türkiye’de sermaye birikim sürecinin geldiği aşama, üretken sermayenin oluşum yıllarından bugüne önemli bir yapısal değişim sürecini içeriyor. Özellikle 2001 krizinden sonra daha belirgin bir hal alan bu yapısal dönüşüm süreci, üretim yapısının emek yoğun üretimden sermaye yoğun üretime doğru geçiş göstermesiyle ilişkilidir. Bu geçiş ilişkisini daha çok “katma değer yaratma” ya da “katma değerli alanlara yatırım yapma” olarak okuyoruz; ancak geleneksel nokta sermaye birikiminin tarihsel sürekliliğine işaret ediyor. Bu açıdan baktığımızda sürecin işleyişi aslında mutlak artı değer yanısıra görece artı değer üretiminin ağırlık kazanmasıyla ve emek gücünün niteliğindeki dönüşümle bağlantılı.

Bu kapsamda sermaye birikiminin geldiği aşamada görece artı değerın ağırlık kazanmasıyla emek gücünün yarattığı değer üretkenlik artışı üzerinden gündeme geliyor. Çünkü görece artı değer üretimi emek gücü üretkenliği ile doğru orantılı biçimde gelişir. Emek gücü üretkenliği artarsa görece artı değer artar; azalırsa azalış gösterir (Marx,2011:311-312).). İşaret ettiğimiz bu kavramsal belirleme Türkiye'nin üretken sermaye oluşumunun aşması gereken temel güçlüklerinden birini işaret ediyor. Çünkü mutlak artı değer üretimi kapitalizme geçiş aşamasının hemen sonrasında yaşanan döneme işaret etse de görece artı değer emek gücünün üretkenlik artışına çok daha fazla bağımlı olduğu ve kapitalist üretim yöntemlerinin çok daha gelişkin olduğu ileri bir aşamaya tekabül ediyor (Fine,2015:187). Ancak mutlak artı değer üretimi ve görece artı değer üretimi birikim süreci içerisinde art arda değil, birlikte işliyor (Tomba,2007:28).Yalnızca birikimin geldiği aşamaya bağılı olarak görece artı değerın ağırlığı daha da belirgin bir hal alıyor.

Bu yüzden katma değer kavramı⁴, görece artı değer kavramından yöntemsel ele alınış bakımından farklı olsa da bu iki kavram arasında emek gücü üretkenliğine dair ortak bir yön var. Bir yandan üretim alanında yüksek katma değerli üretime geçiş hedefleri sebebiyle bir verimlilik artışı gündeme taşınırken, diğer yandan da üretim sürecinin kurgulayıcısı olan emek gücü üzerinde de beşeri sermaye olmaya yönelik zorunlu bir değişim birlikte gelişmektedir. Bugünlerde ısrarla verimlilik kavramının ön plana çıkmasında üretim sürecinde değeri yaratanın emek gücü olması sebebiyle emek gücü üretkenliğinin arttırılması isteği ön plana çıkmaktadır. Emek gücünün üretkenliğinin arttırılması suretiyle yarattığı değer, ana akım iktisadın kavramsal çerçevesinden bakıldığında katma değer olarak kendisini göstermektedir. Zira katma değerli üretim, üretim sürecinde yaratılan değerle ilişkilidir ve bu değeri arttırmak üretkenlik artışları yoluyla ekonomik büyümeyi sağlamak anlamına

---

⁴ Katma değer GSYİH'nin bir dönemden diğer döneme artışı anlamına gelmektedir. Yüksek katma değer ise belirli bir zaman diliminde daha yüksek bir değer yaratmayı ifade etmektedir. Başka bir kavramsal çerçeve üzerinden ele alınacak olursa, birim zamanda emek ve sermayede gerçekleşen üretkenlik artışı olduğunu söylemek mümkündür. Konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgiye ulaşmak için [Ercan, F. , D. Gültekin-Karakaş ve F. Yusufi Yılmaz. 2017. "Yeni Türkiye'nin Değişen Devlet ve Sermaye İlişkilerini Teşvik Politikaları Üzerinden Okumak" (der.). T. Tören ve M. Kutun. "Yeni" Türkiye? Kapitalizm, Devlet, Sınıflar. İstanbul: Sav Yayınları.]'na bakılabilir.

gelmektedir. Çünkü kapitalizmde ekonomik büyüme sermaye birikimi biçiminde ortaya çıkar ve sermaye ancak artı değer ürettiği takdirde birikim arz eder (Mandel,2008:79). Bu amaçla artı değer yaratılması ancak daha da önemlisi görece artı değer yaratılması üretkenlik düzeyi arttırılarak birikime süreklilik kazandırılmasında kritik bir öneme sahiptir.

Ancak esas konu emek gücünün üretkenlik artışı yoluyla birikime süreklilik kazandırmak iken ekonomik büyüme ve onun yıllar içerisinde gösterdiği değişim çoğu kez yalnızca GSYİH'nın kazandığı farklı yüzde değerler üzerinden açıklanmaktadır. Ancak bu değişim yalnızca sayısal verilerle açıklanabilecek nicel unsurlara tabii değildir. Çünkü sermaye birikiminin tarihsel sürekliliği yalnızca nicel değil aynı zamanda nitel özelliklere sahip olarak kendisini yeniden üreten toplumsal bir ilişki biçimidir. Bu yüzden sermayenin toplumsal yeniden üretimi, birikimin farklı evrelerinde kendisini farklı iç dinamiklerle gösterir ve bunlar emek gücüne nitelik kazandırılması, yani beşeri sermaye ile eğitim arasındaki bağlantılarda kendisini göstermektedir.

Söz konusu iç bağlantıları gösterebilmek için güncel olanı kavramsal alana taşımak gerekiyor. Güncel değişimlere baktığımızda Orta Vadeli Programlar, Kalkınma Planları ya da sanayi stratejisine ilişkin belgelerde ya da TÜSİAD, TİSK ve TOBB gibi sermaye örgütlerinin yayımladıkları raporlarda Türkiye'de sermaye birikim sürecinin değişen evrelerinde süreci ilerletmeye yönelik müdahalelerin varlığıyla karşılaşırız. Müdahalelerin açığa çıkışı, sermayenin temel eğilimi olan birikme istek ve zorunluluğunun Türkiye'deki üretken sermaye için bir dizi içselleştirme ve uluslararasılaşma mekanizmalarını açığa çıkarmasıyla ilişkili. Zaman içerisinde farklılaşan bu mekanizmaların esas belirleyeni üretken sermayenin küresel bir ölçek kazanmış olan sermaye birikiminin toplam işleyişine eklemlenmesidir. Dolayısıyla sürece ilişkin müdahaleler de küresel ölçekteki kapitalist işleyiş/oluşa eklemlenmenin yolunu, yordamını belirliyor.

Artı değer yaratmak üzere yeniden belirlenen bu yol ve yordam birikim sürecine ait her aşamada verili aşamanın tarihselliğine özgü farklılıklar arz ediyor. Artı değeri yaratmak kapitalizmin ilk aşamalarında mutlak artı değer ağırlıklı ilerlemiş ancak kapitalizm gelişme kaydettikçe mutlak artı değer ağırlığını görece artı değere bırakmıştır. Makinelerin teknik donanımının gelişmesi ve emek gücünün bilgi ve beceri yönünden nitelik kazanarak üretim sürecindeki üretkenliğin arttırılması yoluyla gerçekleştirilen görece artı değer üretimi

(Rosdolski,2008,255) katma değerli üretim ve beşeri sermayenin geliştirilmesi yönündeki hedeflerin geri planını oluşturmaktadır. Bu yüzden son dönemlerde yüksek katma değerli üretime geçilmesi ve beşeri sermayenin geliştirilmesi olarak açığa çıkan bu müdahalelerin nasıl karşılık bulduğu/bulacağı birikim sürecinin tarihsel koşullarında üretimin yapısında meydana gelen farklılaşmaya bağlı biçimde gelişiyor.

Bu anlamda üretim yapısında meydana gelen gelişmenin açığa çıkardığı farklılaşmayı birikimin tarihsel ilerleyişinden bağımsız düşünmek mümkün değildir. Bu tarihsel ilerleyiş, Türkiye nezdinde öncelikle üretken sermayenin oluşum döneminde üretimde sanayinin payını arttırmak ya da sanayisini geliştirmiş bir ülke olmak şiarıyla şekil kazanmış ve bugün gelinen aşamada yüksek katma değerli üretime geçilmesine dayalı politika hedefleriyle son halini almıştır. Konu üzerine yapılan çalışmalar genellikle nicel ve içsel ilişkilerin birbiriyle bağlantısı kurulmadan yorumlanışına dayanıyor. Ancak verili gerçekliği anlamak için birikime dair geçmişle bugün arasındaki tarihsel sürekliliğe sahip ilişkisel iç bağlantılar kurulmadıkça analizler bütünsellik içermeyen kopuk açıklamalara dönüşüyor. Türkiye açısından bu görüngünün arkasında gizli duran ilişkileri serimleyebilmek için GSYİH'nin büyümesi, yüksek katma değerli üretim ve eğitim-beşeri sermaye ilişkisinin güçlendirilmesine ilişkin güncel değişimlerin gerçekleştiği yapı-mekanizma-işleyişin bilgisini vermek gerekiyor. Bu yüzden çalışma bütünsel bir bakma biçiminden ve yaşanan değişimin bir tarihselliği olduğu kabulünden hareketle ilerlemektedir. Buradan hareketle beşeri sermayenin birikiminin farklılık arz eden evrelerinde nasıl bir görünüme sahip olduğunu ve bunun katma değerli üretimle (Marksist kavramsal çerçeveye görece artı değerle) olan iç bağlantılarını kurarak analiz etmeyi amaçlamaktadır. Çalışma, birikim sürecinin her evresinin kendi özgül dinamiklerini taşıması ve üretimin yapısı ile eğitim-emek gücü ilişkisinin tarihsel gelişiminin de bu özgüllükler etrafında biçimlenmesi sebebiyle bir dönemlendirmeye sahiptir. Dönemlendirme birikimin değişen evrelerinde katma değer (artı değer) yaratan üretim ile emek gücünün niteliğindeki değişime yönelik iç bağlantıları kurmak açısından önemli. Dolayısıyla çalışma boyunca katma değer yapısı, istihdamın sektörel dağılımı, dış ticaret, ithalat ve ihracatın mal bileşenleri, GSYİH büyüme hızları ile eğitimin durumu ve emek gücü talebinin yoğunlaştığı mesleklere ilişkin dönemseller makro iktisadi veri setinden yararlanılıyor.

Bu analiz çerçevesinde yapılan dönemlendirme sermaye birikiminin üç farklı aşamasından hareketle gerçekleştirilecek.

Birincisi, her mahallede bir milyoner yaratma söylemiyle kendisini gösteren üretken sermayenin oluşturma çabalarının benimsendiği 1960’lı yıllara bakacağız. Analizimizde döneme ilişkin katma değer yapısı, istihdamın sektörel bileşimi ve mesleklere göre emek gücünün dağılımını içeren verilerden hareket edeceğiz. Bu veriler bize birikim sürecinin verili aşamasında eğitim ve emek gücü ilişkisinin biçimlenişi hakkında iç bağlantıları anlama olanağı sağlayacak.

İkinci bölümde içe yönelik sermaye birikim sürecinin sonunda işleyişe içkin olan ve kendisini döviz krizi olarak gösteren 1970’li yıllarda üretim yapısındaki değişmelere ve nitelikli emek gücü talebine olan yönelimlere bakacağız. Bunun için dönemin ithalat ve ihracat göstergeleri ile eğitim sisteminin durumuna ilişkin veriler üzerinde duracağız. Kriz sonrasında sermaye birikimine yeni bir yön verme refleksiyle birlikte bu dönemi anlamamızı sağlayan “70 sente muhtaç olma” söylemi önemli. Bu söylemin işaret ettiği üretimin sermaye yoğun sektörlerde ithal girdi kullanımının açığa çıkardığı gerilimin dolaylı olarak nitelikli emek gücü ile olan iç bağlantılarına dikkat çekeceğiz.

Son olarak üçüncü dönem birikim sürecindeki önemli değişim-gerilimleri işaret eden 2000’li yıllar ve sonrasına bakacağız. Özellikle 2001 krizinden sonra görece artı değer yoğunluğunun daha da arttığını ihracat ve ithalatın mal bileşenleri ve özellikle ihracatın teknolojik yapısına ilişkin veriler üzerinden katma değer hangi teknolojide daha çok yoğunlaştığına bakılıyor ve emek gücünün tarihsel süreklilik içerisinde beşeri sermaye olarak talep edilmesinin nasıl bir değişim gösterdiği inceleniyor. Ancak makro veriler üzerinden baktığımızda söylemler ile gerçeklik arasında önemli bir farkın bulunduğu yüksek teknolojili ürünlerin ihracat içindeki payına bakıldığında açıkça gözüküyor. Yüksek teknolojili ürünlerin ihracat içinde görece az bir paya sahip olması beşeri sermayenin gelişme düzeyiyle eş değer bir durum sergiliyor. Dolayısıyla bu bölümde söylem ve gerçeklik arasında açığa çıkan bu farkın eşlik ettiği sermaye birikiminin zor aşamasına dikkat çekiliyor. Bununla birlikte beşeri sermayenin geliştirilmesi amacıyla eğitim sisteminin dönüşümüne ve diğer taraftan da mesleki bilgi ve beceri edindirme yoluyla nitelikli emek gücü ihtiyacını karşılamaya yönelen sertifika veren kurumlara ve uygulanan projelere yer verilecektir.

1. Üretken Sermaye Yılları: Mahalle Milyonerleri ve Beşeri Sermayelerin Türeyişi

“Her mahallede bir milyonerin türediği devirde aynı mahallelerde bu gençler de türedi”²

(Metin Erksan).

1960’lı yıllar, Türkiye’de sermaye birikiminin verili aşamasında üretken sermayenin oluşum yıllarını temsil eder. Bu yıllarda üretken sermayenin oluşumu dönemin başbakanı Adnan Menderes’in “her mahallede bir milyoner yaratacağız” söylemiyle anlatılmıştır. Aynı yıllarda yönetmen Metin Erksan 1960 yapımı “Gecelerin Ötesi” filmini yukarıda alıntılanmış olduğum cümleyle başlatmıştır. Her ne kadar filme konu olan gençlerin hikayesi başka olsa da bunun beşeri sermayeyle bağlantısını kurmak zor değil. Çünkü üretken sermaye yılları Menderes’in dediği gibi sadece her mahallede bir milyoner yaratmamış aynı zamanda söz konusu milyonerlere ait fabrikalarda çalışacak nitelikli emek gücünün yani beşeri sermayenin de eş zamanlı türeyişini gündeme getirmiştir. Çünkü içe dönük sermaye birikiminin en önemli özelliği üretken sermaye formunun oluşum kazanması için emeğe artan oranda ihtiyaç duyulmasıdır. Bundan dolayı sanayileşme sürecine paralel bir biçimde emek ihtiyacının oluşmasıyla birlikte muazzam sayılara ulaşan bir işçi sınıfı ortaya çıkar (Ercan,2002:65). Şimdi milyonerlerle beşeri sermayelerin eş zamanlı türeyişine ilişkin dinamiklerini daha detaylı ele alalım.

1950’lerin sonunu takip eden dönemde ticari sermaye belirli bir doygunluğa ulaşmış, 1960’lı yıllar itibarıyla de Türkiye’de üretken sermayenin ve iç burjuvazinin oluşum yılları başlamıştır (Ercan ve Tuna,2006:15). Bu yüzden sanayi sektörünün Türkiye ekonomisinde önem kazanmaya başlaması, 1950’lerde ve özellikle 1960’lardan sonraki gelişmelerle mümkün olabilmiştir (Özgür,1972:177). Nitekim Türkiye gibi geç kapitalistleşen toplumlarda kapitalizmin gelişmesini sağlayan esas dinamikler, üretken sermayenin yükselişe geçtiği bir dönemde ortaya çıkmaktadır. (Ercan, Gültekin-Karakaş ve Tanyılmaz,2008:9). Dolayısıyla Türkiye’de kapitalizmin geliştiği bir sürece işaret eden bu dönem içerisinde, Türkiye’de içe yönelik sermaye birikim stratejisi uygulanmakta ve buna göre, iç birikimi güçlendirmek adına üretim için gerekli olan girdi malları ithalat yoluyla elde edilirken, tüketim malları üretimi de ülke içerisinde gerçekleştirmektedir, dolayısıyla bu malların ithal edilmesi yasaklanmaktadır. Bu

² Yönetmen Metin Erksan’ın 1960 yapımı “Gecelerin Ötesi” adını taşıyan sinema filminden.

şekilde bir yöntem izlenerek bir yandan uluslararası sermaye ve üretken sermayelerin dolaşım (realization) ve değerlendirme (valorization) süreçleri sürekli kılınmakta, diğer yandan da Türkiye açısından üretken sermayenin güçlendirilmesi yoluyla kapitalistleşme sürecine yönelik hızlı adımlar atılma isteği gündeme alınmıştı. Zira bu hızlı adımlar, aynı zamanda dünya ölçeğinde üretken sermayenin uluslararasılaşması sürecine içe yönelik birikim modeliyle eklenmesi anlamına gelmekteydi.

Bu anlamda içe yönelik birikim stratejisiyle imalat sanayinin gelişmesi, emek gücü talebinin artmasına ve emek gücünde bir değişimin gündeme gelmesine neden olmuştur. Bu yüzden sanayi sermayesinin üretkenlik eksenli gelişimi sonucunda üretim yapısında meydana gelen farklılaşmalar, emek gücünde bir değişimi gündeme getirmiş ve bu sebeple eğitim sisteminin yeniden yapılandırılması gündeme gelmiştir. Bu farklılaşmanın bir etkisi olarak I. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)'nda eğitim kalkınmanın en etkili araçlarından biri olarak görülmüş ve sanayinin ihtiyaç duyduğu emek gücünün yetiştirilmesi için eğitim, istihdamla olan ilişkisi bağlamında ele alınmıştır (Kalkınma Bakanlığı,1963:441). Bu dönemde eğitim sisteminden beklenen ise henüz ilerleme kaydetmeye başlayan sanayinin daha da gelişmesi için gerekli olan nitelikte ve sayıda eleman yetiştirecek şekilde yapılandırılmasıdır. Eğitim sisteminde gündeme gelen bu değişimleri anlamak için aşağıdaki tabloda yer alan ve sözü edilen döneme ilişkin istihdamın sektörel dağılımına bakmak önem taşır.

Tablo 1
İstihdamın Sektörel Dağılımı, 1961

Sektörler	Çalışan Nüfus (Bin)
Tarım	9 800
Sanayi	1 180
Hizmetler	1 570
Toplam	12 55

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı (1963)'ten uyarlanmıştır.

Tablo 1'de gösterildiği üzere, Türkiye'de bu dönem içerisinde sanayi sektöründe çalışan nüfusun sayısı, diğer sektörlerde çalışan nüfusun sayısına göre daha azdır. Ancak bu dönemde üretken sermayenin gelişmesiyle birlikte tarımdan sanayi sektörüne emek gücü aktarımına sebep olacak ve bu emek gücünün sanayinin gerekleriyle uyumlu olması için eğitim sisteminin içeriğinin değişmesi gerektiği vurgulanacaktır. Çünkü üretken sermayenin gelişimi ya da sanayi sermayesinin oluşumu sadece “her köşede bir zengin” yaratmamakta aynı

zamanda kırdan şehre göçenlerin oluşturduğu yeni bir sınıfın varlığına sebep olmaktadır (Ercan ve Tuna,2006:11). Bu bağlamda söz konusu kalkınma planında genel eğitim algısı şu şekilde özetlenmektedir: “Eğitim sistemimiz Türk toplumunun ihtiyaçlarına ve şartlarına uygun insanların yetiştirilmesine yönelecektir. Eğitim planında teknik öğretime verilen önem, bunun başlıca belirtisidir. Eğitim esaslarının tespitinde de bu ilkeye uygunluk göz önünde bulundurulacaktır” (Kalkınma Bakanlığı,1963:442).

Buradan anlaşılıyor ki Türkiye'nin, kapitalist birikim sürecine girmesine bağlı olarak üretken sermaye oluşumuna hız kazandırma, bir gelişme ve değişme zorunluluğu olarak atfedilirken, aynı süreç içerisinde emek gücü üzerinde de bir değişimi açığa çıkarmıştır. Çünkü üretim yapısında gerçekleşen her farklılaşma emek gücünün de bu farklılaşmaya ayak uydurması zorunluluğunu da beraberinde getirmiştir/getirecektir.

Ancak verili dönem üzerinden devam edecek olursak, üretim yapısındaki farklılaşmaya binaen aşağıda II. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda sanayi sermayesinin gelişime göstermesiyle 1968-1972 döneminde bütün sektörlerin ihtiyaç duyduğu mesleklere dair emek gücü talebinin bir listesi bulunmaktadır (1968:184). Bu listeye bakıldığında bir taraftan emek gücünün sanayi sermayesindeki üretkenliğin artışıyla beraber bu alanda istihdam edilmek istenen bir emek gücü talebinin açığa çıktığı görülürken diğer taraftan da bunun daha sonraki dönemlerde emek gücünün beşeri sermaye olması yönündeki ısrarcı taleplerin geçmişteki uzantısı olarak düşünmek mümkündür.

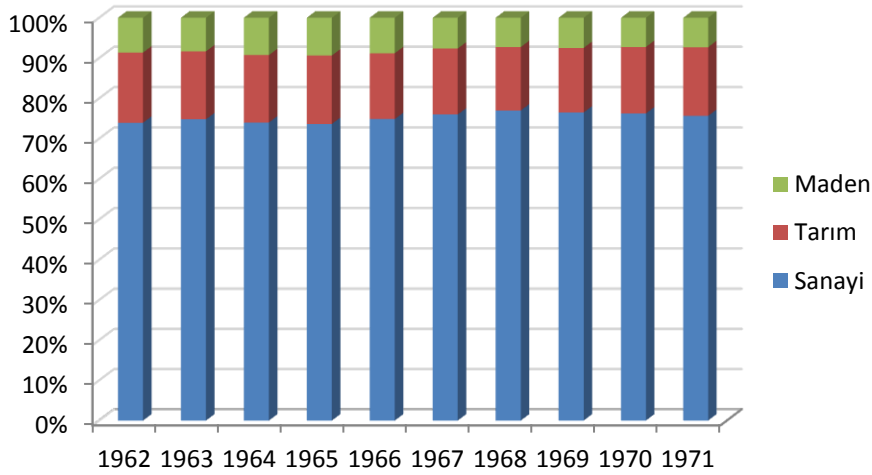
Tablo 2
Mesleklere Göre İşgücü Talebinin Dağılımı (1968-1972) (Bin Kişi)

	1968	1969	1970	1971	1972
Meslekler	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
İzabeci, Haddecisi, Çekiççi, Dökümcü	23	26	28	30	33
Makine, Alet İmal ve Tamiri ile İlgili Meslekler	297	317	339	384	392
Elektrik Malzemesi, Alet İmal ve Tamiri ile İlgili Meslekler	48	52	57	61	67
Dokumacılar ve Dokumacılık ile İlgili Meslekler	209	222	234	248	264
Terziler, Kürkçüler Ayakkabıcılar	294	309	325	341	360
Ağaç, Saz ve Kamıştan Eşya İmal	190	204	219	235	252
Gıda, İçki, Tütün İmal ile İlgili Meslekler	129	137	145	153	162
İnşaat İşleriyle İlgili Meslekler	180	209	241	264	296
Taş, Mermer, Toprakta Eşya İmal ile İlgili Meslekler	30	56	63	71	79
Yukarıdaki Gruplara Girmeyenler	68	73	79	84	90
Toplam	1 494	1 605	1 730	1 851	1 995

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, 1968:185.

Tabloyu incelediğimizde, 1968’den 1972 yılına baktığımızda en çok ihtiyaç duyulan emek gücü talebinin makine, alet imal ve tamiri ile ilgili mesleklere ait olduğunu görmekteyiz. Bunun nedeni, sanayi sermayesinin gelişmesi nedeniyle daha fazla emek gücüne, ancak kendi alanında bilgi ve beceri sahibi olan beşeri sermaye biçimindeki emek gücüne ihtiyacın artmakta olmasıdır. Özellikle makine imalatıyla ilgili meslekleri icra edecek emek gücüne daha fazla ihtiyaç duyulması, imalat sektörünün ilerleme kaydettiğinin bir göstergesidir. Çünkü II. Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda genel olarak tarım ve sanayi sektörlerinin dengeli büyümesi ilkesi terk edilmekte ve sanayi sektörünün ekonominin “sürükleyici” sektörü olması öngörülmektedir (Kepenek,1987:134). Dolayısıyla imalat sektörünün ilerlemesinin nedeni esasen üretken sermayenin geliştirilmesi ve sanayi sektöründeki katma değeri artırma adına atılan adımların bir sonucudur. Yukarıda yer alan Tablo 2’nin açığa çıkardığı bu durumun esas nedenini yani makine imalatı alanında neden daha fazla emek gücüne ihtiyaç duyulduğunu aşağıda yer alan Şekil 1 üzerinden anlayabilmek mümkündür:

Şekil 1. Katma Değerin Sektörel Dağılımı

Kaynak: DİE (1961)’den aktaran Özgür,1972,s.178.

Şekil 1’de yer aldığı gibi 1962-1971 yılları arasında en az üretkenlik düzeyi maden sektörüne ait iken, bunu tarım sektörü takip etmiştir. Bu durumu Tablo 2 ile karşılaştırdığımızda en az ihtiyaç duyulan emek gücü talebinin de maden sektörüne ait olduğunu görmekteyiz. Bu anlamda bir sektördeki üretkenlik düzeyi ile o sektöre ait emek gücü talebinin birbiriyle ilişkili olduğunu söylemek mümkündür. Fakat sanayi sektörü maden ve tarım sektöründeki

üretkenlik düzeyine göre oldukça yüksektir. Sanayi sektörünün büyüyüp gelişmesi, hem değişmez sermayenin (makinelere) gelişme gösterdiğine hem de değişken sermayenin (emek gücünün) nitelik kazanma ve uzmanlaşma yönünde zorunlu bir değişim geçirmesine işaret etmektedir. Çünkü katma değerli üretimin yükselişi, diğer bir ifadeyle görece artı değer artışı, değişmez sermaye ve değişken sermayedeki üretkenlik artışıyla olmaktadır. Bu nedenle, sanayi sektörünün gelişme göstermesi, Tablo 2’de yer aldığı gibi makine imal ve tamiri ile ilgili mesleklere yönelik talebin artış göstermesine yol açmıştır. Şekil 1’e göre ise sanayi sektöründeki üretkenlik düzeyi 1962 ve 1971 yılları arasında iki katından daha fazla artış göstermiş ve bu artışın emek gücü talebindeki yansıması da Tablo 2’deki gibi olmuştur. Dolayısıyla üretkenlik artışına bağlı olarak ilerleyen dönemlerde bu durumun daha fazla uzmanlaşma ve nitelik kazanmayı gerektirerek beşeri sermayeye olan talebi yükselteceğini gözlemleyeceğiz. Ancak şimdi Türkiye’de kapitalizmin geldiği düzeyi içe yönelik birikim stratejisinin sonuna gelindiği 1970’li yıllar itibarıyla ele alarak bu dönem içerisindeki katma değerli üretim olarak görülmüş kazanan birikim ilişkilerinin gelişme sürecine eğitim ve emek gücü ilişkisi arasındaki iç bağlantılar üzerinden yoğunlaşmak gerekecektir.

2. Üretken Sermayenin Birikiminin Zor Aşaması : “70 Sente Muhtacız”

“70 sent bulmak için müşkülât çekiyoruz”

Süleyman Demirel.

Eğitim ve emek gücü ilişkisinin yeniden biçimlenişi birikim sürecinin işleyişi ile bu işleyişin gerçekleştiği toplumun kendisine özgü koşulları tarafından belirlenir. Bu koşullar hem yapısal hem de dönemsel olma özelliğini bir arada yaşamaktadır. Türkiye’deki kapitalist gelişme sürecinde hem yapısal hem de dönemsel olarak 1970’li yılların sonuna doğru bir krizle karşılaşmış ve bu krizin üretimin ve emek gücünün üretkenliğinin artırılması yoluyla sermaye birikimini ileriye taşıyan rolleri olmuştur.

Krizin sahip olduğu bu rollere değinmeden önce dönemsel koşulların esasen içe yönelik sermaye birikiminin sıklıkla işaret edilen ithal ikameci sermaye birikim stratejisinin dışa yönelik birikim rejimine geçilmesiyle sona erdiği, ancak bu sonlanışın döviz krizi biçiminde kendisini gösterdiğini söylemek gerekir. İçe yönelik birikim stratejisinin böylesi bir krizle sona ermesinde 1970’lerde ülke içi tüketim malının üretiminin karlılık, üretkenlik düzeyi ve iç

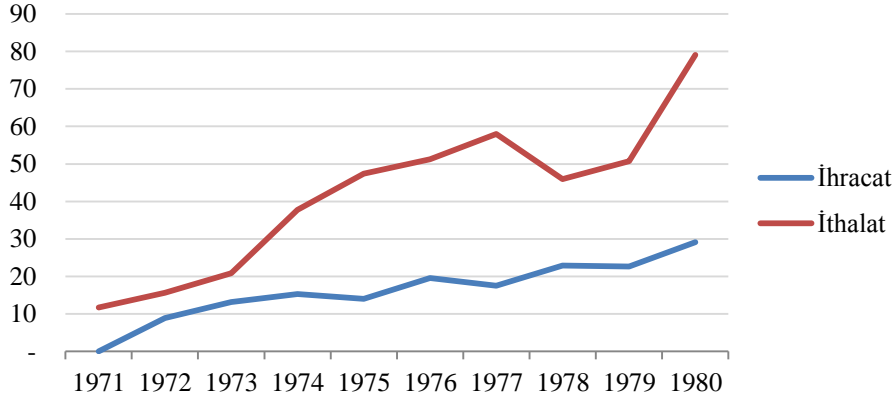
pazar açısından sınırlarına dayanılmış olması etkili olmuştur. Böylece, içe yönelik birikim sürecinin sonuna gelindiğinden çare olarak tüketim malları üretiminden üretim araçları üretimine geçilmesi anlamında bir yönelim olmuştur (Yaman-Öztürk ve Ercan,2009:10).

Ara ve yatırım malları üretimine yönelim, aynı zamanda birikim sürecinin işleyişine süreklilik kazandırmada görece artı değerın üretimdeki ağırlığının arttırılması anlamına gelir. Çünkü kapitalizm kriz potansiyelini kendi içerisinde taşıdığı ölçüde krizden çıkmanın koşullarını da birikimin ilerleyişini engelleyen unsurları bertaraf edecek şekilde yaratmaya başlar. Krizden çıkmanın koşulları ise artı değeri arttırmak üzere, artı değer üretme ve el koymaya dair yol ve yöntemlerin yeniden düzenlenmesiyle belirlenir. Bu düzenlemeler mutlak ve görece artı değer üretimi olmak üzere sermayenin iki temel eğilimi üzerinden gerçekleşir (Yaman,2016:336-337). Emek gücü üretkenliğinin sabit olduğu koşulda mutlak artı değerin üretilmesi çalışma süresinin uzatılmasıyla mümkün olurken görece artı değer üretimi ise yalnızca emeğin üretkenliğindeki bir artışla mümkün olur (Eldred ve Roth,1978:26). Buradan hareketle görece artı değer üretimi, katma değer yaratmak üzere ileri teknoloji kullanılan makinelerin üretilmesi ve emek gücünün beşeri sermaye biçiminde dönüştürülmesi suretiyle üretkenliğinin arttırılması arasındaki iç bağlantıyla kavranabilir. Bu iç bağlantı eşliğinde 1970'lerin sonunda içe yönelik birikim stratejisini sonlandıran krize karşı sermayenin gösterdiği kurtulma refleksi, dayanıklı tüketim mallarının üretilmesine ve ihraç edilmesine dayanan yeni bir birikim modeline geçmek olmuştur.

İhracata yönelik sermaye birikim stratejisi olarak da ifade bulan bu birikim modeline geçilmesinde etkili olan temel neden kapitalist ilişkilerin birikimin tarihsel süreklilik içerisinde gelişme göstermesidir. Nitekim kapitalist ilişkiler geliştikçe yalnızca tüketim malları üretiminin sürdürülmesi yetmez; aynı zamanda ara ve yatırım mallarını da üretmek zorunlu hale gelir (Özgür,1972:195). Bu zorunluluk, dönemin eğitim politikalarının belirlenmesinde birincil etkiye sahip olmuştur. Çünkü söz konusu ara malı ve yatırım mallarını üretmenin zorunlu hale gelmesi, onu üretebilecek bilgi ve beceriye sahip emek gücünü de yetiştirmeyi gerektirecek ve eğitimin içeriği de sanayinin ihtiyaç duyduğu beşeri sermayeyi sağlamaya yönelik olarak yeniden düzenlenecektir. Bunun temel sebebi üretimde kullanılacak ara mallarının ülke içerisinde üretilmemesi, ithalat yoluyla elde edilmesi ve

bunun artan dış ticaret açıklarına yol açmasıdır. Bu durumu aşağıda yer alan Şekil 2 üzerinden gözlemlemek mümkündür:

Şekil 2. Yıllara Göre Dış Ticaret 1971-1980, (Dolar)

Kaynak: TÜİK.

Şekil 2’de 1971 ve 1980 yılları arasında dış ticaretin değişen yapısı görülmektedir. Artan dış ticaret açıkları içe yönelik sermaye birikim tarzının artık sürdürülemeyeceğini göstermiş ve yeni bir modelin önünü açmıştır. İçe yönelik sermaye birikim stratejisiyle ara malları ve sermaye malları üzerinden artan dışa bağımlılık, ihracat ve diğer döviz girdileriyle karşılanamamış ve bu nedenle dış borçlanmaya gidilmiştir (Sönmez,1986:67). 1979’daki döviz krizinin açığa çıkardığı sorunlar olarak gösterilen bu gelişmeler esasen kriz açığa çıkarmamış, kriz tüm bu olanların sonucu olarak patlak vermiştir. Çünkü ara malları ve sermaye malları yönünden ithalata bağımlılığın sürmesi nedeniyle ithalatın pahalılaşması enflasyonu yükseltmiş ve döviz kurunun da buna bağlı bir biçimde yükseltilmesini zorunlu kılmıştır (Sönmez,1992:63). Bu anlamda içe yönelik sermaye birikim sürecinin sınırlarını belirleyen bunalım, bir yandan ülke içinde sanayi sermayesi birikiminin sürmesini sağlarken öte yandan dünya sistemiyle olan ilişkilerin sürmesini tehdit eder hale gelmiştir (Gülalp 1987:54).

Çünkü 1970’li yıllarda yaşanan bunalım, bir taraftan da devam etmekte olan küresel ölçekteki kapitalist işleyişin yarattığı rekabet koşullarına karşı güçlü kalabilmek için üretkenlik artışını sağlamayı ve dolayısıyla sanayi sermayesini geliştirmeyi zorunlu kılmıştır. Diğer taraftan üretkenlik artışını emek gücü nezdinde de sağlamak için eğitim politikaları nitelikli insan gücünü sağlama hedefine ulaşmak üzere yeniden düzenlenmiştir. Bu hedef kapsamında

mesleki ve teknik eğitimin güçlendirilmesi yönündeki eğitim politikalarına ağırlık verilmeye devam edilmiştir. Ancak Türkiye’de sermaye birikim süreci aşama kaydettikçe birikimin dönemsel koşullarını üretim malları üretiminin ülke içerisinde üretilmesi yönelimi oluşturmaya başlamıştır. Bu yönelim eğitimin içeriğinin bunu sağlayacak şekilde değiştirilmesini gündeme getirirse de söz konusu üretimi sağlayacak birikim düzeyine henüz gelinmemiştir. İhracata yönelik birikim stratejisi ya da dışa yönelik birikim modeli, artan ithalat düzeyine rağmen uygulanarak dış ticaret açıklarını ve ithalata olan bağımlılık sebebiyle döviz biçimindeki sermaye ihtiyacını arttırmıştır. Bu ihtiyaç ilgili dönemin “70 sente muhtacız” söylemiyle addedilmesine neden olmuştur. Bir sonraki adımda bu döneme özgü dinamiklerin üretimin yapısını ve emek gücünü nasıl etkilediği incelenecektir.

2.1. İçe yönelik birikim krizine sermayenin yanıtı: Emek gücü üretkenliğini artırma

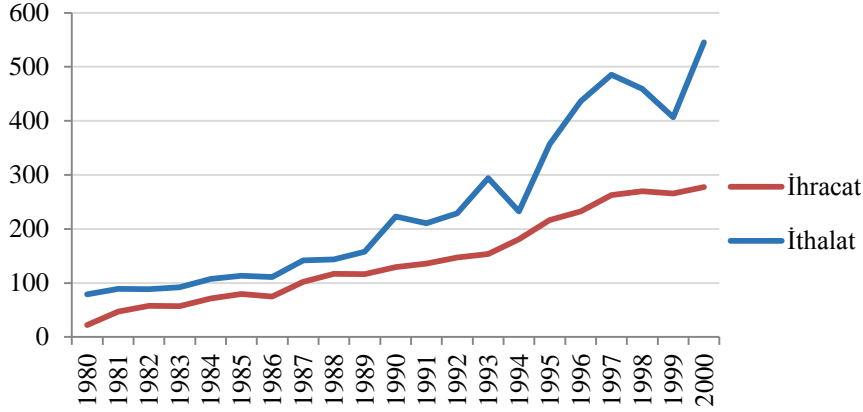
“Krizler sistemi dengeli birikim koşullarına geri getirmek için emek gücünün ilkel bir biçimde yeniden yapılandırılmasıdır.”
David Harvey (2007:135).

1970’lerin sonunda içe yönelik birikim modeli, Türkiye’de kriz koşullarının oluşmasıyla sonuçlanmış ve bu anlamda kriz koşullarını ortadan kaldırabilmek için de sermaye birikim sürecine yeni bir yön verme ihtiyacı doğmuştu. Bu anlamda her ne kadar sermaye dışa yönelik birikim modeli aracılığıyla birikim isteğini sürdürmek istese de ithalattaki büyüme dolayısıyla ödemeler dengesi açığının devam etmesi dönemin başbakanı Süleyman Demirel’in “70 sente muhtacız” söyleminde kriz koşullarının gerçekliğini ortaya koymuştur. Süreci daha iyi anlamak ve açıklamak açısından aşağıda yer alan 1980’li ve 1990’lı yıllardan 2000’lere kadar olan dönemin ithalat ve ihracatına ilişkin makro değişkenlere bakmak önemlidir.

Aşağıda yer alan şekil 3’te 1980’den 2000 yılına kadar olan dönemde ithalat düzeyi ihracat düzeyinden yüksek seyrettiği için dış ticaret açığının olduğu görülmektedir. Bu bağlamda 1980’lerde dışa açılma politikası olarak izlenen ihracata yönelik sermaye birikim modeli kronikleşen ödemeler dengesi açığını kapatmak için yetersiz kalmıştır. Bu noktada sanayi üretimi, halen ara malları ithal etmek pahasına ülke içerisinde ağırlıklı olarak dayanıklı tüketim mallarına üretimine ve bunların ihraç edilmesine dayanmaktadır.

Şekil 3. Yıllara Göre Dış Ticaret 1980-2000, (Dolar)

Kaynak: TÜİK.

Bununla birlikte imalat sanayinde katma değeri yüksek olan üretim araçları üretimine de bir geçiş söz konusu olduğundan kaynak sıkıntısı da yaşanmaktadır. Çünkü dönemin sermaye birikimi düzeyi bu üretimi gerçekleştirmek için yetersizdir ve dolayısıyla üretimin yapılabilmesi için gerekli koşullar henüz oluşmamıştır (Yaman-Öztürk ve Ercan 2009:21). Bu nedenle üretim yapılabilmesi için ithal girdi elde etmek halen bir zorunluluk olarak devam etmekte ve bu zorunluluk aynı zamanda döviz biçiminde sermaye ihtiyacının sürdüğü anlamına da gelmektedir. Bu dönemdeki, döviz ihtiyacı ise gündelik dilde “70 sente muhtaç olma” olarak gündeme gelmiştir (Ercan 2006:4).

Gündelik dile yansıyan “70 sente muhtaç olma” söylemi, esasen eğitim ve beşeri sermaye ilişkisini anlamak açısından çok iyi bir çıkış noktası oluşturmaktadır. Birikim sürecinde kriz koşullarıyla karşı karşıya gelmek, aynı zamanda o koşullardan çıkmak için gerekli politikaların da üretilmesi anlamına gelmektedir. Bu politikaların oluşmasında üretimde bilgi yoğun yüksek teknoloji ara malı kullanımının gereklilik arz etmesi, bir başka deyişle görece artı değer üretimini arttırma refleksi etkili olmuştur. Bunun krizler yaşanırken üretken sermayenin yeniden yapılandırılmasının sürecin en temel unsuru olmasıdır; çünkü görece artı değer üretme yeteneğini arttırarak krizlere neden olan çelişkileri geçici olarak çözmek gereklidir (Fine and Harris,1979:133-134). Ancak dönemin yapısal koşullarında ileri teknoloji gerektirecek ara malını kullanarak üretim gerçekleştirmek ithalat üzerinden geliştiği için döviz biçiminde sermayeye ihtiyaç duyulmuştur. Fakat ihracat yoluyla elde edilen gelir bu döviz ihtiyacını karşılayamamıştır. Bu sebepten krize yönelik geliştirilen

politikalar, yüksek teknolojili ara malı üretiminin ülke içerisinde gerçekleştirilmesi ve böylece hem döviz biçimindeki sermayeye olan ihtiyacın karşılanmasına hem de ithalat miktarının azaltılarak ödemeler dengesi açıklıklarının kapatılmasına yönelik gelişmiştir.

Bu politikalar aynı zamanda ileri düzeyde teknoloji gerektiren ara malı üretimini gerçekleştirilmesine yönelik olduğu kadar, emek gücünün uzmanlaşma ve farklılaşmasına yöneliktir de. Çünkü her şeyden önce son kertede belirleyici olan emeğin değer üretkenliğidir. Bu nedenle, teknolojik değişim emek gücünün de üretkenliğinde yarattığı sürekli artış üzerinden sermaye birikimini ilerletmenin temel aracı olarak ortada durmaktadır (Harvey,2007:133). Dolayısıyla krizi aşabilmek için, eğitim sistemi ileri teknolojik düzeydeki ara malını yani makineleri üretme ve kullanabilme bilgisine sahip olan beşeri sermayeyi (değer üretkenliği yüksek emek gücünü) yetiştirmek üzere yeniden düzenlenecektir. Bu nedenle eğitimde meslek liselerinin geliştirilmesi ve mesleki eğitim veren yükseköğretim kurumlarının oluşturulmasına özel önem verilmiştir (DPT 1979:455).

Eğitim sistemindeki bu gelişmeler, Türkiye’de kapitalist gelişme düzeyi hız kazandıkça daha da belirginleşmiş ve özellikle eğitim ve emek gücü ilişkisinin yeniden biçimlenmesinde beşeri sermayenin geliştirilmesi meselesi birikimin her döneminde gündemdeki yerini korumaya devam etmiştir. Bu durum 2001 krizine uzanan sürece evrilirken 70 sente olan ihtiyaçtan beşeri sermayeye olan ihtiyaca dönüşerek kendisini göstermiştir.

2.2. 70 sente olan ihtiyaçtan beşeri sermaye ihtiyacına: 2001 krizine uzanan süreç

Krizin döviz krizi olarak açığa çıkışında üretimde yaratılan artı değerın dünya ölçeğinde yeterli olmaması da etkili olmuştur. Çünkü sermaye birikiminin geldiği bu aşama, dünya ölçeğinde işleyen sermaye ilişkilerine eklenme istek ve zorunluluğunun da açığa çıktığı bir aşamaya karşılık gelmektedir (Ercan,2002:48). Dünya ölçeğinde işleyen kapitalist ilişkilere eklenme isteğiyle birlikte, söz konusu dönemde var olan döviz darlığı mevcut sanayiler tarafından karşılanamamakta ve döviz gelirleri ihracat yapısına dayanarak elde edilmeye devam etmektedir. Ancak durağanlık gösteren bir ihracat yapısında döviz harcamalarının artmasını gerektiren bir sanayileşme tarzı mutlaka döviz darlığına yol açacaktır. Sanayileşme politikasının artan dış borçlar üzerinden yürütülmesi de bu sebepten kaynaklanmaktaydı (Gülalp 1993:36).

Yaşanan tüm bu gelişmelerin üzerine 24 Ocak 1980’de Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası (WB) tarafından desteklenen bir istikrar paketi sunulmuş ve ticaret ve finansal serbestleşmenin önü açılmıştır. Faiz oranlarının ve özellikle 1989’da (32 Sayılı yasayla) döviz işlemlerinin serbestleşmesiyle birlikte para sermayenin uluslararası dolaşımı mümkün hale gelmiştir. (Gültekin-Karakaş 2009:122-123-124). Bu anlamda döviz biçiminde sermayeyi elde etmenin kolaylaşması Türkiye’de görece artı değerın yükselmesinin de önünü açmıştır. Çünkü sanayi sermayesinin üretkenlik düzeyini arttırabilmesi için üretimde yüksek teknolojiyle donatılmış üretim araçlarını kullanması zorunlu bir koşul oluşturmaktaydı. Ancak sermaye birikiminin geldiği düzeyde Türkiye’de bu araçların üretimi son derece cılız olduğundan ithal edilmesi gerekmektedir. 1980’li yıllarda finansal serbestleşmeyle birlikte döviz biçimindeki para sermayenin serbestlik kazanması ve 1990’lı yıllarda yüksek faiz politikasına geçilmesiyle ülke içine döviz biçiminde sermaye girişi sağlamak ve dolayısıyla ithalat için gerekli olan dövizin elde etmek ithalat koşullarını kolaylaştırmıştı. Bu sayede ihracata yönelik sanayi stratejisinin başarıya ulaşması için ara malı ithalatı yoluyla gerçekleştirilecek ihracat da teşvik edilmiş olmaktadır.

Dolayısıyla 1980’li yılların sonu itibariyle Türkiye, küresel rekabete karşı ayakta kalabilmek için üretken sermayeyi daha yüksek bir seviyeye ulaştırmaya yönelmiş, bu yönelim ise birikimi sürekli kılmanın zorunlu bir sonucu olarak açığa çıkmıştır. Bu anlamda üretken sermayenin daha yüksek bir seviyeye ulaşması, daha yüksek katma değerli üretime (Marksist terminolojiyle görece artı değer üretimine) geçmesi ve bunun için de makineleşmeyi hızlandırması gerekmektedir. Bu hızlanmanın koşulu, teknolojinin üretimde yoğun bir biçimde kullanılmasına bağlı olduğundan sanayi yapısında tüketim, hammadde ve emek-yoğun mallardan bilgi ve teknoloji-yoğun mallara doğru bir dönüşüm sağlanmalıydı (Gültekin-Karakaş ve Ercan 2008:47-48). Emek gücüne yönelik bir müdahaleyi de içinde barındıran bu dönüşüm, eğitim sisteminde bilgi ve teknolojiyi temel alacak şekilde bir yeniden yapılandırılmayı ve mesleki eğitimi güçlendirmeyi hedef alan gelişmeleri de ön plana çıkarmıştır. Çünkü yaşanan değişimlerin emek üzerinde açığa çıkardığı denetim, belirli bir teknolojik düzeyde daha fazla kapasite ile üretimin gerçekleştirilmesi olmuştur. Buna mukabil döviz biçimindeki sermaye ihtiyacının açığa çıkışı da emeğin mutlak ve görece artı değer

koşullarının eş zamanlı açığa çıkışı anlamına gelmekteydi (Ercan,2005:104). Özellikle sermaye örgütlerinin nitelikli emek gücü ihtiyacına dikkat çekerek eğitimin sanayinin ihtiyaçlarına paralel bir ilerleme kaydetmesi gerektiğinin altını çizmeleri ve akabinde VIII. ve IX. kalkınma planlarında (1963-1967 ve 1968-1972) bu söylemlerin dikkate alındığının göstergesi olan maddelerin yer alması sürecin iç içe ilerlediğini göstermektedir. Eğitim sisteminden beklenen ise, beşeri sermayeyi güçlendirecek değişiklikleri kapsamı, yani bilgi ve teknoloji kullanmayı hedef edinmiş bir sanayinin bilgi ve teknolojiyle donatılmış emek gücünü sağlayacak şekilde bir değişim geçirmesidir. Bu durumu *VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı*'nda sanayileşmenin dışa dönük bir yapı içinde rekabeti arttıracak ve teknoloji-yoğun sanayilerin geliştirilerek ileri teknolojinin yaygınlaştırılarak ihracata dönük bir yapı kazandırılacağı açıklamasıyla yer almıştır (Kalkınma Bakanlığı,2000:225).

Daha önce de yer vermiş olduğumuz 1963 yılındaki *I. Beş Yıllık Kalkınma Planı*'na baktığımızda Türkiye'nin sanayileşme sürecine girmeye başladığı ve bu nedenle eğitim politikasının sanayinin ihtiyaç duyduğu nitelikli emek gücünü yetiştirmeye yöneleceği belirtilmişti. Buradan *VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı*'na baktığımızda ise sanayileşme politikasının dışa yönelik rekabet gücünün artırılması amacıyla bilgi ve teknoloji-yoğun alanlara kaydırılmasının hedeflendiği görülmektedir. 2000'li yıllara tekabül eden *VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı*'nda ise değişen süreç içerisinde bilgi, ileri teknoloji, makine imalatı gibi kavramların kullanılması hem üretkenliği arttırmaya dayalı isteğin devam ettiğine hem de bu istek gereğince sanayinin dışa dönük bir yapı kazanmasına verilen öneme işaret edilmektedir. Bu durumun eğitim sistemine yansımaları nitelikli emek gücü ihtiyacının karşılanması ve eğitimin uluslararası rekabeti arttıracak şekilde geliştirilmesinin sürdürüleceği yönündeki açıklamalara kendisini göstermiştir (Kalkınma Bakanlığı,2000:223).

Ancak burada uluslararası rekabete karşı dirençli olabilmenin temel koşulu da sermaye birikim sürecine süreklilik kazandırmaktır. İleri teknoloji kullanılarak üretilmiş makinelerin üretime koşulmasıyla erişilebilecek bu üretkenlik düzeyinin sağlanması için emek gücünde de eş anlı bir üretkenlik artışını zorunlu kılacaktır. Bunun nedeni kapitalizmde birikimin çarklarının daha hızlı çalışması için görece artı değer ağırlıklı birikime geçilmesinin emek ve sermayenin verimliliğini arttırmasından kaynaklanmaktadır (Ercan, Yusufi ve Karakaş,2016:175). Bu yüzden yukarıda belirtilmiş olduğu gibi, eğitim sisteminden ileri

teknoloji kullanılmasıyla yeni eğitim yöntemlerinin uygulamaya geçirilmesi ve nitelikli emek gücü ihtiyacının karşılanması istenmektedir.

Bu istek, eğitim sisteminin sanayinin ihtiyaç duyduğu nitelik sahibi ve uzmanlaşmış emek gücü ihtiyacını karşılamak üzere yeniden yapılandırılması sonucunu açığa çıkarmıştır. Kapitalizmin geldiği düzeye bağlı olarak beşeri sermaye formunu alan bu emek gücü tarzının bir ihtiyaç ya da zorunluluk olarak ortaya çıkışı tam anlamıyla Türkiye’de üretken sermaye oluşumu ve gelişimiyle birlikte kapitalist ilişkilerin belirli bir olgunluğa erişmesinden kaynaklanmaktadır. Belirli bir olgunluk düzeyine gelen üretken sermayenin, birikim koşullarını sürekli hale getirmesi ve dolayısıyla küresel ölçekte işleyen kapitalist ilişkilere eklenebilmesi için yüksek görece artı değer üretimi yaratan alanlara yönelmesi gerekmektedir. Sanayi üretiminde üretkenlik artışı anlamına gelen bu aşamanın kat edilmesi doğrudan beşeri sermaye ihtiyacını açığa çıkaracaktır.

Korkut Boratav ve Ergün Türkcan’ın derlediği bir çalışmada, yeni bir sanayi stratejisi için gerekli olan iktisat politikasının temel unsuru olarak beşeri sermayeyi göstermektedirler. Boratav ve Türkcan’a göre, Türkiye 1960’lı yıllardan itibaren sanayi toplumu olma yolunda ilerlemektedir ve bu nedenle sanayideki üretkenliğini arttırmak amacıyla bilgiye dayalı ekonomi ve toplum yapısına geçmelidir. Başka bir ifadeyle artık Türkiye sanayi toplumu olmanın değil, sanayi ötesi topluma geçebilmek için bir sanayileşme modeli yaratmalı ve bunu gerçekleştirebilmek için de teknoloji kapasitesini arttırmalıdır. Teknoloji kapasitesini arttırmanın yollarından biri de beşeri sermaye potansiyelini arttırmaktan geçmektedir. Beşeri sermaye bu anlamda her türlü mal ve hizmet üreten insan stoku olarak tanımlanmakta ve bunun ardında da insana yapılan yatırımlar yatmaktadır. Bu stok, uzun dönemde eğitim sisteminin ilköğretimden lisansüstüne kadar araştırmacı, girişimci ve modern tekniklerle donatılmış insan tipi yaratılması yoluyla gerçekleştirilmektedir. Bunun yanı sıra, eğitimle birlikte bilimsel güç merkezleri kurulmalı ve bu merkezlerle sanayi birimleri arasında işbirliği kurulmalıdır (Boratav ve Türkcan,1993:64-72).

1990’lı yıllarda Türkiye’nin gelecek dönemlerine dair dile getirilmiş yönelik bu öngörüler, 2001 sonrasındaki süreçte fiilen yaşama geçirilmiştir. Eğitim konusundaki değişiklikler şimdiki dönemde 4+4+4 Kesintili Eğitim Modeli olarak karşımıza çıkmış, üniversite öğrencisi öğretim elemanı ve bilgi üretim süreci TÜSİAD, TİSK ve TOBB gibi sermaye örgütlerinin

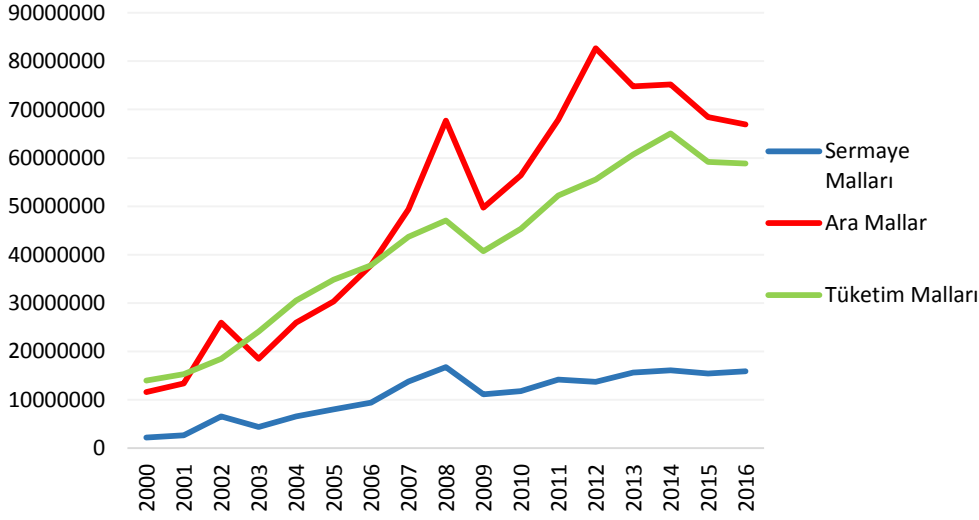
talepleri (TÜSİAD,2009:1) doğrultusunda değişme göstermeye başlamıştır. Bu anlamda çalışmanın bir sonraki aşaması 2001 ve sonrasındaki süreçte gerek bu sürece zemin hazırlayan dinamikler gerekse aynı dönemin özgül koşulları içerisinde gerçekleşen değişimler arasındaki iç bağlantılar kurulacaktır. Bu iç bağlantılar üzerinden 2001 krizinin sermaye birikiminin üretkenlik temelli ilerleyişinin hız kazanması ve beşeri sermayenin nasıl bir yerde durduğu analiz edilecektir.

3. Süreç ve Müdahalelerin Kısacasında Eğitim ve Emek Gücü: 2001'den Bugüne

Türkiye'de özellikle 2001 krizinden sonra üretim alanında emek yoğun sektörlerden sermaye yoğun geçilmesinin gerekliliği daha belirgin bir biçimde kendisini göstermiştir. Bu gereklilik, süreci hızlandırma gayreti taşıyan çok sayıda müdahaleyi beraberinde getirmiştir. Sanayi strateji belgeleri, orta vadeli programlar ve kalkınma planlarında kendisini gösteren bu müdahalelerin ana hattını, katma değerli üretimi ve beşeri sermayeyi geliştirerek üretkenliği artırma konuları oluşturmaktadır. Örnek vermek gerekirse 2018-2020 yıllarını kapsayan Orta Vadeli Program'da beşeri sermaye ve işgücünün kalitesinin artırılması ile yüksek katma değerli üretimin geliştirilmesine özel bir önem verilmiştir. Buna göre küresel piyasalarla rekabet edebilen nitelikli bir işgücü oluşturulmasının ve ilaveten küresel değer zincirinden daha fazla pay alabilmek ve katma değerini yükseltmesiyle teknoloji yoğun ürünlerin ihracatının artırılmasının temel amaç olduğu vurgulanmıştır (Kalkınma Bakanlığı,2017:45-50).

Müdahalelerin üretkenlik ve katma değer yönlü ivme kazanmasının nedeni geç kapitalistleşme sebebiyle her mahallede yaratılacak kapitalistin ilk aşamada tüketim mallarıyla sürece dahil olması ancak zaman içerisinde üretim için gerekli olan sermaye yoğun ürünlerin dışardan tedarik edilir hale gelmesiyle birikime dair işleyişin dünya ölçeğinde biçim kazanmasıdır (Ercan, Yusufi ve Karakaş,2016,173). Bu anlamda yaşanan toplumsal değişimleri daha açık bir biçimde görebilmek için üretim yapısındaki farklılıklara dikkat çekmek gerekecektir. Bu amaçla, konuya ilişkin makro veriler analiz edilecektir.

Şekil 4. Mal Bileşimlerine Göre İhracat (2000-2017) (Dolar)

Kaynak: TÜİK

Şekil 4'te 2000-2016 yılları itibariyle imalat sanayii üretimindeki mal bileşenlerinin ihracat açısından yıllara göre dağılımı görülmektedir. Sermaye malları, ara malları ve tüketim malları sınıflandırmasından oluşan imalat sanayii mal bileşiminde, sermaye malları 2000 yılından itibaren 2016 yılına kadar ihracata en az konu olan mal bileşenidir. Özellikle 2001 sonrası dönemde yükselişe geçen ve 2008'de en yüksek ihracat düzeyini gören bu mal bileşiminin kriz döneminde ihracatının azaldığı görülmektedir. Sermaye mallarını takiben tüketim mallarının ihracatı da 2006 yılına kadar ara malları ihracatının üzerinde seyretmekte ve tüketim malları ihracatı da artış eğilimi göstermektedir. Bu artış daha ziyade 1980'lerden itibaren ihracata dayalı büyüme stratejisine bağlı olarak dayanıklı tüketim malları üzerinden gelişmektedir (Taymaz ve Suiçmez 2005:19).

2008'de yaşanan krize bağlı olarak 2009'da tüm mal bileşimlerine yönelik ihracatta yine bir düşüş görülmektedir. Bundan sonraki süreç içerisinde sermaye malları ve ara mallarına yönelik ihracat düzeylerinin 2014 yılına kadar düzenli bir yükseliş izlediğini ve aynı yıldan itibaren düşüşe geçtiğini gözlemliyoruz. Tüketim ve ara malları ihracatı daha yüksek düzeylerde iken sermaye malları ihracatının düşük bir düzeyde olduğunu söylemek mümkündür. Sermaye mallarındaki ihracata yönelik makro değişkenlerin bu şekilde bir görünüme sahip olmasının nedeni Türkiye'nin sanayileşmesini ve dolayısıyla yüksek katma değerli üretimi arttırmak istemesi ancak bu ürünlerin üretimini henüz gerçekleştiriyor

oluşudur. Bunun nedeni geç kapitalistleşmeye dayalı bir özgüllük olarak kapitalistleşme sürecinin erken aşamasının belirli bir noktaya ulaşmasından sonra ithal edilen üretim araçlarının üretilmesinin zorluğundan kaynaklanmaktadır (Yaman-Öztürk ve Ercan,2009:1-2). Bu durumu destekleyen bir diğer gösterge olarak TÜSİAD tarafından yayınlanan “Türkiye’de Büyümenin Kısıtları” isimli raporda Türkiye’de 1996 ve 2008 arasındaki orta ve yüksek teknoloji ürünlerin ihracat içerisindeki payına bakıldığında orta teknolojik düzeydeki ürünlerin üretiminin yüksek teknolojik düzeydeki ürünlere göre daha fazla olduğu görülmektedir (2011:56-57). Bunun yanı sıra, TÜSİAD’ın ilgili raporundaki tespitlere paralel biçimde, 2015-2018 yıllarını kapsayan Türkiye Sanayi Strateji Belgesi’ndeki veriler de söz konusu durumu anlamak açısından önemlidir. Aşağıda bu verileri içeren tablo üzerinden ihracatın hangi teknolojik düzeyde daha fazla yoğunlaştığını görmek mümkündür.

Tablo 7
İhracatın Teknolojik Yapısı (Milyon TL) (ISIC, Rev.4)

	2010	2011	2012	2013	2014*
Yüksek Teknoloji	5.050	6.222	8.092	8.471	10.128
Orta Yüksek Teknoloji	51.388	68.262	73.834	85.700	102.562
Orta Düşük Teknoloji	50.813	69.167	97.917	82.959	94.506
Düşük Teknoloji	52.757	70.024	80.024	94.747	118.050

Kaynak: Bilim Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı’ndan uyarlanmıştır (2015).

*2014 yılı verileri geçicidir.

Yukarıdaki grafikte 2010-2014 arası dönemde ihracatın teknolojik düzeyine ilişkin verilere göre, yüksek katma değerli üretime geçişe meyil olduğu ve ancak diğer teknoloji düzeylerine göre üretiminin düşük olduğunu söylemek mümkündür. Düşük teknolojik düzeydeki üretimin yüksek bir paya sahip olduğu ve bunu orta yüksek teknolojik düzeydeki üretimin takip ettiği gözlemlenmektedir. Yüksek teknolojik düzeydeki üretimin ihracatı diğerlerine göre en düşük paya sahip olsa da yıllar itibariyle yüksek teknoloji ürünlerinin üretiminin artmakta olduğunu görülmektedir. Yüksek teknoloji ürünlerinin ihracatında görülen bu artış, sanayileşme stratejisinin yüksek katma değerli üretime yöneldiğinin bir göstergesidir. Bu durum aynı zamanda sermaye yoğun üretim alanının geliştiğine ve üretkenlik düzeyindeki artışa işaret etmektedir.

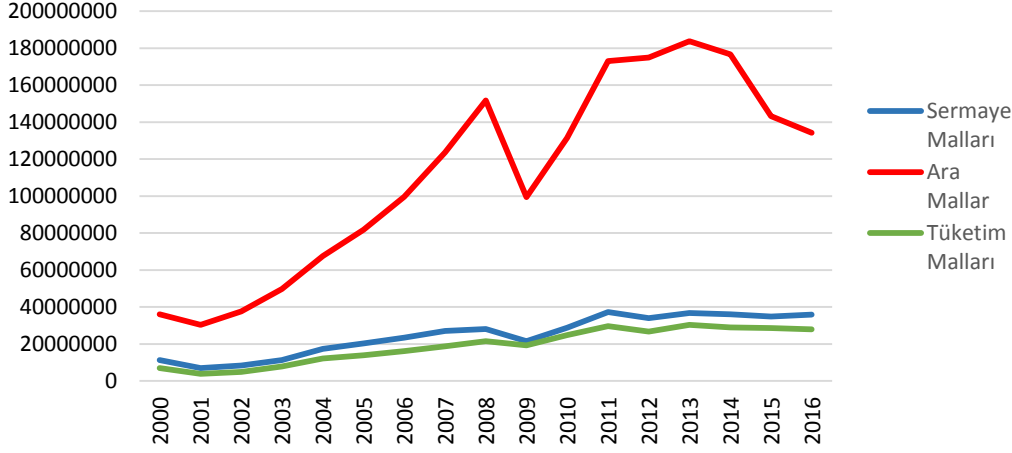

Ancak gelinen bu noktanın tarihsel bir sürekliliğe sahip olduğunu hatırlayarak devam etmek önem kazanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında üretimde ihracatın gelişmesini ve ihracatın yapısında bugün gelinen aşamanın esasen 1980’lerden bu yana dışa yönelik sermaye birikim stratejisinin benimsenmesinin ve dolayısıyla küresel ölçekte işleyen kapitalist ilişkilere eklenme zorunluluğunun bir sonucu olduğunu biliyoruz. Bu şekilde piyasa ekonomisinin güçlendirilmesi ve ekonominin dışa açılmasının verimlilik artışı sağlayarak bunun büyümeyi teşvik edeceği düşünülmüştü. Ancak 1980’den bu yana krizlerin ardından ihracatta kısa süreli artışlar olmuşsa da bu artışların bir süreklilik taşımaması sebebiyle ekonomik büyümeye olan katkısı da oldukça sınırlı bir düzeyde kalmıştı (Delice 2014:28).

Oysa bugün gelinen noktada ihracatın 1980’lerden bu yana çeşitli sebeplerden kaynaklı bir şekilde artmış olmasının yanı sıra hangi mal bileşimlerinde daha çok arttığına ve bu mal bileşimlerinin teknolojik düzeyine dikkat çekmek gerekmektedir. Emek gücü üretkenliğinin neden artırılmak istendiğini ve beşeri sermaye ihtiyacı olarak dile getirilen söylemin neden bu kadar sık tekrarlandığını ancak bu zorunluluğu açığa çıkaran ilişki biçimi üzerinden anlayabiliriz. Bu yüzdendir ki söz konusu ilişki biçiminin tarihsel süreklilik içerisinde gelişmesi, eğitim politikaları üzerinde sanayinin ihtiyacı olan nitelikli emek gücünü, yani beşeri sermayenin geliştirilmesi sonucunu açığa çıkarmaktadır. Bu değişimlerin ana nedeni daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi Türkiye’de sermaye birikimin değişen aşamalarında üretim yapısında açığa çıkan farklılaşmalardır.

Bu nedenle eğitim sistemindeki dönüşümün ve beşeri sermaye potansiyeli yaratmaya dayalı gayretin geri planını daha iyi görebilmek için bir sonraki adım ithalata konu olan mal bileşimlerine yönelik makro değişkenlere bakmak olacaktır:

Şekil: 5. Mal Bileşimlerine Göre İthalat (2000-2017)

Kaynak: TÜİK

2000-2016 yılları arasındaki imalat sanayi üretimindeki mal bileşenlerine baktığımızda en yüksek ithalat düzeyine sahip olan mal bileşeninin ara malları olduğunu ve bunu sırasıyla sermaye malları ve tüketim mallarının izlediğini görmekteyiz. Sermaye malları ve tüketim malları ithalatının paralel bir biçimde ilerlediği ve düşük bir düzeyde seyrettiği görülürken ara malı ithalatının diğer mal bileşimlerine göre muazzam bir artış göstermiştir. Daha önce de vurgulamış olduğumuz gibi ara malının ithalat düzeyi en yüksek olan mal bileşeni olmasında Türkiye’de henüz bu malın üretilebileceği yeterli birikim düzeyine erişememiş olması büyük önem taşımaktadır.

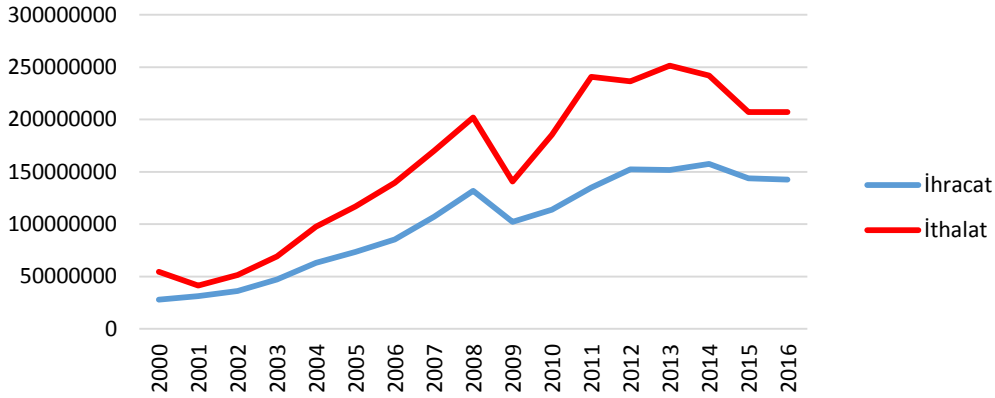
Ancak şu da unutulmamalıdır ki ara malı ithalatının artışı sanayi üretimin gelişmekte olduğunu göstermesi sebebiyle emek gücü üretkenliğinin de artış içerisinde olduğuna yönelik önemli bir göstergedir (Taymaz ve Suiçmez 2005:9). Dolayısıyla emek gücü üretkenliği sanayi üretiminin artış göstermesine bağlı olarak artmaktadır; ancak bu artış ara malı ithalatına ve buna bağlı olarak artış göstermeye devam eden ödemeler dengesi açıklığına rağmen gerçekleşmektedir. Bu nedenle yüksek katma değerli üretimin arttırılması, bu malların üretilmesi için yeterli teknolojik düzeyin ve üretkenliğin artmasına yönelik stratejiler üretilmektedir. Bu stratejiler arasında konumuz açısından önemli olanı ise eğitim sisteminin üretkenliği arttıracak şekilde yeniden yapılandırılması ve beşeri sermaye potansiyelinin arttırılmasına öncelik verilmesidir (TÜSİAD 2011, Suiçmez 2011).

Devam edecek olursak, 2008 yılının sonunda izlediği düşüş dışında sürekli bir biçimde artmakta olan ara malı ithalatı, sanayi üretiminin ara malı ithalatına dayandığını açık bir

biçimde ortaya koymaktadır. Bu durum da ithalata olan bağımlılığı arttırarak, artan ödemeler dengesi açıklarının süreklilik kazanmasına yol açmaktadır. 2009-2013 arası dönemde fark edilir bir biçimde arttığı görülen ara malı ithalatının 2014 yılından itibaren görece düşüşe geçtiği gözlenmektedir. Bu düşüşün arkasında katma değerli üretime geçişe yönelik politikaların arttırılması yatmaktadır. Bu anlamda tarihsel olarak Türkiye'nin 2001 krizi sonrasında üretim yapısının emek yoğun üretim alanından sermaye yoğun üretim alanına doğru ağırlığının artmış olması ve üretkenlik artışlarının temel strateji haline getirilmesi önemli ölçüde etkilidir. Dolayısıyla sermaye birikime isteği ve zorunluluğu üretkenlik artışını sağlama koşulunu açığa çıkarmakta ve bu koşulun sağlanması da üretimde kullanılacak ara mallarının ithal edilmesi sebebiyle dış ticaret açığının kronikleşmesi pahasına gerçekleşmektedir.

Aşağıda yer alan grafik 2000-2016 yılları arasındaki dış ticareti göstermekte ve vurgulanan gerçekliği somut bir biçimde ifade etmektedir.

Şekil 6. Yıllara Göre Dış Ticaret 2000-2016 (Dolar)

Kaynak: TÜİK.

Şekil 6'da görüldüğü gibi, 2001 sonrası süreç içerisinde ithalat ve ihracat artışı devam etmiş ancak aynı dönem içerisinde ithalatın payı daima ihracattan fazla olmuştur. Türkiye'de uzun bir dönemdir sürmekte olan dış ticaret açıklarını kapatmak amacıyla ileri sürülen sanayide üretkenlik düzeyini arttırmaya yönelik stratejiler daha yoğun bir biçimde gündeme gelmiştir. Bu durum eğitim sisteminin değişmesini ve emek gücünün beşeri sermaye biçiminde form değiştirmesini gündeme getirmiştir. Çünkü daha önce de belirttiğimiz üzere sermaye örgütleri, Türkiye'de beşeri sermayenin geliştirilmesini ekonomik büyümenin önündeki engelleri

kaldırmadaki birincil koşul olarak görmektedir. Sermaye örgütlerinin bu genel görüşü, TOBB'un düşünce kuruluşu olarak faaliyet gösteren TEPAV adına çalışmalarıyla öne çıkan Güven Sak'ın açıklamalarında daha da somutlaşır:

Türkiye, eğer sanayisini korumak istiyorsa rekabet gücünü kaybetmemek için bu değişime ayak uydurmak zorundadır. Türkiye'nin milli eğitim sisteminin, artık Türkiye'nin sanayi politikası önceliklerinden ve de değişen beşeri sermaye ihtiyacından haberdar olması gerekmektedir. (...)‘Çala çala bir havaya girelim’ şiarı ile koordine olan, bildiğiniz davul/zurna geleneğine örgütlenmiş mevcut idari sistemi ile Sanayi 4.0, Türkiye’de yalnızca işsizliği artırır. Artık davul/zurnadan orkestraya geçmemiz gerekiyor (2016a:1)

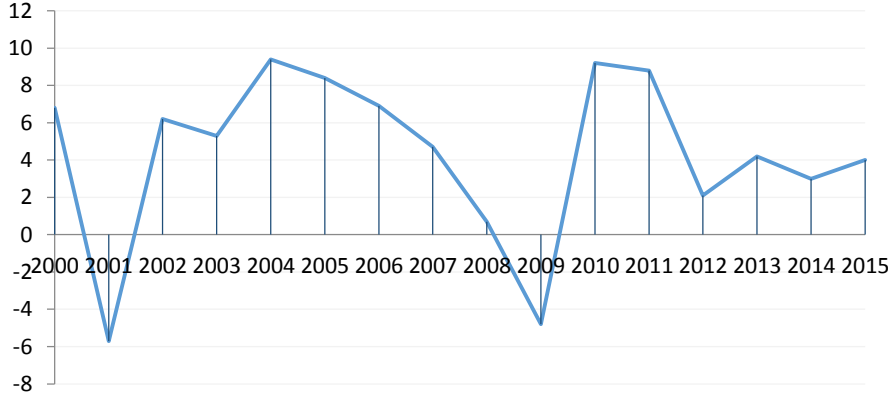
Güven Sak'ın “artık davul zurnadan orkestraya geçmemiz gerekiyor” söylemi artık el yordamıyla kurulan sermaye ilişkilerinin çok daha sistematik ve birbiriyle uyum içerisinde olan bir işleyişe dönüşmesi gerektiğine işaret etmektedir. Bunun daha da derininde küresel ölçekte rekabet edebilme sorunu ve bu sorunu aşabilmenin temel unsurunun becerilerle donatılmış insan kaynağını elde etmek olduğu düşünülmektedir(Kalkınma Bakanlığı 2014:69).

Konuyla ilgili olarak aynı düşünce düzleminde ilerleyen Güven Sak, eğitimin sanayinin ihtiyaçları doğrultusunda düzenlenmesine ve beşeri sermayenin geliştirilmesine vurgu yapmaktadır. Çünkü birikim sürecinin geldiği aşamada artı değer üretimini ağırlıklı olarak görece artı değer üretimi üzerinden gelişmekte ve bu durum emek gücü üretkenliğinin artmasını ön plana çıkarmaktadır. Bu yüzden burada beşeri sermaye ihtiyacına yönelik ihtiyaç, “çala çala havamızı buluruz” şeklindeki davul zurna şiarından “orkestraya geçmeliyiz”(2016b:1) açıklamasıyla kendisini göstermektedir.

Gerek Sak'ın açıklamalarında kendisini gösteren gerekse sermaye örgütlerinin yayınladıkları raporlarda sıklıkla adı geçen “beşeri sermayeye ihtiyacımız var” söylemi bu pek tabii olarak bu yöndeki bir eksikliğe istinaden oluşmaktadır. Fakat sadece bir söylem olarak açığa çıkan beşeri sermaye ihtiyacının bir ihtiyaç olarak karşımızda durmasının arkasında pek çok değişken bulunmaktadır. Ancak söz konusu söylemi açığa çıkaran değişkenlerle birlikte ele almadan anlamak mümkün değil. Dolayısıyla bir sonraki adım Türkiye koşullarında ekonomik büyümenin durumuna bakmak ve bunları ihracat ve ithalata yönelik makro verilerle karşılaştırmak olacaktır. Bu anlamda yapılan analiz hem söylem ve gerçekliği ilişkilendirmek

hem de değişen üretim yapısının eğitim ve beşeri sermaye ilişkisini nasıl etkilediğini anlamak açısından önemlidir.

Şekil: 7. Yıllara Göre Sabit Fiyatlarla GSYİH Büyüme Hızları (1998)

Kaynak: TÜİK

Daha önce, mal bileşimlerine göre ihracat ve ithalatın durumuna baktığımızda ara malları ihracat ve ithalatının arttığını, yıllara göre dış ticarete baktığımızda ise ithalatın fazla olması sebebiyle dış ticaret açıklıklarının olduğunu görmüştük. Fakat buna rağmen 2000 yılı ile 2015 yılları arasındaki ekonomik büyüme hızına baktığımızda 2001 ve 2008 yıllarında ekonomik krize bağlı düşüşler görülse de genel olarak yıllara göre büyüme hızının istikrarsız bir yapıya sahip olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü kriz sonrası dönemlerde görülen bir toparlanma refleksine bağlı biçimde gelişen büyüme hızındaki artışların bir süreklilik taşımadığını söylemek gerekir. Türkiye ekonomisinde büyüme hızının istikrarsız bir yapıya sahip olması, kısa dönemli büyüme evrelerinin yine kısa dönemli daralma evreleriyle nihayete erdiğini göstermektedir (Taymaz ve Suiçmez 2005:8). Bu istikrarsızlığın sebepleri büyüme odaklı politikaların geliştirilememesi, izlenen politikaların da bir istikrarsızlığa olması ve ülkenin kendine özgü yapısal sorunları olarak sıralanmaktadır. Bu sebepleri ortadan kaldırabilmek için ekonomik büyümenin temel itici gücü olarak tanımlanan verimlilik artışını sağlamak ve bu bağlamda Toplam Faktör Verimliliği (TFV)'nin artırılmak en önemli koşul olarak gösterilmektedir. TFV artmasını belirleyen temel unsur ise onu doğrudan etkileyen beşeri sermaye birikimine sahip olunması ve bu kaynağın kullanılması olarak ifade edilmektedir (Acemoğlu,2014,1; Delice,2014,26-36-37).

Yüksek ve istikrarlı büyüme Onuncu Kalkınma Planı'nda da ekonominin temel hedeflerden biri olarak belirlenmiştir. Söz konusu hedefe ulaşabilmek için izlenecek yol haritası ise

büyümenin verimlilik artışlarına dayandırılması, teknoloji ve yeniliğin geliştirilerek yüksek teknoloji ürünlerin üretilmesi ve beşeri sermayenin geliştirilmesine yönelik eğitim politikalarının oluşturulması olarak gösterilmiştir (Kalkınma Bakanlığı 2013:60-61-62). Bu çerçeveden hareketle bir sonraki adım küresel ölçekteki kapitalist işleyişe eklemleme isteğinin üretkenlik artışına dayalı büyümeyi zorunlu kılmasıyla emek gücünü beşeri sermaye dönüştürmek üzere eğitime nasıl bir rol atfedildiği üzerine odaklanacaktır.

a. Eğitimin rolü: Beşeri sermaye yetiştirme yönünde müdahaleler

Sermaye birikiminin tarihsel sürekliliği içerisinde üretim yapısının farklılaşması ve sanayi sermayesinin gelişimi boyunca eğitimin emek gücünün sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda yeniden dönüşümünü sağlayan bir araç olarak rolü atfedildiğini görüyoruz. Eğitime atfedilen bu rol, elbette ki sermaye birikiminin geldiği aşamanın büyüklüğüne bağlı olarak yeni görüngüler kazanmıştır. Bu görüngüleri karakterize eden eğitimin emek gücü üretmesi ancak daha da ötesi çağdaş kapitalizmin bugün geldiği noktada emek gücünü artık beşeri sermaye olarak üretmesidir (Rikowski,2005,11). Emek gücünün beşeri sermaye olması piyasaya dönük nitelik, bilgi ve becerilerinin eğitim yoluyla artırılmasıyla gerçekleşiyor. Dünden bugüne kapitalizmin gelişimi sermayelerin ölçeğinin genişlemesiyle yeni ihtiyaçlarının doğmasına ve bu anlamda da emek gücüne olan ihtiyacının farklılaşmasına neden olmaktadır. Bu farklılığın temelinde üretim yapısının sermaye yoğun olması ve üretkenliğe dayanması ile küresel ölçekte genişleyen kapitalist ilişkilere eklemlemenin kaçınılmaz olması var. Hal böyle olunca üretimde üretkenliği arttırmak da söz konusu işleyişe eklemlemede önemli bir eşik oluşturuyor ve emek gücünün de eş düzeyli üretkenliğe sahip olmasını zorunlu bir koşul olarak karşımıza çıkarıyor. Bu yüzden ilk etki eğitim alanında kendisini gösteriyor. Bu etkiyi daha somut düzeyde eğitimin içeriğinin değiştirilmesi ve bu içeriği hayata geçirecek kurumsal yapıların (okulların) yeniden yapılandırılması ve eğitime yönelik yeni kurumların açığa çıkmasında gözlemliyoruz.

Yaşanan somut etkilerin ya da değişimlerin arkasında özellikle ara malı ithalatını azaltmak ve cari açıkların önüne geçmek suretiyle katma değerli ürünlerin üretimine geçilmesi gerektiğine yaslanan iktisat politikaları yer alıyor. O yüzden emek gücünün beşeri sermaye biçiminde

dönüştürülmesi için eğitimin içeriğinin üretkenlik temelli olarak hızla değiştirilmesiyle ve bu değişimi hayata geçirecek yeni kurumların varlığıyla karşılaşılıyor. Onun için eğitim sisteminde yapılan düzenlemeler, mesleki beceri kazandıran meslek edindirme merkezlerinin sayılarının giderek çoğalması ve ÖSYM'nin yayımladığı ön lisans programındaki meslek alanlarının günbegün çeşitlenmesinden eğitim alanında beşeri sermayeyi geliştirmenin temel ölçüt olarak belirlendiğinin bir kanıtı olarak karşımızda duruyor. Bu yüzden eğitim alanında beşeri sermayeyi geliştirmek üzere olup bitenlere bakmak önem arz ediyor.

Ekonomik büyümenin temel unsuru olarak gösterilen beşeri sermaye potansiyelini yaratmak adına eğitim politikalarının oluşturulmasına yönelik olarak hayata geçirilen uygulamalardan en önemlisi eğitim sistemini dörder yıllık periyodlara ayıran 4+4+4 Kesintili Eğitim Modeli'dir. Buna göre genel eğitimin süresi dört yıla indirilmiş ve bundan sonraki aşamada öğrenciler meslek seçimine ve söz konusu meslekle ilgili uygulamalı ve teorik eğitime yönlendirilmiştir. 4+4+4 Kesintili Eğitim Modeli'ne ilişkin Kanun Teklifi ve gerekçesinde söz konusu eğitim modeli, beşeri sermaye ihtiyacını karşılamaya yönelik atılmış bir adım olduğu şu ifadelerle açıkça ortaya konmaktadır:

“Ülkelerin sosyal ve ekonomik kalkınmaları açısından yetişmiş insan gücünün ne denli önemli olduğu bilinmektedir. Sınai gelişimin lokomotifi makineler ve enerji girdilerinden önce donanımlı insan unsurudur. Düşünen, tasarlayan, üreten, uygulayan, geliştiren akıl ve eller nitelikli değilse, ekonominin üretkenliğinin yerinde saymayı bile başarması mümkün değildir. Bu noktada mesleki eğitimin bir ülkenin geleceğini belirleyen alanlardan biri olduğu gerçeği göz ardı edilmeyecek bir biçimde karşımıza çıkmaktadır (TBMM 2012).

Özellikle sermayenin istediği kalifiye eleman biçimindeki nitelikli emek gücünü sağlamak adına düzenlenmiş olan bu eğitim sistemiyle mesleki eğitimin güçlendirilmesi hedeflenmiştir. Dolayısıyla gerek sermaye örgütlerinin söylemlerinde gerekse devletin ilgili kurumsal yapılarının yayınlamış olduğu plan ve raporlarda mesleki eğitimin geliştirilmesi imalat sanayiinin nitelikli ara eleman ihtiyacını karşılayabilmesi açısından büyük önem arz ettiği önemle vurgulanan bir konu haline gelmiştir (Kalkınma Bakanlığı,2014:73).

Bu doğrultuda, beşeri sermayenin geliştirilmesine yönelik atılan adımlar önemli ölçüde mesleki eğitimin güçlendirilmesine yönelik olmuş ve bu yolla hem devlete ilişkin kurumların hem de sermaye örgütlerinin bünyesinde çok sayıda mesleki eğitim projesi açığa çıkmıştır.

Bunlar arasında TOBB (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği) tarafından başlatılan UMEM (Uzmanlaşmış Meslek Edindirme Merkezi) destekli Beceri'10 Projesi, Koç Holding'in öncülüğünde yürütülen MLMM (Meslek Lisesi Memleket Meselesi) Projesi, MEB (Milli Eğitim Bakanlığı) ve AB (Avrupa Birliği) destekli MEGEP (Mesleki Eğitim ve Öğretim Sistemini Güçlendirme Projesi), Fatih Projesi, MYK (Mesleki Yeterlilik Kurumu) , UYS (Ulusal Yeterlilik Sistemi) ve bunlar arasında en güncel olan TOBB aracılığıyla faaliyetlerini yürüten MEYBEM (Mesleki Yeterlilik ve Belgelendirme Merkezleri A.Ş.) kurulması bu yapılara örnek olarak verilebilir.

Emek gücünün gelinen aşamada beşeri sermaye olarak form değiştirmiş olması ve eğitim sisteminin içeriğinin değiştirilmesiyle teknik bir sürece çekilmesi söz konusu ilişkilerin gelişmiş/gelişmekte olmasının bir sonucudur. Bu ilişkilerin gelişmesine bağlı olarak, daha önce de vurgulamış olduğumuz gibi, 2001 sonrası sürece biçim veren ve onu devam ettiren görece artı değer üretiminin artan yoğunluğunun, emek gücü nezdinde beşeri sermaye olarak tezahür edişidir.

Kavramlarla olgusal bağlantıları kurmaya devam edecek olursak birikim sürecine ait bu ilişkilerin tarihsel süreklilik içerisindeki rolünü ve emek gücünün dönüşümüne olan etkisini daha iyi anlamak ve açıklayabilmek için karşılaştırmalı bir analiz önem kazanmaktadır. Bu amaçla öncelikle Tablo1 ve Tablo2'de verilmiş olan 1960'lı yıllara ait istihdamın sektörel dağılımı ve mesleklere göre işgücünün dağılımını içeren verilerin bugünkü güncel karşılıklarına bakmak gerekecektir.

Tablo 8
Ekonomik Faaliyetlere Göre İstihdam Edilenler

Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmetler
2014	5,453	5,310	13,250
2015	5,465	5,338	13,915
2016	5,305	5,297	14,620

Kaynak: TOBB Ekonomik Göstergeler'den uyarlanmıştır (2010=100 Bin Kişi), 2017.

Tablo 8'de 2014,2015 ve 2016 yıllarına ait tarım, sanayi ve hizmetler sektöründe istihdam edilenlere ait rakamsal verilere bakıldığında en çok istihdam edilenlerin hizmetler sektöründe olduğu gözlenmekte ve sanayi sektörü bunun oldukça gerisinde kalmaktadır. Daha önce Tablo 1'e ait verileri analiz ederken 1960'lı yıllardaki birikimin düzeyine bağlı olarak istihdamın

ağırlıklı olarak tarım sektöründe gerçekleştiğini görmüştük. Henüz yeni oluşmaya başlayan bir üretken sermaye ve sanayi hamlesi yapma gayreti gösteren bir planlı ekonomi koşullarında sanayideki ve hizmetler sektöründeki istihdam durumu bunun oldukça gerisindeydi. Ancak bugün sermaye birikiminin süreç içerisinde geldiği aşama bunun tam tersi bir tabloyu karşımıza çıkarmaktadır. Güncel verileri içeren Tablo 8’de belirtilen yıllar içerisinde tarım sektöründe istihdam edilenlerin sayısında düşüş gözlenmekte ve diğer sektörler arasında en fazla istihdam yaratan sektör ise hizmetler sektörü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Fakat burada sanayi sektöründeki gelişmenin durumu özel bir önem arz etmektedir. Çünkü belirtilen yıllardaki sanayi sektöründeki istihdam düzeyine bakıldığında yer yer tarım sektörünün bile gerisinde kaldığı görülmektedir. Oysaki 1960’lı yıllar sanayi sermayesinin yeni gelişme gösterdiği yıllar olarak karşımıza çıkmaktaydı. Fakat 2001 sonrası süreç içerisinde üretimde gerçekleşmeye başlayan yapı içi dönüşüme karşın sanayideki istihdam düzeyinin yeterli olmadığı görülmektedir. Bu durum en başından beri söylemekte olduğumuz sanayinin ihtiyaç duyduğu nitelikli emek gücünün beşeri sermaye ihtiyacının neden bu kadar sıklıkla gündeme geldiğini ve eğitim sisteminde gerçekleştirilmek istenen/gerçekleştirilen değişimlerin geri planını açıkça ortaya sermektedir.

Bir adım daha atarak bu değişimlerin sermaye birikiminin bugün geldiği aşamada emek gücü talebine nasıl yansıdığını ve bu anlamda hangi mesleklerde daha fazla emek gücü talebinin olduğunu görmek bu geri planı daha iyi anlamak açısından önem kazanır.

Tablo 9

Türkiye Genelinde Çeşitli Sektörlerde En Çok Talep Edilen Meslekler

Makineci (Dikiş)	Bilgisayar Destekli Tasarım İmalat Elemanı
Asansör Bakım ve Onarımcısı	Mekanik Bakım ve Onarımcısı (Motorlu)

	Taşıtlar Hariç)
Overlok Makinesi Operatörü	Bilgisayar Operatörü (Çizim Programları)
Dikiş Makinesi Operatörü-Kumaş	Elektrik Ark Kaynakçısı (Makine İle)
CNC Torna Tezgâhı Operatörü	CNC Freze Tezgâhı Operatörü
Bilgisayar Bakım ve Onarımcısı	Mobilya Ustası Ahşap
Kesimhane işçisi	Metal Sac İşlemeci
Kaynakçı (Oksijen ve Elektrik)	Otomotiv Sac ve Gövde Kaynakçısı

Kaynak: TOBB UMEM Veri Tabanı,2011 ve MEYBEM,2017.

Yukarıdaki tablo, Türkiye genelinde çeşitli sektörlerce en fazla talep edilen mesleklerin bir dökümünü oluşturmakta ve bir diğer anlamıyla sermayenin süreç içerisinde değişen emek gücü talebini sergilemektedir. Bu değişimi daha iyi görebilmek için 1960'lı yıllara ait verileri içeren Tablo 2'ye geri dönelim. Tablo 2'de üretimde tarımın payının görece az olduğunu ancak sanayileşme sürecine geçişin henüz başlaması sebebiyle sanayi alanında bir emek gücü talebinin oluştuğunu, ancak emek gücü talebinin de ağırlıklı olarak tarımsal üretimde ve emek yoğun sektörlerde yoğunlaştığını ifade etmiştik. Fakat bugün birikimin geldiği aşamada sanayi sektörüne ilişkin mesleklerin ne kadar ağırlık kazandığını ve emek yoğun sektörlerdeki emek gücü talebinin ne kadar azalmış olduğunu görmekteyiz. Bu durum sermaye birikiminin tarihsel süreklilik içerisinde belirli bir aşama kaydettiğini ve gelinen bu aşamada emek gücü üretkenliğinin arttığını göstermektedir.

Türkiye'de sermaye birikiminin değişen evrelerinde görece artı değer üretiminin ağırlık kazanması emek gücü üzerinde artık daha fazla bilgi ve beceri sahibi olması ve daha nitelikli olması yani kendisinden bir beşeri sermaye yaratması sonucunu açığa çıkarmıştır. Emek gücünün kendi beşeri sermayesini geliştirmesi sermayenin değişen üretim yapısından kaynaklı yeni ihtiyaçlarını karşılama zorunluluğundan kaynaklanmaktadır. Eğitim sisteminin yeniden yapılandırılması, özellikle mesleki eğitimin güçlendirilmesi ve beşeri sermayenin geliştirilmesi sermayenin birikimin geldiği aşamaya bağlı olarak en güncel ihtiyaçları olarak karşımızda durmaktadır.

Beşeri sermayenin geliştirilmesi demek öncelikle eğitim sisteminin içeriğinin nitelikli emek gücü yetiştirecek şekilde yeniden yapılandırılması anlamına gelmektedir. Bu amaçla eğitimde meslek edindirme ön plana çıkmaktadır. Böylece görülmektedir ki, Türkiye'de görece artı değerın ağırlık kazanmasıyla birlikte meslek yükseköğretimindeki ön lisans programlarının

sermaye örgütlerinin ihtiyaç duyduğu ara eleman tarzındaki nitelikli emek gücünü yetiştirmeye yönelmiştir. Bu amaçla hem meslek yüksekokulları hem de çeşitli sertifika programları aracılığıyla eğitim sisteminin de beşeri sermaye ihtiyacını karşılayacak şekilde yeniden biçimlendirildiğini söylemek mümkündür.

Sonuç

Kalkınma olgusunun işleyişe uygun ifadesi olan sermaye birikimi iki değişken üzerinde yükselir, emek-gücü ve makineler. Birikim sürecinin (kalkınma sürecinin) tarihsel gelişim süreçleri kendi içinde bu iki bileşenin değişim eğilimine yol açar. Amaç birim zamanda daha fazla artı-değer ya da genel geçer iktisadın ifadesi ile katma değeri yüksek alanlara yönelmesi gerekiyor. Burada detaylandıramadığımız nedenlerden dolayı sermaye birikim sürecine geç katılan toplumlarda bu işleyiş belirli engellerle karşılaşır. Ama her iki durumda da yani daha fazla artı-değer (katma değer) elde edilme amacı, emek-gücünün niteliğinin değişmesini gerekli kılar. Bu gereklilik zorunluluk Türkiye için daha bir can yakıcı bir hal almış ve bu hal süreklilik arz ediyor. Çalışmamızda bu zorunluluğu tarihsel süreç içinde farklı aşamalarda açığa çıkan biçimlerini işaret etmeye çalıştık. Bu işaretlerin, çalışma boyunca üretken sermayenin oluşum dönemini temsilen 1960'lı yıllardan, 2001 krizi ve bugüne değin olan dönemde sermaye birikim sürecinin her aşamasının kendine özgü tarihsel koşulları ve kapitalizme içkin dinamiklerin bu özgüllükler etrafında biçim kazandığı önemle vurgulanmıştır. Bu yüzden çalışma sermaye birikiminin tarihsel sürekliliği içerisinde katma değerli üretim, beşeri sermaye ve görece artı değer arasındaki iç bağlantıları göstermeye odaklanmıştır.

Çalışma kapitalizmin bütünsel işleyişini görmek üzere birikimin değişen aşamalarında birikimin işleyişine dair makro iktisadi veri setinden yararlanmıştır. Veriler çalışmanın olgusal bir düzlemde iletmeyi değil, olgularla kavramları ilişkilendirerek analizi güçlendirmeyi amaçlamıştır. Bu verilerden hareketle Türkiye'de katma değerli üretimin geldiği düzey, eğitimin durumu ve üretimin değişimine bağlı olarak emek gücü talebinin hangi mesleklerde ağırlık kazandığına ilişkin dönüşümü anlaşılacak istenmiş ve verili durumlarla sermaye birikimi mekanizmasının işleyişini analiz edilmiştir. Bu anlamda sanayi sermayesindeki katma değer durumu, katma değer değişimine bağlı olarak emek gücü

talebinin yoğunlaştığı meslekler ve eğitimin bu mesleklerde yetişmiş emek gücünü sağlamak üzere nasıl bir değişim geçirdiği veriler üzerinden ele alınmıştır.

Bu analiz çerçevesinde Türkiye'nin katma değerli üretime geçmesi ve beşeri sermayenin geliştirilmesi gerektiği vurgusu sermayenin değişen aşamalarında farklı somut bileşenler üzerinden kendisini göstermiştir. Bu farklılıklara çoğu kez karşılaştırmalı analizler üzerinden dikkat çekilmiş ve birikimin tarihsel sürekliliği içerisinde kaydettiği aşamanın nasıl bir değişim açığa çıkardığı gösterilmek istenmiştir. Buna göre günümüz kapitalizminin geldiği aşamada üretkenlik temelli bir iktisat politikasından hareketle yüksek katma değer yaratmak ve beşeri sermayeyi geliştirmek büyümenin yeni dinamikleri olarak belirlenmiştir. Bu belirlenimin geri planı Türkiye'de sermaye birikiminin küresel ölçekteki işleyişine görece artı değer yaratmak üzerinden eklemleme biçimine sahip olmasıyla ilişkilendirilmiştir. Bu eklemlemenin aldığı biçim Orta Vadeli Program'da Sanayi Strateji Belgesi'nde Onuncu Kalkınma Planı'nda ve TÜSİAD, TİSK ve TOBB'un yayımladığı raporlarda kendisini ortaya koymuştur. Katma değerli üretime yönelmenin ve eğitim ve emek gücünün de bu yönelimin gereklerine uydurulmasını içeren çok sayıda söylem üzerinden bunları gözlemlemek mümkündür. Ancak makro veriler üzerinden baktığımızda söylemler ya da istekler ile gerçeklik arasında önemli bir farkın bulunduğu yüksek teknoloji ürünlerin ihracat içindeki payına bakıldığında açıkça gözükmiştir.

Dolayısıyla her ne kadar katma değerli üretime bir yönelim söz konusu olsa bile Türkiye'de birikimin geldiği aşama bu ürünleri üretebilecek bir düzeyi yansıtmamaktadır. Bunun esas sebebi sermaye birikiminin tarihsel gelişiminin her ülkenin kendi özgüllüğündeki gerçekleşmesiyle ilişkilidir. Sermaye birikimi mekanizmasının işleyiş oluş haline ve geç kapitalistleşen bir ülke olarak Türkiye'nin geç kapitalistleşmeye özgü dinamiklerine değinmeden yalnızca yüzde değişimler üzerinden yapılan büyüme analizleri gerçekliğin bilgisini vermede yetersiz kalmaktadır. Çünkü birikim sürecini hızlandırmaya yönelik iktisat politikaları araçlarıyla müdahalelerde bulunulsa bile sürecin tarihsel ilerleyişinde birikimi etkileyen diğer değişkenler gözden kaçırılmaktadır. Bu değişkenlerden en önemlisi Hirschman'ın vurguladığı gibi, ithal ikamesinin coşkun aşaması tamamlanmasının ardından yeni kurulan sanayinin birimlerinde üretim ve kar ve büyümenin muazzam boyutlara ulaşmasıyla erken dönem kazanılan başarıların etkisinde kalınması ve sanayi sermayesinin

vaktinden önce üstesinden gelemeyeceği bir ekonomik düzeyin içine çekilmesinde açığa çıkmaktadır (Hirschman'dan aktaran Ercan,2002:69). Bu ekonomik düzey üretken sermayeler için yeni yatırımları zorunlu kılmakta tüketim malları üretiminden üretim malları üretimine geçişi gündeme gelmektedir. Bu durum, küresel ölçekteki işleyişe sahip kapitalist ilişkilerle eşitsiz bütünleşmeyi yapısal bir gerçeklik olarak ortaya koymaktadır. (Ercan,2002:69). Bu eşitsiz eklemlenme de bugünlerde katma değer yaratma ve beşeri sermayenin somut görüngüsünde görece artı değere yaratma üzerinden gelişmektedir.

İktisat politikaları aracılığıyla bu geçişi sağlamaya yönelik yapılan müdahaleler, sonrasında süreç ve müdahale arasında gerilimli bir ilişkinin varlığına sebep olmaktadır. Çünkü müdahaleler birikim sürecine hız kazandırarak ilerletmeye yönelik olsa bile sürecin müdahaleye verdiği yanıt hızlanmaya işaret etmemektedir. Bunun nedenini geç kapitalistleşmede olduğu kadar Türkiye'de birikim sürecinin işleyişinin toplumsal dinamiklerinin süreci nasıl biçimlendirdiğinde de aramak gerekmektedir. Bu toplumsal dinamiklerden biri olarak, sürece ilişkin müdahalelerin niteliğini belirleyen siyasi iktidarın konumu oldukça kritik bir öneme sahip. Bu anlamda siyasi iktidar birikimin sürekliliği adına süreç ve müdahale arasındaki gerilimli ilişkide kendisini yeniden inşa etmeye çalışırken birikimin yeniden inşasıyla kendini yeniden inşa etmek arasında arasındaki zor aşamayı geçmekte güçlük çekiyor. Çünkü bu zor aşama Türkiye'de kapitalizmin hem yapısal hem de yapı içi dönüşümü yaşadığı bir döneme karşılık gelmekte ve bu dönemin özgüllükleri çok sayıda bileşen tarafından belirlenmektedir. Bu yüzden kapitalist ilişkilerin gelişimindeki bütünü görmenin yolu bu bileşenlerin oluşturduğu büyük resmin içinde biçimlenen kapitalist-ulus devlet yani Türkiye gerçekliği üzerinden daha detaylı analizler yapılmasından geçiyor.

KAYNAKÇA

Acemoğlu, D. 2014. *Daron Acemoğlu Ne Diyor?*

<http://www.star.com.tr/yazar/daron-acemoglu-ne-diyor-yazi-983260/> (Erişim: 09.10.2017).

Boratav K. ve E. Türkcan. 1993. “Sanayileşme İçin Yeni Bir Strateji Önerisi” *Türkiye’de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT’ler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Delice G. 2014. *Ekonomik Büyümenin Sürdürülebilirliği*.

<http://asem.org.tr/tr/publication/details/3081/T%C3%BCrkiye%E2%80%99de-Ekonomik-B%C3%BCy%C3%BCmeninS%C3%BCrd%C3%BCr%C3%BClebilirli%C4%9Fi> (İndirilme tarihi: 01.10.2017).

Eldred M. , Roth M. 1978. *Guide to Marx’s Capital* CSE Books, London.

Ercan, F. 2002. “Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi” *Praksis Dergisi* 1(5), 25-75.

Ercan, F. 2006. “Türkiye’de Kapitalizmin Süreklilik İçinde Değişimi (1980-2004)” D. Yılmaz, F. Akyüz, F. Ercan, K.R. Yılmaz, Ü. Akçay, T. Tören (der.). *Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi* Ankara: Dipnot Yayınları.

Ercan, F. ve G. Tuna. 2006. “İç Burjuvazinin Gelişimi: 1960’lardan Günümüze Bakış” İ. Akça ve B. Ülman (der.). *İktisat, Siyaset ve Devlet Üzerine Yazılar, Prof. Dr. Kemal Saybaşı’ya Armağan*. İstanbul: Bağlam Yayınevi.

Ercan F. , D. Gültekin-Karakaş ve K. Tanyılmaz. 2008. “Türkiye’de Sermaye Birikimi, Sanayileşme Politikaları ve Sektörel Değişimler.” G.E. Aslan (der.). *Çeşitli Yönleriyle Cumhuriyetin 85’inci Yılında Türkiye Ekonomisi* Ankara: Gazi Üniversitesi Hasan Ali Yücel Uygulama Merkezi

Ercan, F. , D. Gültekin-Karakaş ve F. Yusufi Yılmaz. 2017. “Yeni Türkiye’nin Değişen Devlet ve Sermaye İlişkilerini Teşvik Politikaları Üzerinden Okumak” (der.). T. Tören ve M. Kutun. “Yeni” Türkiye? *Kapitalizm, Devlet, Sınıflar*. İstanbul: Sav Yayınları.

Fine B.,L. Harris 1979. *Rereading Capital*. The Macmillan Press, London.

Fine, B. 2015. “Sömürü ve Artık Değer” çev. G. Yılmaz *Marksist İktisat Kılavuzu* B. Fine ve A. Saad-Filho (der.) Ankara: Dipnot Yayınevi.

Gülalp H. 1993. *Kapitalizm, Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: Belge Yayınları.

Gülalp H. 1987. *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*. Ankara: Yurt Yayınları.

Gültekin-Karakaş D. ve F. Ercan. (2008). Türkiye’de Uluslararasılaşma Sürecindeki Sermayenin Üretken ve Para Sermaye Arasındaki Zaman Yönelimli Stratejik Tercih. *İşletme ve Finans* 23.262, 35-55.

- Gültekin-Karakaş D. 2009. *Hem Hasımız Hem Hısmımız Türkiye Finans Kapitalinin Dönüşümü ve Banka Reformu*. çev. Ş. Tokel İstanbul: İletişim Yayınları.
- Harvey, D. 2006. *Limits to Capital*. Verso, London.
- Kalkınma Bakanlığı. 1963. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1963-1967. Ankara.
- Kalkınma Bakanlığı. 1968. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1968-1972. Ankara.
- Kalkınma Bakanlığı. 2013. Onuncu Kalkınma Planı, 2015-2018, Ankara.
- Kalkınma Bakanlığı. 2014. Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı İmalat Sanayiinde Dönüşüm Özel İhtisas Komisyonu Raporu 2014-2018, Ankara.
- Kalkınma Bakanlığı. 2017. Orta Vadeli Program 2018-2020, Ankara.
- Kepekçi Y. 1987. *Gelişimi, Üretim Yapısı ve Sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi* Ankara: Teori Yayınları.
- Maliye Bakanlığı. 2011. *Türkiye’de İşgücü Piyasası Sorunları ve Çözüm Önerileri*. <http://www.maliye.gov.tr/EADD%20alma%20Platformu/Ara%C5%9Ft%C4%B1rma%20Raporlar%C4%B1/T%C3%BCrkiye'de%20%C4%B0%C5%9Fg%C3%BCc%C3%BC%20Piyasas%C4%B1%20Sorunlar%C4%B1%20ve%20%C3%87%C3%B6z%C3%BCm%20%C3%96nerileri.pdf> (Erişim: 01.10.2017).
- Mandel, E. 2008. *Marx’ın Kapitali* çev. O.S. Binatlı. İstanbul: Yazın Yayıncılık.
- Marx, K. 2011. *Kapital Cilt 1*. çev. N. Satlıgan, İstanbul: Yordam Yayınları. (Orijinal baskı tarihi: 1867).
- Özgür, Ö. 1972. *100 Soruda Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi*, İstanbul: Gerçek Yayınları.
- Rikowski, G. 2006. *Distillation: Education in Marx’s Social Universe*. http://scholar.google.com.tr/scholar_url?url=http://www.academia.edu/download/32953159/Distillation_UEL.doc&hl=tr&sa=X&scisig=AAGBfm3TLhVg6Wk6NenfVV5RSQ-yxNP8XQ&nossl=1&oi=scholar&ved=0ahUKEwjA3dmOjv7XAhXmPZoKHUCmCrkQgAMIJigAMAA (Erişim: 02.10.2017).
- Rosdolski, R. 2008. *Marx’ın Kapital’inin Oluşumu* çev. C. Atay ve M. Çelik, İstanbul: Otonom Yayınları. (Orijinal baskı tarihi: 1992).
- Sak, G. 2016a. *Bu Milli Eğitim İle Sanayi 4.0 Bizi Kasıp Kavurur*. <http://www.tepav.org.tr/tr/blog/s/5541/Bu+Milli+Egitim+ile+Sanayi+4.0+bizi+kasip+kavurur> (Erişim: 01.10.2017).

Sak, G. 2016b. *Davul Zurnadan Orkestraya Nasıl Geçilir?*

<http://www.radikal.com.tr/yazarlar/guven-sak/davul-zurnadan-orkestraya-nasil-gecilir-1526885/> (Erişim: 01.10.2017).

Sönmez, M. 1992. *100 Soruda 1980'lerden 1990'lara Dışa Açılan Kapitalizm* İstanbul: Gerçek Yayınları.

Sönmez, M. 1986. *Türkiye Ekonomisinde Bunalım 12 Eylül Sonrasının Ekonomi Politikası*. İstanbul: Belge Yayınları.

Taymaz E. ve Suiçmez H. 2005. *Türkiye'de Verimlilik Büyüme ve Kriz*.

<http://anahtar.sanayi.gov.tr/tr/news/egitim-ve-ar-ge-temelli-bilgi-ekonomisi-verimlilik-ekonomisi/419> (İndirilme tarihi: 01.10.2017).

TBMM 2012. *İlköğretim ve Eğitim Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun*.

<http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k6287.html> (Erişim: 01.11.2017).

TOBB 2017. *Ekonomik Göstergeler İşgücü İstatistikleri*

<https://www.tobb.org.tr/ekonomstat/Sayfalar/istat-ix-igucu.php> (Erişim: 12.10.2017).

Tomba, M. 2007. *Differentials of Surplus-Value in the Contemporary Forms of Exploitation, The Commoner*.

<http://www.commoner.org.uk/12tomba.pdf> (Erişim: 20.11.2017).

Tuna Ş.G., M. Yaman-Öztürk ve F. Ercan. 2008. "Günümüz Gerçeğinden Hareketle Geçmiş Bakmak (2006-1960) Kalkınma mı Sermaye Birikimi mi?" *İş, Güç Endüstri İlişkileri İnsan Kaynakları Dergisi* 10(4), 9-87.

TÜSİAD. 2009. *TİSK, TOBB ve TÜSİAD'ın Esneklik Konusundaki Ortak Görüş ve Önerileri*.

<http://tusiad.org/tr/tum/item/2364-tisk--tobb-ve-tusiadin-esneklik-konusundaki-ortak-gorus-ve-onerileri> (İndirilme tarihi: 08.11.2017).

TÜSİAD 2011. *Türkiye'de Büyümenin Kısıtları: Bir Önceliklendirme Çalışması*.

<http://tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/5139-turkiyede-buyumenin-kisitlari-bir-önceliklendirme-calismasi> (İndirilme tarihi: 01.10.2017).

Yaman-Öztürk M. ve F. Ercan. 2009. "1979 Krizinden 2001 Krizine Türkiye'de Sermaye Birikimi Süreci ve Yaşanan Dönüşümler" *Praksis Dergisi* 1(19), 55-93.

Yaman, M. 2017. “İhracat Sanayilerinin Yeniden Yapılanması ve Kadın Emegi” (der.). T. Tören ve M. Kutun. *“Yeni” Türkiye? Kapitalizm, Devlet, Sınıflar*. İstanbul: Sav Yayınları.

TÜRKİYE’DE YAŞAM MEMNUNİYETİ ENDEKSİ ÇERÇEVESİNDE BÖLGESEL KARŞILAŞTIRMALAR

Prof. Dr. Bahadır AYDIN¹

Nuran ERTÜRK²

Özet

İnsani gelişmenin ilerletilmesine katkıda bulunmak amacıyla 1990 yılından itibaren Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (United Nations Development Programme - UNDP) çerçevesinde İnsani Gelişme Raporları yayınlanmaktadır. İlk yayınlandığında sadece ekonomilerin zenginliği ve dolayısıyla bunun insan yaşamına katkıları dikkate alınırken ilerleyen dönemlerde kapsam genişletilmiştir. Türkiye’de de Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) yaşamı bir bütün olarak ele aldığı ifade ederek ekonomik boyut yanında sosyal ve diğer boyutları dikkate alan “yaşam memnuniyet endeksi” çalışması yapmaktadır. Araştırmanın amacı, illere ait 11 boyutlu endeks göstergelerinden İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflaması Düzey 2’ye göre bölgesel haritalar oluşturmak ve göstergeler arasındaki ilişkiye bakmaktır. Beklenti bazı göstergeler arasında bölgesel paralelliktir. Ancak çalışma bu beklentilerin bazı göstergelerde gerçekleşmediğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yaşam Memnuniyeti İndeksi, Gelir, Sağlık, Eğitim

Abstract

Since 1990, Human Development Reports have been published under the United Nations Development Programme (UNDP) in order to contribute to the advancement of human development. When it was first published, the scope was extended in the following periods only when the richness of the economies and consequently their contributions to human life were taken into consideration. Turkish Statistical Institute (TSI) refers to the fact that life is considered as a whole and carries out the "life satisfaction index" study which considers social and other dimensions besides economic dimension. The aim of the research is to create regional maps from the 11-dimensional index indications belonging to

¹ Prof.Dr.Bahadır Aydın, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Öğretim Görevlisi

² Nuran Ertürk, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Yüksek Lisans Öğrencisi

some of them, Classification of Statistical Region Units, Level 2, and look at the relationship between the indicators. Expectation is regional parallels between some indicators. However, this study shows that these expectations are not realized in some indicators.

Key Words: Life Satisfaction Index, Income, Health, Education

Giriş

İnsani gelişmenin ilerletilmesine katkıda bulunmak amacıyla 1990 yılından itibaren Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) çerçevesinde İnsani Gelişme Raporları yayınlanmaya başlamıştır. İlk yayınlandığında sadece ekonomilerin zenginliği ve dolayısıyla bunun insan yaşamına katkıları dikkate alınırken, ilerleyen dönemlerde kapsam genişletilmiş ve 2015 raporu “Çalışma” kavramını ön plana çıkartmıştır. Kavramın ön plana çıkartılışı ise tüm insanların (gençlerin, kadınların, engelliler ve dışlanmış gruplarında kapsandığı) uygun kamusal müdahalelerle ve politikalarla çalışma koşullarına ulaştırılması durumunda insani gelişmenin artacağı düşüncesine bağlanmaktadır. Aynı rapor bu doğrultuda sürdürülebilir kalkınmanın, sürdürülebilir çalışma kavramı ile birlikte ele alınmasına ve kamusal müdahalelerin de bu yönde olmasına vurgu yapmaktadır.

Türkiye’de Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), yaşamı bir bütün olarak ele aldığını ifade ederek ekonomik boyut yanında sosyal ve diğer boyutları dikkate alan “Yaşam Memnuniyet Endeksi” çalışması yapmakta olup, çalışmaya bağlı olarak illere dair ilk raporunu da 2016 Ocak ayında yayınlamıştır. İl raporlarına temel olan yaşam endeksi, konut, çalışma hayatı, gelir ve servet, sağlık, eğitim, çevre, güvenlik, sivil katılım, altyapı hizmetlerine erişim, sosyal yaşam ve yaşam memnuniyeti gibi 11³ boyut altında toplam 41 gösterge üzerinden oluşturulmuştur.

Bu çalışmada da bu illere ait 11 boyutlu endeks göstergelerinden İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflaması Düzey 2’ye göre bölgesel haritalar oluşturmak ve bölgesel gelişme ya da kalkınma stratejilerinin sonuçlarına dair bir değerlendirme yapmak hedeflenmiştir.

---

³ Konut, Çalışma hayatı, Gelir ve servet, Sağlık, Eğitim, Çevre, Güvenlik, Sivil katılım, Altyapı hizmetlerine erişim, Sosyal yaşam, Yaşam memnuniyeti.

Bugüne kadar uygulanan bölgesel dengesizlikleri gidermeye yönelik politikaların başarılı olduğunu söylemek bu haritalara göre mümkün görünmemektedir. Yine çalışmanın temel sorularından biri aynı bölgede göstergeler arasında neden beklenen doğrusal ilişkinin olmadığıdır.

Bu nedenle önce bölgesel kalkınma kavramı üzerinde durulacak ardından tarihsel olarak uygulanan bölgesel dengesizlikleri gidermeye yönelik politikalar belirlenecek, sonuçları haritalar üzerinden değerlendirilecek ve beklentileri dışlayan nedenler analiz edilip, belirlenen nedenlerin ortadan kaldırılması için kamusal müdahalelerin yöntemi ne olmalıdır sorusuna cevap bulunmaya çalışılacaktır.

1.Bölgesel Kalkınma Kavramı Üzerine

İkinci Dünya Savaşı sonrasında kapitalizmin yaşadığı hızlı büyüme, ülkeler arasında yarattığı sosyal, politik ve ekonomik farklılıklar ile gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler olmak üzere yeni bir tanımlamaya ve sınıflanmaya zemin hazırlamıştır. Oluşan bu yeni ayırım ülkeler arasındaki ekonomik, politik, kültürel uçurumu daha da belirgin bir şekilde gözler önüne sermiştir. Ülkeler arasındaki farklılıklar ekonomik büyümeyle bağlı bir gelir artışına indirgenerek, büyüme oranlarına göre bir gelişmişlik düzeyi tanımlanmaya çalışılmıştır. Ancak 1960’lardan sonra yaşanan gelişmeler bu ölçümün toplumsal gelişmişliği yeterince açıklamadığı, yalnızca iktisadi sayısal veriler içeren dar kapsamlı bir parite olduğu kabulü ile yeni bir ölçüm arayışına girilmiştir. Bu değişim 2003 yılında Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından hazırlanan “İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması” raporunda şöyle ifade edilmektedir; “1970’li yıllar öncesinde “kalkınma” ve “gelişme”, büyük ölçüde, ulusal gelirdeki artışlarla eşit görülmekteydi. Kalkınmada temel amaç, üretim ve istihdam yapısını, tarımdan ziyade, sanayi ve hizmetler sektörleri doğrultusunda dönüştürmek olunca, bu yaklaşıma uygun olarak ülke refahındaki değişimlerin temel göstergesi olarak “fert başına ulusal gelir” kullanıldı. Ancak, 1960’lardan sonra meydana gelen gelişmeler bu yaklaşımın yetersizliğini vurgularken, 1970’lerde kalkınma kavramının yeniden tanımlanması ihtiyacı belirlemiştir. Gelişmeyi, insani, sosyal, kültürel, çevresel ve mekânsal boyutlarıyla da tanımlama amacı taşıyan yeni yaklaşım, ekonomik büyüme kavramı yanında; yoksulluk,

işsizlik, gelir dağılımı ve bölgesel dengesizliklerin de gelişme tanımlarının içinde değerlendirilmesini öne çıkarmıştır”. (Dinçer, Özaslan, Kavasoğlu, DPT: 2003:5). Bu yeni değerlendirme gelişmişlik kavramının içini biraz daha doldurmuş olsa da yine yeterli görülmemiştir. Özellikle 1980 sonrası hızlanan küreselleşme tüm dünyada ve Türkiye’de mevcut kalkınma stratejilerinin sorgulanmasına yol açarken ve bölgesel kalkınma stratejileri ön plana çıkmaya başlamıştır.

Bölgesel kalkınma kavramında genel vurgu bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının en aza indirilmesi ve geri kalmış bölgelerin kalkındırılmasıdır. Bölgesel kalkınma dönemsel olarak kapsam değiştirmektedir. Örneğin Avrupa Birliği’nde (AB) 1980’li yıllarda temel olarak üye ülkeler arasındaki en yoksul olanların birliğe yapısal uyumu için çok yıllık yatırımları kapsayan programlar söz konusudur (OECD; 2017)

AB’de bölgesel kalkınmaya ilişkin yeni yaklaşımda, geleneksel tanımda yer alan bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının en aza indirilmesi amacının yanı sıra, özellikle birlik üyesi ve aday ülkeler arasındaki gelişmişlik düzeylerinin birbirlerine yaklaştırılması yanında, bölgelerin kendi içindeki kırsal ve kentsel gelişmişlik düzeyleri farklılıklarının giderilmesi, bölgelerin küresel rekabet güçlerinin artırılması, yerel dinamiklerin harekete geçirilerek bölgesel potansiyelin değerlendirilmesi ve ülkelerin top yekûn kalkındırılması amacına vurgu yapılmaktadır (OECD; 2017; Akın, 2006:295’dan Aktaran, Pehlivan; 2013;).

Bölgesel kalkınma çerçevesinde proje uygulama örnekleri ise Avrupa Birliği’nden daha eskiye dayanmaktadır. Tarihsel olarak bakıldığında önemli ilk örnek olarak Tennessee Vadisi İdaresi görülmektedir. 1929 krizi sonrası, bölgesel olarak ABD’nin iktisadi olarak daha geri olduğu Tennessee Vadisini geliştirmek üzere 1933 yılında ilk Bölgesel Kalkınma Ajansı olarak Tennessee Vadisi İdaresi (Tennessee Valley Authority-TVA) kurulmuştur. Kuruluş amacı Tennessee vadisinin doğal kaynakların korunması ve yerinde kullanımı barajların yapım ve işletilmesi, gemiciliğin geliştirilmesi ve sellerin denetlenmesi, yöre tarımının gereksinim duyduğu gübrenin üretilmesi, tarıma elverişli alanların korunması uygulamalarında eğitim programları desteklemektir. Proje ile 7 bölgeye kalkınma programı çerçevesinde hizmet vermek üzere organize edilmiştir. ABD’nin

güneydoğusunda 7 bölgede 9 milyon kişiye elektrik üretimi sağlamaktadır (Tennessee Valley Authority-TVA; 2017).

Bölgesel kalkınma stratejilerinde sanayileşmenin ülkenin belirli bölgelerinde yığılması sonucu ortaya çıkan eşitsizliği gidermek amacıyla, geri kalmış bölgelerde sanayinin desteklenerek geliştirilmesi ve ülkelerinin tüm bölgelerinde adil bir refah dağılımı sağlanması hedefi konmaktadır (Pehlivan; 2013:415). Bu çerçevede de İngiltere örneği göze çarpmaktadır. Büyük bunalım dönemine ilişkin TVA örneği yanında son dönemlere ilişkin örnek olarak İngiltere’de 1999’da devreye giren Bölgesel Kalkınma Ajansı (Regional Development Agencies-RDA) gösterilebilir. Bu ajansın kuruluş yapısı 1997 genel seçimlerinden önce John Prescott, İskoçya Dışişleri Bakanı eski Bakanı Bruce Millan ve Avrupa Bölgesel Politika Komiserinden oluşan Bölgesel politika komisyonu tarafından geliştirilmiştir. RDA’nın amacı İngiltere’de bölgesel ekonomik gelişmeyi koordine etmek ve yeniden düzenleyerek, bölgelerin rekabet güçlerini artırmak ve bölgelerin kendi içinde ve bölgeler arasındaki dengesizlikleri ortadan kaldırmaktır. Bunlar da 4 bölümde ele alınmaktadır: Ekonomik gelişmeyi ve yeniden düzenlemeyi sağlamak, firmaların etkinliğini, yatırımların ve rekabet güçlerini artırmak, istihdamı artırmak, işgücünün istihdam için yeteneklerini ve becerilerini geliştirerek İngiltere’de sürdürülebilir kalkınmasına katkıda bulunmak (Allen; 2002; 2/50).

2. Türkiye’de Bölgesel Kalkınma

2.1. Türkiye’de Bölgesel Kalkınma Planlarının Tarihsel Gelişimi ve Uygulamalar

Bölgesel kalkınmaya dair diğer bir kavram olan “Bölgesel Planlamada” bir bölgenin ekonomik, sosyal ve fiziki yönden koordine edilmesi hedeflenmekte ve dolayısıyla bölgesel planlamanın temel amacı da bölgesel dengesizliklerin giderilmesi olmaktadır (Pehlivan; 2013:415).

Türkiye’de cumhuriyetin ilanından itibaren dengeli bölgesel kalkınmaya yönelik politika izlenmekte olduğunu, planlı dönemle birlikte bunun daha da yoğunluk kazandığını söylemek mümkündür. Özellikle, bölgesel gelişmişlik farklılıkları ülkenin en önemli

sorunlarından biri olarak tespit edilmekte ve bölgelerarası dengeli kalkınma ilkesine planlı kalkınmanın toplumsal hedefleri arasında yer verilmektedir. 1960'lı yıllarda başlayan planlı kalkınma döneminde bugüne kadar biri halen devam eden 10 tane kalkınma planı uygulamaya konulmuştur.

Türkiye'de kalkınma stratejilerinin yer aldığı ilk temel belgeler olan kalkınma planlarında bölgesel kalkınma ilk olarak I.Beş Yıllık Kalkınma Planında "Bölge Planlaması ve Kalkınması" şeklinde bölüm olarak yer alırken, II. Planda bir ara başlık haline gelmiştir. III.Planda Kalkınmada Öncelikli Yörelere olarak yer alan bölgesel kalkınma sorunu IV.Planda yeniden "Bölgesel Gelişme" başlığı ile ele alınmaktadır. V.Planda Bölgesel Planlama olan bir alt başlığın içinde yeniden Kalkınmada Öncelikli Yörelere tanımlaması, VI.Planda da korunmaktadır. VII.Planda eski plan dönemlerinde getirilen Kalkınmada Öncelikli Yörelere politikaları ve tedbirlerinin, geri kalmış bölgelerin kalkınmasında ve bölgelerarası gelişmişlik farklarının azaltılmasında olumlu gelişmeler sağlanmasına rağmen, bölgelerarası dengesizliklerin devam ettiğine vurgu yaparak, ülkenin bütününde yer alan her bölgenin farklı imkanlara, özelliklere ve sorunlara sahip olması nedeniyle, sektörel tercihlerle mekansal analizin birlikte ele alındığı yeni bir planlama yaklaşımının zorunlu olduğu belirtilmektedir. Dokuz ve Onuncu Kalkınma Planında bölgesel gelişme, küreselleşme kavramı ile birlikte ele alınmakta ve yaygın teşvik politikaları ile Avrupa Birliği'nden elde edilecek yapısal fonlara vurgu yapılmaktadır. Onuncu Planda bölgesel kalkınma ya da gelişmeye dair doğrudan bir analiz yerine kısaca Türkiye'de bölgesel gelişme politikası; 2000'li yıllardan itibaren gelişmişlik farklarının azaltılması hedefiyle birlikte, bölgelerin rekabet gücünün artırılması ve ekonomik ve sosyal bütünleşmenin güçlendirilmesi hedeflerini de içerecek şekilde dönüşmektedir (Kalkınma Bakanlığı, Beş Yıllık Kalkınma Planları), şeklinde bir tespit yer almaktadır. Ancak bölgesel kalkınmada anlayışındaki değişimin bir sonucu olarak (OECD, 2017) bunların nasıl gerçekleştirileceğine ilişkin bir açıklama bulunmamaktadır. Sadece yerel firmaların ve yerel aktörlerin önündeki dezavantajların kaldırılarak desteklenmelerine vurgu yapılmaktadır. Bunun anlamı yerel dinamiklerin harekete geçirilerek rekabetçi bir yapının sağlanması temel düşüncedir (OECD; 2010)

Aslında uygulamaya konulan planlarda kalkınma stratejilerin birbirinin devamı, hatta aynı sayılabilecek strateji ve politikaları içerdiğini söylemek yanlış değildir. Bu bölgesel kalkınma stratejilerinde sanayileşmenin ülkenin belirli bölgelerinde yığılması sonucu ortaya çıkan eşitsizliği gidermek amacıyla, geri kalmış bölgelerde sanayinin desteklenerek geliştirilmesi ve ülkelerinin tüm bölgelerinde adil bir refah dağılımı sağlanması hedefi konmuştur. (Pehlivan; 2013: CBÜ). Ancak, bunlardan sadece 24 Ocak'tan sonra alınan kararların uygulamaya konulmasıyla, kalkınmanın yönünü esas olarak devletin değil, piyasanın belirlediği politikalar olduğu görülmektedir.

Planlı dönem boyunca uygulanan bazı yerel gelişme projeleri ise, başta bölgesel kalkınma planları olmak üzere, kırsal kalkınma projeleri ve il gelişme planlarıdır. Bölgesel gelişme planlarından uygulama aşamasında olanlar; Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), Zonguldak-Bartın-Karabük Bölgesel Gelişim Projesi, Doğu Anadolu Projesi Ana Planı (DAP) ve Doğu Karadeniz Bölgesel Gelişme Planı (DOKAP)'dır. Uygulama kapsamındaki kırsal kalkınma projeleri ise; Bingöl-Muş, Yozgat ve Ordu-Giresun Kırsal Kalkınma Projeleri'dir. İl Gelişme Planları ise iller bazında yapılmakta ve planlama çalışmaları devam etmektedir. (Dinçer, Özaslan, Kavaşoğlu, DPT: 2003:14).

1963 yılında başlayan planlı kalkınma döneminde Kalkınma Planları, 2011 yılına kadar ulusal ve bölgesel planlama ile bölgesel politikadan sorumlu merkezi bir teşkilat olan DPT tarafından hazırlanmış, 2011'den itibaren ise DPT'nin yerini alan Kalkınma Bakanlığı tarafından hazırlanmaktadır. 1960'lardan itibaren bütün bu kalkınma planları ve bu çerçevedeki diğer kamu yatırım plan ve programlarının iki ana hedefte yoğunlaştığını söylemek mümkündür (OECD, 2010): Milli hasılayı maksimize etmek ve bölgesel dengesizlikleri azaltmak. Bunun için, etkili bölgesel programlar uygulamaya ve yerel kaynakları daha etkili şekilde işletmeye öncelik vermiştir (Akın, 2006:295'dan Aktaran, Pehlivan; 2013; Yamen; 2009:6). Bölgesel gelişme planlarından uygulama aşamasında olanlar; Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), Zonguldak-Bartın-Karabük Bölgesel Gelişim Projesi, Doğu Anadolu Projesi Ana Planı (DAP) ve Doğu Karadeniz Bölgesel Gelişme Planı (DOKAP)'dır. Bunların yanında kırsal kalkınma amaçlı, ağırlıklı yol yapımı, tarımsal sulama, içme suyu temini gibi içeriklere sahip Bingöl-Muş, Yozgat-Çorum-Çankırı ve

Ordu-Giresun Kırsal Kalkınma Projeleri vb. uygulamalar mevcuttur. Bölgesel kalkınma planları çerçevesinde planlı dönem boyunca uygulanan bazı yerel gelişme projeleri ise il gelişme planlarıdır. (Dinçer, Özasan, Kvasoğlu; DPT: 2003,14).

2.2. Bölgesel Kalkınma Planları Hazırlamada Sorumlu Kurumsal Yapılar

Türkiye de Bölgesel Kalkınma Ajansı (BKA) kavramına 1999 yılındaki Helsinki Zirvesi sonunda Avrupa Birliği'ne adaylığı kabul edilmesiyle, Avrupa Komisyonu'nun hazırladığı Katılım Ortaklığı Belgesi (KOB), orta erimli hedeflerden biri olarak bölgesel kalkınma ajansına yer verilmiştir ve böylece Bölgesel Kalkınma Ajansları döneminin ilk perdesi açılmıştır (Avaner; 2005:239). İdari bir yapı olan "kalkınma ajansları" İstatistik Bölge Birimleri Sınıflandırması (İBBS) adı verilen istatistiki bölgesel istatistiklerinin verilerini kullanarak ilerlemektedir. İBBS, AB Bölgesel İstatistik Sistemi (BİS)'ne uygun olarak bölgesel istatistiklerin toplanması, geliştirilmesi, bölgelerin, sosyo-ekonomik analizlerinin yapılması, bölgesel politikaların çerçevesini oluşturmuştur. Bu sınıflandırma, her bölge için oluşturulan ve aralarındaki farkları inceleyerek karşılaştırılabilmeyle olanaklı kılmaktadır. İBBS'nin hukuksal zemine oturtulmasının ardından gelen bir dizi gelişme gözlenmiş, Türkiye de ekonomik, sosyal ve coğrafi yönden benzerlik gösteren komşu iller bölgesel kalkınma planları ve nüfus büyüklükleri dikkate alınarak 3 bölgesel istatistiki oluşturulmuş ve bunlar Düzey-1⁴, düzey-2⁵ ve Düzey-3⁶ olarak belirlenmiştir. Kalkınma Ajanslarının kuruluşunda Düzey-2 birimleri esas alınmaktadır. BKA uygulanması konusunda çıkarılan yasa tasarısının gerekli maddesinde şu şekilde bahsedilmektedir: "Ulusal kalkınma planı ile uyumlu olarak İBB-2 Düzeyinde araştırma yapmak, katılımcı yöntemlerle gelişim stratejileri oluşturmak, iller arası koordinasyonu sağlamak, kamu, özel kesim ve sivil toplum kuruluşları arasında işbirliğini artırmak, bölgesel gelişimi hızlandırmak ve özel girişimciliği desteklemek amacıyla bölgesel kalkınma ajansları

⁴ Düzey-1: İstanbul, Batı Marmara, Ege, Doğu Marmara, Batı Anadolu, Akdeniz, Orta Anadolu, Batı Karadeniz, Doğu Karadeniz, Kuzeydoğu Anadolu, Ortadoğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri yer almaktadır.

⁵ Düzey-2: İstanbul, Tekirdağ, Balıkesir, İzmir, Aydın, Manisa, Bursa, Kocaeli, Ankara, Konya, Antalya, Adana, Hatay, Kırkkale, Kayseri, Zonguldak, Kastamonu, Samsun, Trabzon, Erzurum, Ağrı, Malatya, Van, Gaziantep, Şanlıurfa, Mardin bölgeleri yer almaktadır.

⁶ Düzey-3 Kapsamındaki İstatistiki Bölge Birimleri 81 tane olup il düzeyindedir.

kurulur” ve “bölge kalkınma ajanslarının kuruluşu, görev ve faaliyetleri, merkezi yönetim ile ilişkileri kanunla düzenlenir.”

Bu kanun tasarısı 2005 yılında TBMM’ye sunulmuş (Avaner; 2005:253) ve 5449 sayılı kanunla 2006 yılında Kalkınma Ajansları kurulmuştur.

Kanunun amacı “kamu kesimi, özel kesim ve sivil toplum kuruluşları arasındaki işbirliğini geliştirmek, kaynakların yerinde ve etkin kullanımını sağlamak ve yerel potansiyeli harekete geçirmek suretiyle, ulusal kalkınma plânı ve programlarda öngörülen ilke ve politikalarla uyumlu olarak bölgesel gelişmeyi hızlandırmak, sürdürülebilirliğini sağlamak, bölgeler arası ve bölge içi gelişmişlik farklarını azaltmak üzere oluşturulacak kalkınma ajanslarının kuruluş, görev ve yetkileri ile koordinasyonuna ilişkin esas ve usulleri düzenlemek” olarak belirlenmiştir ⁷

Ülke genelinde kalkınma ajansları 22 Kasım 2008 tarihli Resmî Gazete’ de yayımlanan 2008/14306 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile Çukurova (Adana-Mersin) ve İzmir’in yanında İstanbul, Samsun, Diyarbakır, Konya, Erzurum, Gaziantep, Mardin ve Van illerinin merkez olduğu, 23 ile hizmet edecek sekiz kalkınma ajansı kurulmuştur. (DPT, 2011:1). Böylelikle ülke genelinde 10 bölgede ajansları kurulmuştur. 25 Temmuz 2009 tarihinde Resmî Gazetede yayınlanan Bakanlar Kurulu Kararı ile Düzey 2 kapsamında; Tekirdağ, Balıkesir, Denizli, Kütahya, Bursa, Kocaeli, Ankara, Isparta, Hatay, Nevşehir, Kayseri, Zonguldak, Trabzon, Kastamonu, Kars ve Malatya’da ajanslar kurularak kalkınma ajansı sayısı 26’ya çıkmıştır. (Özer; 2012)

2.3. Bölgesel Kalkınmada Uygulamalar ve Projeler

Bölgesel kalkınmada en önemli uygulama kalkınmada öncelikli yöreler tanımlaması ile başlamıştır. Kalkınmada Öncelikli Yöreler (KÖY) kavramının kullanılması, doğu illeri ile bu iller kadar geri kalmış diğer illerin gereksinmelerinin ön planda tutulması düşüncesi ile başlamıştır. Bir anlamda başta Doğu ve Güneydoğu

⁷ (<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/02/20060208-1.htm>).

Anadolu illeri olmak üzere, ülkenin bazı yöreleri KÖY kavramı ile belirtilmeye başlanmıştır. Daha sonra kavram, bazı değişikliklerle yeni özellikler kazanmıştır. Ülkedeki ekonomi politikalarının sonuçları, gelişmiş bölgeler içinde yer alan bazı ilçelerin KÖY kapsamına alınmasına neden olmuştur (Aydın; 1999:1).

KÖY çerçevesinde teşvik araçları şu başlıklarda toplanabilir: gümrük muafiyeti, yatırım indirimi, teşvik fonu kaynaklı kredi, teşvik primi, enerji desteği, Ar-Ge yatırımları. Gümrük muafiyeti; belirli koşullarda yapılacak yatırım malı, makine ve teçhizata gümrük muafiyetini içermektedir. Yatırım indiriminde yatırım yapan gelir ve kurumlar vergisi mükellefleri yaptıkları yatırımın %100'üne kadar kısmını vergiye tabi gelirden düşebilmektedir. Teşvik fonundan uygun faizle kredi kullanımı sağlanmaktadır. Katma Değer Vergisi oranına 10 puan ilave edilerek fon iadesi şeklinde teşvik primi uygulanmaktadır. Kullanılacak elektrik enerjisinin bir kısmının fon kaynaklarından karşılanması öngörülmüştür. Ar-Ge olarak tespit edilecek çalışmalara destekleme sağlanmaktadır. (Aydın, 1999: 33-35). Bunların yanında çalışanların ücretlerinin vergilendirilmesinde indirim, bina ve konut inşaat harcı istisnası, döviz tahsisi, KDV erteleme gibi teşvikler de KÖY'ler için uygulanmıştır.

Yukarıda sıralanan teşvikler ve ayrıcalıklar ile KÖY kapsamındaki illerin ya da bölgelerin diğer bölgelere göre dezavantajlarının ortadan kaldırılması hedeflenmektedir. Bu hedefe ulaşip ulaşılmadığını belirlenen illerin ya da bölgelerin ilerleyen yıllardaki durumu ile karşılaştırarak belirlemek mümkündür.

KÖY uygulaması yanında 1960'lardan itibaren Organize Sanayi Bölgeleri (OSB) ve küçük işletmeler için Küçük Sanayi Siteleri (KSS) dengeli bölgesel kalkınma için kullanılan araçlar arasındadır (Arslan; 2005).

Aslında Türkiye'de bölgesel kalkınma amaçlı kullanılan en yaygın araç, sektörlere ve yörelere göre farklılaştırılmış bir teşvik sistemidir. Teşviklerin oransal büyüklüğü illerin gelişmişlik düzeylerine göre farklılık göstermektedir. Teşvikler dışında kullanılan temel araç doğrudan kamu yatırımlarıdır. Ancak geçmişte etkin bir araç olarak kullanılan kamu yatırımları zamanla azalmış ve etkinliğini kaybetmiştir. Kamu yerine sanayileşmede öncülük özel sektör yatırımlarına verilmiştir. Sanayinin yer seçimi kararlarını etkilemek ve

dolaylı olarak bölgesel kalkınmayı desteklemek için kullanılan araçlar OSB'ler ve KSS'ler olmuştur. (Arslan, 2005:291). DPT tarafından OSB'lerin bölgesel dengesizlikleri giderici etkileri şöyle ifade edilmektedir: "OSB'ler özellikle ülkemizde yarattığı istihdam, sağladığı destekler ve dışsallık gibi özelliklerinden dolayı bölgesel dengesizlikleri giderici bir gelişme aracı olarak kullanılmaktadır. Ayrıca yerel sermaye birikiminin il dışına çıkmasını engellemede ve yerel sanayiye transferinde önemli bir planlama aracı olarak işlev görmektedir. Aynı zamanda OSB'ler yerel düzeyde KOBİ'lerin gelişmelerine elverişli bir ortam sağlayarak sanayinin yerelleşmesine ve böylece sanayinin bölgeler arasında daha dengeli dağılımına da önemli ölçüde katkı sağlamaktadır (DPT, 2008:25)". OSB'lerde başlıca teşvik araçları, gelir vergisi stopajı teşviki, sigorta primi işveren paylarında teşvik, bedelsiz yatırım yeri tahsisi, enerji desteğidir. Bunlarla beraber OSB tüzel kişiliği 4562 sayılı kanun çerçevesinde vergi, resim ve harçtan muaftır.⁸

Bunların dışında son dönemde Teknoloji Geliştirme Bölgeleri (TGB'ler) (2001), Endüstri Bölgeleri (2002) ve son olarak Bölgesel Kalkınma Ajansları (BKA'lar) (2006) gibi araçların etkin olduğu bölgesel kalkınma politikaları ön plana çıkmıştır (Çetin, Kara, 2008). Bu araçları son dönemin aktörü olarak Kalkınma Ajansları izlemektedir. Kalkınma ajanslarının, kalkınma stratejilerinin yerelden oluşturulması düşüncesi ile kurulduğu ve bölgelerde yatırım ortamının iyileştirilerek bölgesel dengesizliklerin giderilmesini hedeflediği belirtilmektedir (Sevinç; 2011). Oluşturulan kalkınma ajanslarının eğitim, sağlık, teknoloji altyapısı, enerji, sulama, kentsel altyapı yatırımları ile ulaşırma alt sektörleri arasında dengeyi sağlayıcı yatırımlarla bölgesel gelişme stratejilerini dikkate alarak geliştirme projeleri vardır. (Göymen; 2005).

3. Bölgesel Kalkınma Politikalarının Uygulama Sonuçlarının Değerlendirilmesi

Çalışmada TÜİK'in konut, çalışma hayatı, gelir ve servet, sağlık, eğitim, çevre, güvenlik, sivil katılım, altyapı hizmetlerine erişim, sosyal yaşam ve yaşam memnuniyeti gibi 11 boyut altında toplam 41 gösterge üzerinden oluşturduğu veri setinin incelenmesi için bu endeks göstergelerinden yararlanılarak İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflaması Düzey 2'ye göre bölgesel haritalar oluşturulmuştur. Bu haritalar üzerinden bölgesel

⁸ Organize Sanayi bölgelerinde Uygulanan Teşvikler; Gelir İdaresi Başkanlığı

gelişme ya da kalkınma stratejilerinin sonuçlarına dair bir değerlendirme yapmak hedeflenmiştir. Yine çalışmanın temel sorularından biri aynı bölgede bazı göstergeler arasında beklenen doğrusal ilişkinin neden olmadığıdır.

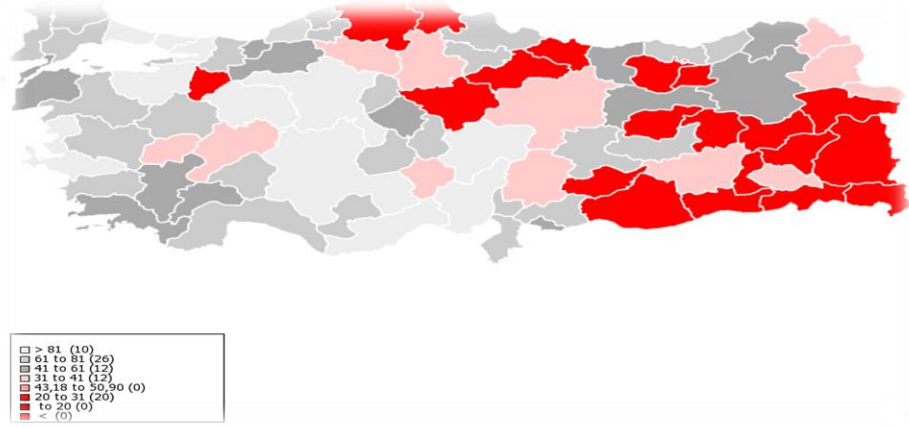
2016 yılı verilerinden oluşturulan haritaların anlamlı hale gelebilmesi için yine 1973 ve 1993 yıllarına ilişkin verilerden de endeksler oluşturularak haritalar türetilmiştir⁹. Harita.1, 1973 yılına ilişkin illerin gelişmişlik durumunu göstermektedir. Haritada da görüleceği gibi göstergelere göre geri kalmışlık (kırmızı veya koyu renkli), Türkiye'nin farklı bölgelerinde yer alan illeri de kapsamına rağmen, yoğunluk doğu ve güney-doğu bölgesi illerine aittir. Güneydoğunun tamamı ve doğunun önemli bir kısmı geri kalmış görüntüsü vermektedir.

Harita.2, 1963 yılında başlayan KÖY uygulamasının ve bunun getirdiği teşviklerin geçen 30 yıllık dönemde özellikle doğu ve güney-doğu illerinde bir iyileşme sağladığını söylemek söz konusu olmadığı gibi bölgede geri kalmışlığın yaygınlaştığı görülmektedir. Kaldı ki 1973 yılına ait haritada batıda yer alan bazı illerin politik nedenlerle kapsama alındığı dikkate alınırrsa aslında haritada önemli bir değişim olmadığı görülebilir ya da KÖY uygulamasının başarılı olduğunu söylemek pek mümkün değildir.

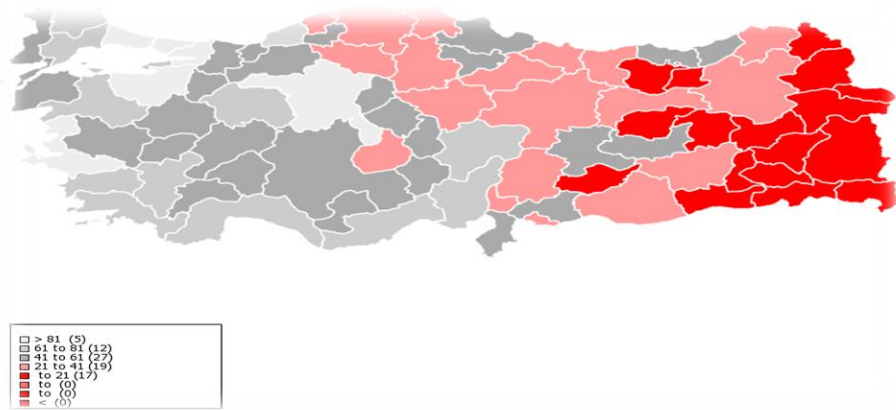
---

⁹ Veriler, Dinçer B., Özaslan M., Kavasoglu T., "İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması, DPT: 2671, 2003) çalışmasından alınmıştır.

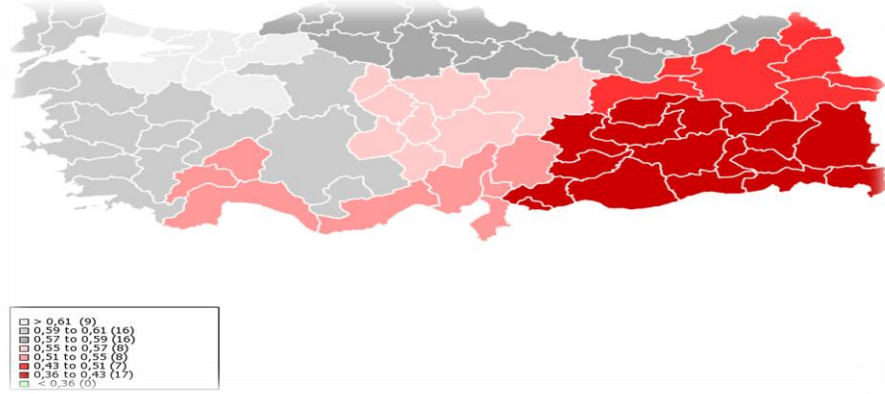
Harita.1: 1973 yılı İllerin gelişmişlik durumu¹⁰

Harita.2: 1993 yılı İllerin gelişmişlik durumu

Harita.3: 2016 Raporu Genel Endeks haritası

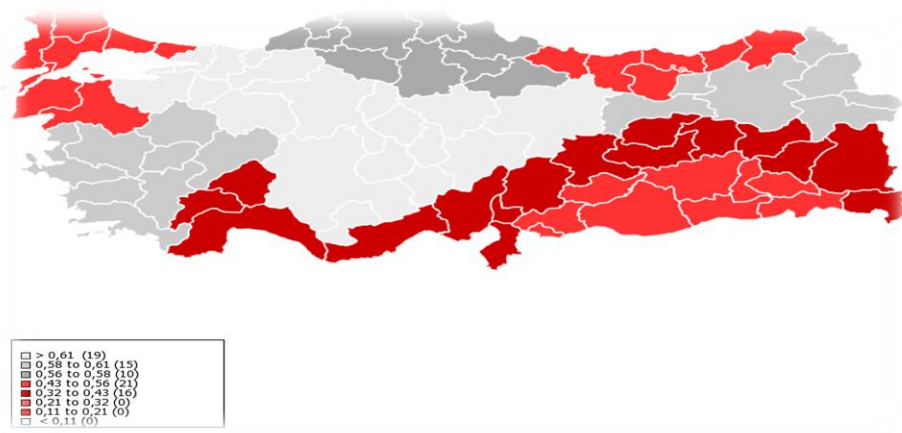

TÜİK tarafından yayınlanan Ocak 2016 raporundan hareketle oluşturulan Harita.3 uygulanmış ve uygulanmakta olan politikaların özellikle doğu ve güney-doğu illerinde tamamen ters yönde etki yaptığını göstermektedir. 1993 yılına göre Gaziantep, Urfa ve Diyarbakır'da geri kalmışlık artış göstermiştir. Bu durum uygulanmış, uygulanmakta politikaların ve mevcut kalkınma ajanslarının bölgesel dengesizlikleri gidermede hedefine ulaşamadığını göstermektedir. Dolayısıyla, artık özel sektörü yönlendirici teşvik politikalarının bölgesel dengesizlikleri giderme konusunda etkili bir araç olmadığı doğrudan kamusal müdahalelerin kaçınılmaz olduğu görünmektedir. Bu kamusal müdahalenin kaçınılmazlığı sadece ekonomik dengesizliklerin giderilmesi anlamında değil, 11 farklı göstergede aynı bölge için beklentilerin dışında sonuçların ortaya çıkışının nedenlerini de bertaraf etme amacıyla ele alınmalıdır.

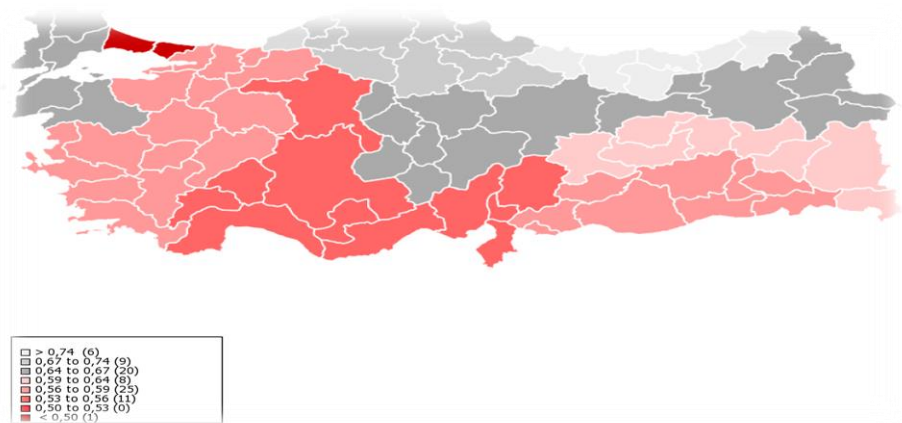
TÜİK'in 2016 da yayınladığı diğer endeks değerlerinden türetilen haritalar da ülkede farklı sonuçlar vermekte ve açıklanmaya değer beklenti dışı görüntüler sergilemektedir. Harita.4, İllerde Yaşam Memnuniyeti Endeksi ölçümlerini göstermektedir, bu ölçümlere göre diğer endekslerde olduğu gibi bölgesel arası farklılıklar görülmektedir. Yaşam memnuniyet endeks sonuçları geri kalmış bölgeler için geri kalmışlıkla anlamlı sonuçlar verirken, ülkenin gelişmişlik düzeyinin oldukça yüksek olduğu Marmara ve Akdeniz bölgeleri yaşamadan memnuniyetsizliğin yüksek olduğu bölgeler olarak görünmektedir. Sosyolojik bir açıklama gerektiren bu durumu, artan gelir düzeyine bağlı beklenti yüksekliği ve ulaşamamanın yarattığı bir sonuç olarak görebilme yanında sanayinin gelişiminin yarattığı olumsuzluklara atfedilme ihtimali söz konusudur.

Harita.5 2016 yılı raporunda güvenlik duygusuna dayalı endeksten türetilmiş ve geri kalmış bölgelere göre gelişmiş bölgeler ya da iller ciddi bir güvenlik duygusu aşınması yaşamaktadır. Geri kalmışlıkla paralel olarak tüm memnuniyet göstergelerinde doğu ve güneydoğu illeri olumsuz görüntü vermektedir. Ülkenin Batı ve Doğu Karadeniz bölgesi Orta Anadolu bölgesi güven duygusunun oldukça yüksek olduğu bölgeler olarak göze çarpmaktadır. Bunun temel nedeni olarak batıda ve metropollerde yaşanan patlamalar olduğu söylenebilir.

Harita.4: 2016 Raporu Yaşam Memnuniyet haritası

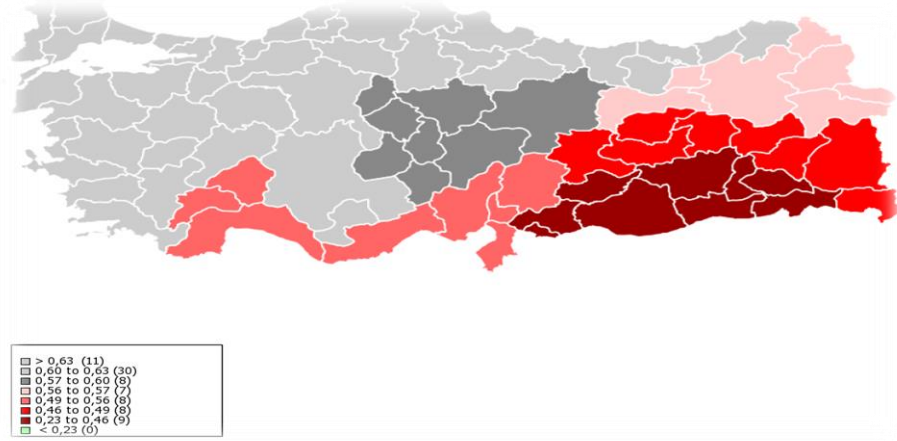

Harita.5: 2016 Raporu Güvenlik Haritası

Harita.6: 2016 Raporu Çalışma Hayatı Memnuniyet Haritası

Harita 6'te 2016 yılı raporu Çalışma Hayatı memnuniyeti endeksi türetmiş, bu endekse göre gelişmiş iller ve geri kalmış iller arasında ciddi farklılıklar oluşmuştur, özellikle güneydoğu bölgesinde, devletin eliyle yapılan yatırımların yetersiz olmasının yanı sıra, yeterli iş olanağının bulunmaması, çatışma bölgesi olması nedeniyle, özel şirket yatırımcılarının da bu bölgeden kaçması yeni iş olanaklarının yaratılamaması, mevcut işlerde ki ağır çalışma şartları bu alanda yapılan uygulamaların yetersiz ve bölgesel dengesizlikleri gidermede başarısız olduğunu göstermektedir.

Ülkede altyapı hizmetlerinden genel anlamda bir memnuniyetsizlik olduğu görülmekte ise de ülkenin doğusunda memnuniyetsizlik oranı artış göstermektedir (Harita.7). Özellikle ülkenin turizm gelirlerinin önemli bir kısmının elde edildiği Akdeniz'de memnuniyetsizliğin yüksekliği dikkat çekmektedir.

Eğitim memnuniyet endeks değerleri güney-doğuda ciddi düzeyde düşüktür (Harita.8). Doğu'da da benzeri durum söz konusudur. Eğitim alanında ülkenin önemli bir ayrışma içinde olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu alandaki memnuniyetsizliğin bölgesel nedenleri, bölgenin geri kalmışlığının sonuçlarına bağlı olarak değerlendirilebilir. Gelir düzeyinde düşüklük ve okula erişim konusundaki eksiklik, eğitim dilinde sıkıntılar, bölgenin içinde bulunduğu siyasi istikrarsızlıklar açıklayıcı değişkenler olarak görülebilir.

Gelir ve servetin dağılımı doğu ve güney-doğu bölgesi için beklentilere uygun olarak düşük endeks değerlerine sahiptir (Harita.9). Ancak özellikle Akdeniz Bölgesinde gelir ve servet endeks değerinin düşük olması dikkat çekici olup açıklanmaya muhtaç bir durumu yansıtmaktadır. Sanayinin gelişmiş olduğu İstanbul, Doğu Marmara bölgeleri ile Ankara, Konya illerinin endeks değerlerinin yüksek oluşu bir yandan Başkent oluşu ve diğer yandan son yıllarda sanayinin bu bölgede de yoğunluk göstermesi ile tutarlı bir görüntü vermektedir.

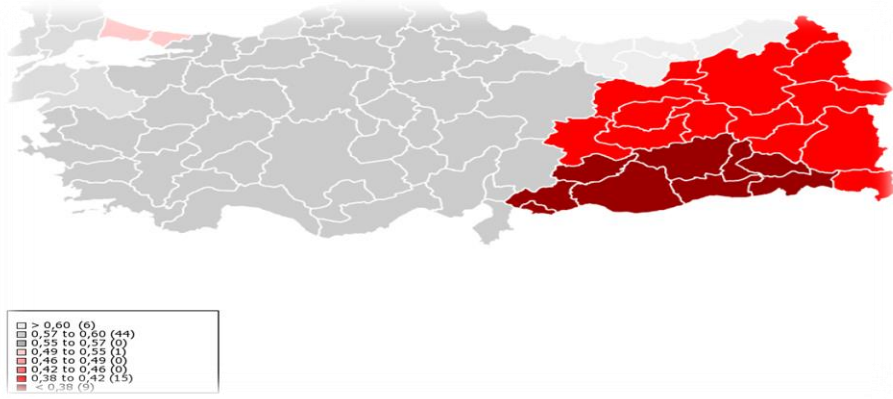
Endeks değerleri ülkenin batı bölgelerinde konut problemini büyük oranda çözdüğünü buna karşın doğu ve güney-doğu bölgelerinin ciddi bir konut sorunu içinde olduğunu göstermektedir (Harita.10). Nispi olarak Akdeniz bölgesinde yaşanan düşük profilli konut sorunu dışında ciddi bir konut probleminin olmadığı görülmektedir.

Sağlık memnuniyet endeks göstergelerinden oluşan harita ile konut haritası neredeyse tam örtüşen bir görüntü vermektedir (Harita.11).

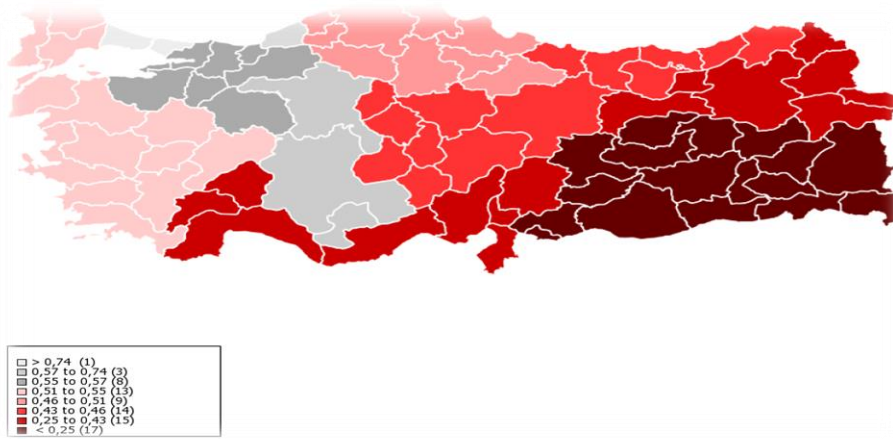
Harita.7: 2016 Raporu Altyapı memnuniyet haritası

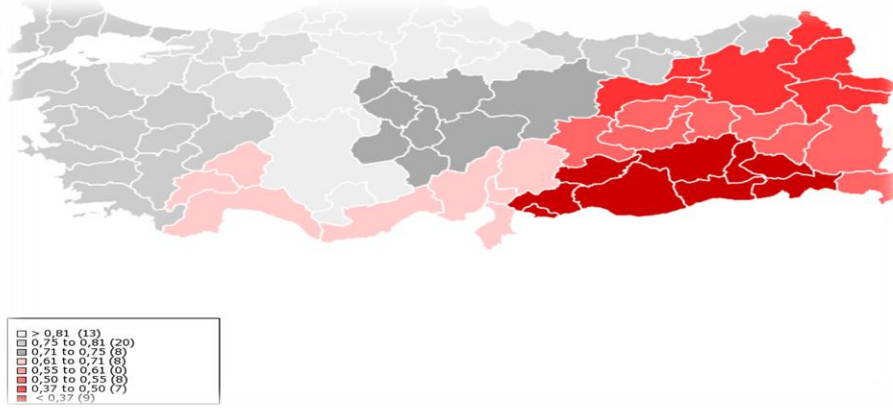
Harita.8: 2016 Raporu Eğitim memnuniyet haritası

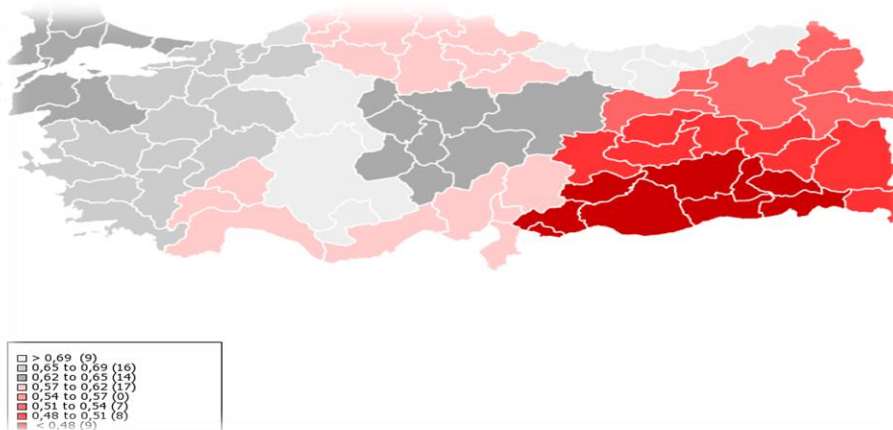
Harita.9: 2016 Raporu Gelir ve Servet haritası

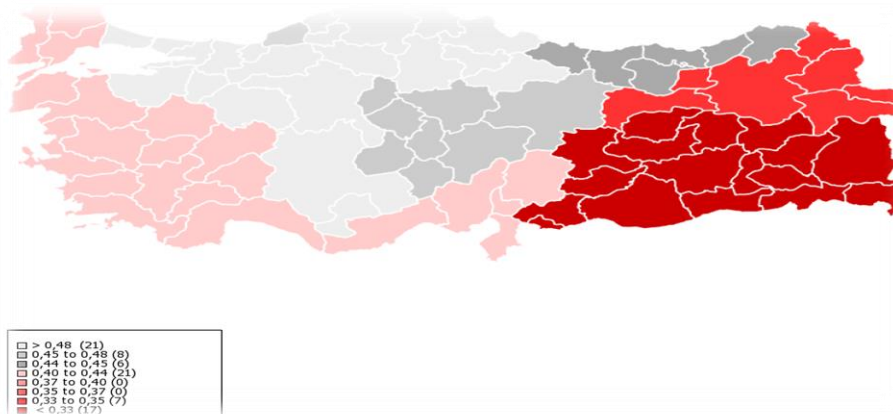
Harita.10: 2016 Raporu Konut memnuniyet haritası

Harita.11: 2016 Raporu Sağlık memnuniyet haritası

Harita.12: 2016 Raporu Sivil katılım haritası

Çevre sorunlarının tüm verilerle paralellik içinde gelişmişlik düzeyi ile birebir bağlantılı olduğu görülmektedir. Sorunun yine doğu ve güney-doğu bölgelerinde yoğunlaştığı açık bir şekilde tespit edilebilmektedir.

3.Sonuç

Yaşam Memnuniyet Endeksinden hareketle oluşturulan haritalar Türkiye’de bölgeler arasında oluşan eşitsizlikleri göstermektedir. Oluşturulan haritalara göre Ankara’nın doğusuna gittikçe illerin sosyo-ekonomik gelişme düzeyleri ülke ortalamasının oldukça altındadır. Bu tespitlerden hareketle, bölgesel gelişme konusunda bugüne kadar yapılan çalışmaların, hedeflenen amaçları gerçekleştirmekte başarılı olduğunu söylemek mümkün değildir. Farklı bölgelerde farklı illeri kapsayan, birçok hedefi aynı anda gerçekleştirme amacına yönelik, uygulama dönemleri, örgütlenme biçimi ve devletin üstlendiği görevleri net olarak ortaya koymayan bölgesel kalkınma planları bölgesel dengesizlikleri gidermede çare olamamıştır. Merkezi yönetim tarafından yapılan yönlendirmelerin, içe dönük yerel, kırsal, kentsel veya bölgesel gelişme modellerinin başarılı olmadığı açıkça görülmektedir. Aksine, bölgeler arasındaki insani gelişmişlik farklılıklarının daha da belirginleştiği anlaşılmaktadır.

Bu çerçevede sorun, temelde uygun bir kamusal kurumsal yapı oluşturulamaması olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla yeni kurumsal yapıların oluşturulması ve bunu devletin kamusal araçları ve denetimi ile destekleyen müdahaleler gerektiği görülmektedir.

Ekonominin planlaması ve uygulaması ancak kamu eliyle, demokratik ve katılımcı bir şekilde ülkenin özgücüne dayalı olarak yürütülebilir. Merkezi planlı ekonomi bölgesel eşitsizliklerin giderilmesi için bir çözümdür. Bölgesel gelişme politikaları, bölgesel farklılıklar dikkate alınarak, toplumsal iş birliği içerisinde gerçekleştirilmelidir. Böyle bir işbirliğinin temel aktörü ve belirleyicisi doğrudan devlet olmak durumundadır. Diğer ifade ile teşvik dağıtarak özel sektörü harekete geçirme amaçlı politikalardan doğrudan kamunun rol alacağı politikalara ihtiyaç bulunduğu açıktır.

Kaynakça

Aydın, B. 1999, ‘‘Kalkınmada Öncelikli Yörelere Uygulaması ve Zonguldak Örneği’’,
Amme İdaresi Dergisi, Cilt; 32, sayı;2.

Avaner, T. 2005, ‘‘BKA Siyasal Rejim Sorunu Yaratır Mı?’’. İçinde Y. Turan, M.(ed),
Bölgesel Kalkınma Ajansları Nedir, Ne Değildir? Ankara: Paragraf Yayınevi, 239-263

Arslan, E. 2010, ‘‘Kalkınma Ajansları Ve Kalkınma Ajanslarının Türkiye Ekonomisine
Beklenen Katkıları’’ Kamu iş; 2010, Cilt:11, Sayı: 3.

Arslan K. 2005, ‘‘Bölgesel Kalkınma Farklılıklarının Giderilmesinde Etkin Bir Araç:
Bölgesel Planlama ve Bölgesel Kalkınma Ajansları’’, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal
Bilimler Dergisi, 4(7), Bahar 2005/1, s. 275-294.

Allen, G. 2002, ‘‘Regional Development Agencies (RDA)’’, House Of Commons Library,
Research Paper, 02/50, (<http://researchbriefings.parliament.uk/ResearchBriefing/Summary/RP02-50> ,17.08.2017)

Birleşmiş Milletler İnsani Gelişim Raporu, (2014) (http://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/library/human_development/hdr-2014.html, 24.07.2014)

Çetin, M. M. Kara 2008’’ Bir Kalkınma Aracı Olarak Organize Sanayi Bölgeleri Isparta
Süleyman Demirel Organize Sanayi Bölgesi Üzerine Bir Araştırma’’ Erciyes Ün. İİBF
Dergisi sayı. 31 Temmuz-Aralık 2008 s:49-68, (<http://iibf.erciyes.edu.tr/dergi/sayi31/004%20murat%20cetin.pdf>)

Diñer B., Özaslan M., Kavasoglu T., 2013. ‘‘İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik
Gelişmişlik Sıralaması Araştırması, DPT: 2671, 2003.

Erdölek Ö., Barboros F. Vd. 2014. ‘‘Türkiye’ de Bölgesel Kalkınma Eşitsizliği ve Yatırım Teşvikleri’’, Türkiye Coğrafyacılar Derneği, 2. Uluslararası Kongresi, 4-6 Haziran 2014.

Erdölek, Ö., Barboros, F., 2016. ‘‘İllerde Yaşam Endeksi; Bir Türkiye Panoraması’’, İktisat ve Toplum Dergisi, sayı: 65.

Göymen, K, 2005. ‘‘Türkiye’de Bölge politikalarının Evrimi ve Bölgesel Kalkınma Ajansları’’ Yerel Kalkınma için Ortaklıklar Uluslararası Konferansı, 2005.

Gökçen, A, 2011. ‘‘Kalkınmada Öncelikli Yörelere’ de Uygulanan Gelişme Politikaları’’, İstanbul Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, s:380.

Özen, P, 2005. ‘‘Bölgesel Kalkınma Ajansları’’, Tepav

Özer, A, 2012. ‘‘Türkiye’de Bölgesel Kalkınma Ajanslarının Sosyal Ekonomik İşlevleri’’ Kamu-İş, Cilt:12, Sayı:2

Pamuk, Ş. 2014. ‘‘Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi’’ Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul

Pehlivan, P, 2013. ‘‘Türkiye’de Kalkınma Ajanslarının Yerel Ekonomi Üzerindeki Etkileri; Zafer Kalkınma Ajansı Örneği’’, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt; 11, Sayı: 3.

Sarıca, İ., 2001. ‘‘Türkiye’de Bölgesel Gelişme Politikaları ve Projeleri’’, Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi (1) 2001, 154-204.

Sökmen, A., 2014. ‘‘Sosyal Gelişme Endeksi İçin Ne İfade Ediyor’’ Tepav, 2014.

Sevinç, H. ,2011. “Bölgesel Kalkınma Sorunsalı: Türkiye’de Uygulanan Bölgesel Kalkınma Politikaları” Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi (6:2).([http://www. acarindex. Com/dosyalar/makale/acarindex-1423881626.pdf](http://www.acarindex.Com/dosyalar/makale/acarindex-1423881626.pdf))

Kansu, G, (2004) “Planlı Yıllar-Anıllarla DPT’nin Öyküsü”, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul

Kalkınma Bakanlığı, 2014. Bölgesel Gelişme Ulusal Stratejisi, Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü
Kalkınma Bakanlığı; (<http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/Tum-Kalkinma-Ajansi-Duyurulari.aspx>)

OECD, (2010) “Regional Development Policies in OECD Countries” ([http://www.eukn .eu/fileadmin/Lib/files/EUKN/2013/regional_development_policies_in_oecd_countries.pdf](http://www.eukn.eu/fileadmin/Lib/files/EUKN/2013/regional_development_policies_in_oecd_countries.pdf) 13.09.2017)

OECD, (2017), Regional development, (http://www.oecd.org/cfe/regional-policy/ regional_development.htm, 13.09.2017)

TÜİK, Yaşam Memnuniyeti Araştırması, 2014.

TÜİK , 2015. “İllerde Yaşam Endeksi” [http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri. do?id=24561](http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24561), (22.01.2016)

Tennessee Valley Authority-TVA,(<https://www.tva.gov/About-TVA> (17.08.2017).

KARL MARX'TA BÖLÜŞÜM

Volkan TURAN¹

Özet

Bu çalışmada, iktisadın temel konularından olan “bölüşüm” meselesi, Karl Marx’ın bölüşümle ilgili teori ve görüşleri ışığında, Kamu Yönetiminin temel inceleme alanlarında yer alan yoksulluk, geçinme stratejileri, göç, rantların kamuya aktarılması, kentleşme, yatırım, kamu mali yönetimi, ekonomik-politik araştırmalar gibi alanlarda sosyalist-kapitalist bakış açısıyla yapılacak bilimsel çözümler için alt yapı oluşturulacaktır.

Bu çalışma hazırlanırken öncelikli olarak, Marx’ın çalışmaları temel alınarak konu anlatılmaya çalışılmıştır. Ardından diğer kaynaklara başvurulmuştur.

Giriş bölümünde, Marx’ın genel teorisine ilişkin çıkarımlar bulunmaktadır. Teorinin ana çerçevesi içinde makale konusunun yeri tespit edilmiştir. Birinci bölümde, bölüşüm meselesinin belirleyicisi olan “Emek Değer Teorisi”, “Artık Değerin” nasıl oluştuğu, kaynağı ve bu artığın sınıflar arası nasıl paylaşıldığına değinilmiştir.

İkinci bölümde, “Emek Değer Teorisinin” açıklanmasını desteklemek amacı ile “Toplumsal Olarak Gerekli Emek Zaman” aktarılmış, değerinde yatan etmenler araştırılmıştır. Üçüncü bölümde kapitalist sınıfa kâr biçiminde geçen “Artık Değerin”, kapitalist sınıf içinde bölüşümünün nasıl gerçekleştiği açıklanmıştır. Dördüncü bölümde, Komünizmde ve geçiş sürecinde, bölüşümün dayandırıldığı prensipler aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karl Marx, Emek Değer Teorisi, Artık Değer, Tarihsel Kurumsal Yapılar, Sınıf Çatışması, Rantların Kamuya Aktarılması, Ekonomi-Politik.

---

¹ Yrd.Doç.Dr., Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, volkan.turan@usak.edu.tr

DISTRIBUTION AND KARL MARX

Abstract

In this paper, an infrastructure will be established for scientific analyses which will be carried out with an socialist-capitalist perspective in such fields as poverty, livelihood strategies, migration, transferring the incomes to the public, urbanization, investment, public finance management, economic and politic researches which are among the main research areas of Public Administration, in the light of ‘Distribution’ issue which is one the main subjects of Economics and Karl Marx’s theories and views about Distribution.

In the preparation process of this paper, Marx’s studies have formed the basis for covering the topics primarily. After that, it has also been benefited from other resources.

In the Introduction, some inferences related to the general theory of Marx have been taking place. The position of the article’s subject has been decided within the main framework of the theory. In the first part, ‘Labor Theory of Value’ which is the determiner of Distribution issue, the formation and the resource of ‘Surplus Value’ and the sharing of the surplus among the classes have been mentioned.

In the second part, ‘The Required Labor and Time as a Society’ has been cited and the factors which set the basis for the value have been researched with the aim of supporting the explanation of ‘Labor Theory of Value’. In the third part, it has been explained that how the ‘Surplus Value’, which is transferred to the capitalist class as profit, is shared within that class. In the fourth part, the principles, which Distribution has been based on, have been explained in Communism and Transitional Period.

Keywords: Karl Marx, Labor Theory of Value, Surplus Value, Historical Institutional Structures, Class Conflict, Transferring the Incomes to the Public, Economic-Politic.

Giriş

Karl Marx'ın teorisinde üç temel girdi söz konusudur. Bunların ilki üretici güçler ve bunların değişimidir. İkincisi, ideolojik üst yapı, ki bu hükümet, kanun, politika, din, sanat, edebiyat ve felsefe bilimi gibi tarihsel, kurumsal yapıları kapsar. Üçüncüsü ise üretimin yapılış biçimi, yani üretim tarzıdır. Bu ekonomik sistem olarak da adlandırılabilir. Ekonomik sistem içinde Marx'ın altını çizdiği en önemli konu, sınıflar arasındaki güç ilişkisidir. Bölüşüm ilişkilerinden bahsedebilmek için ekonominin artık üreten bir ekonomi olması gereklidir. Bu makalenin konusu olan bölüşüm ilişkileri de üretim tarzı ile belirlenmekte ve sınıflar arası güç ilişkilerinin etkileşimi içine girmektedir.

Marx'ın tarihsel temellere dayanan ve kapitalizmi analiz eden teorisini, kısaca özetlenecek olursak; Teoriye göre üretim güçleri değiştiği zaman, üretimin üretim tarzı da değişir. Çünkü her yeni ve birbirinden farklı üretim gücü ilişkisi için ona uygun benzersiz bir takım sınıf ilişkisi söz konusudur. Bu nedenle her üretim gücü ilişkisi, sınıflar arasında bu ilişkiye özgü bir güç dağılımının varlığını ortaya çıkaracaktır. Bu güç dağılımı ve sınıf ilişkileri tarihsel ve toplumsal veriler altında bölüşümü şekillendirecektir.

Ancak üretim tarzının değişimi, var olan üstyapı tarafından hoş karşılanmaz ve buna karşı bir direniş söz konusu olur. Üretim güçleri değiştiği zaman üretim tarzının da değişmiş olması gerekir, fakat var olan ve üst yapı üstünde etkin olan güçler üretim tarzının değişikliğine karşı çıkmaya çalışırlar. Bunlar ise baskın grubun güçten düşmemek için yaptığı çabalardır.

Üretim güçleri değişmeye devam ettiği sürece, sistemi elinde tutan güçler bu değişime karşı çıkar, yeni oluşan üretim güçleri de zaman içinde güçlenecektir. Sonunda üretim güçleri yeteri kadar güçlendiklerinde, toplumsal üstyapıyı değiştirmek için devrim yaparlar. Bu sayede yeni üretim tarzının gerektirdiği değişikliği yapabilirler. Baskın sınıfın bu gelişmeye geçici bir süre içinde olsa karşı çıkmasına rağmen sonunda değişim, devrimi gerçekleştirebilir.

Üretim tarzının bir sonucu olarak ortaya çıkan ve devrime yol açan yeni üretici güçler, toplumu bir sınıf eşitsizliğinden başka bir sınıf eşitsizliğine taşıyabileceği gibi, sınıfa dayalı eşitsizlikten sınıfsız bir topluma da taşıyabilir. Birinci durumda değişim süreci devam ederken, üretim güçleri tekrar değiştiğinde yeni bir üretim tarzına yol açacak bir devrim ortaya çıkacaktır. Fakat ikinci durumda, yeni doğan üretim tarzı, sınıfsız bir

toplumsa, devamlı değişim yapısı sona erecektir. Gelecekteki üretim güçlerindeki değişim üretim şeklinin değişmesine neden olmayacaktır.

Marx'ın analizinde, kapitalist sistemde “bölüşümü” iki ayrı eksen de düşünmek mümkündür. Bunlardan ilki üretim süreci sırasında değer yaratma aşamasında ortaya çıkan artık değerin oluşumu ve el konulmasını analiz eden sınıflar arasındaki bölüşümdür ve “emek değer teorisi” ile açıklığa kavuşturulur. İkincisi ise bölüşümün dolaşım sırasında, kapitalist sınıf içindeki paylaşımının analizidir. Bu kısaca artık değerden doğan kârın kapitalistler arasındaki paylaşımıdır. Her ne kadar böyle bir ayırım konuyu kolay aktarabilmek amacıyla yapılabilirse de önemli olan, bölüşümün ve bu her iki süreci de belirleyen etmenin üretim süreci olduğu, bölüşümün üretim sırasında belirlendiğidir.

Klasik politik ekonomi bölüşüm teorisini, değişim teorisinden ayrı ele almaktadır. Marx serveti, kullanım değeri yerine emeğe bağlamıştır. Bu sayede tekniğin neden olduğu üretimde görülen birbirine bağımlı ilişkileri göz önüne almıştır. Böylece Marx tüm bu ilişkileri piyasa sisteminin dışında ve piyasa sisteminden bağımsız olarak incelemiştir.

1.Emek Değer Teorisi ve Artığın Sınıflar Arası Bölüşümü

Bu bölümde Marx'ın emek değer teorisi temel alınarak artığın ortaya çıkışı ve işçi sınıfı ile kapitalistler arasındaki bölüşümü ele alınmıştır. Marx'ın emek değer teorisinde odaklandığı temel nokta, kapitalist üretim ilişkileri çerçevesinde, ortaya çıkan artığın kaynağı ve sınıflar arası bölüşüm yasalarıdır. Artığın sınıf içi bölüşümü yada kapitalistler arası bölüşümü Marx tarafından dışlanmamakla beraber temel dinamiğin işçi ve kapitalist arasında gerçekleşen etkileşimlerin olduğu önemle belirtilmiştir.

“Marx temelde toprak ve rant üzerinde durulmasını kabul etse de, bunu yanılıcı bulmuştur.... Bilhassa şu cümle çok önemlidir, “Sermaye burjuva toplumunda her şeye hükmeden yegane güçtür” düşünüşünün, klasik iktisatçılar için olduğu kadar Marx için de anlamı, temel iktisadi ilişkinin kapitalist ve işçi arasında ortaya çıktığıdır.”(Sweezy, 2007: 28).

Marx emek değer teorisini kurarak, artık değer kavramına ulaşmaktadır. Bu yolla Marx'ın tasarımında, toplumda yaşanan mülkiyet, bölüşüm ve sınıf mücadelelerine ilişkin tüm olguları açıklamada, emek değer teorisi ve artık değer kavramı temel dayanak noktasını oluşturmaktadır. Bunun ötesinde Marx, emek değer teorisi ve artık değer ile kapitalist sisteme yönelik tarih boyunca yapılan en güçlü eleştiriyi yöneltmiştir.

“Marx’ın sisteminin temel taşları onun değer anlayışı ve değer yasasıdır. Bunlar olmadan, Marks’ın birçok defa söylediği üzere, ekonomik gerçeklerin bütün bilimsel bilgisi olması olanaksızdır.” (Hilferding, 1949: 9).

Marx, bölüşüm ve dolaşıma yönelik düşüncelerini bir potada eritmiştir. Marx’ın emek değer teorisine, emek zamanının bölüşümü teorisi olarak da bakılabilir. Marx değişime konu olan her malın değerinin harcanan insan emeği tarafından belirlendiğini belirtir ve bu emek üretken yani artık değer üreten emektir.

“Kapitalist üretim anlamında üretken emek, değişen sermaye parçasına (Sermayenin ücretle harcanan parçasına) karşılık değiştirilen ve sermayenin yalnızca bu parçasına (yada kendi emek gücünün değerini) değil ayrıca ona ek olarak kapitalist için bir artı değer üreten ücretli emektir (Marx, 1998: 142).

“Bunların üretimi sırasında, insan emek-gücü harcanmıştır, bunlarda insan emeği cisimleşmiştir. Hepsinde ortak olan bu toplumsal özün kristalleri olarak bakıldığında, bunlar değerdir- meta değeridir.” (Marx, 2004: 50).

“Metaların değerleri, üretimlerinde kullanılan emek-zamanı ile doğru orantılı ve kullanılan emeğin üretken gücüyle ters orantılıdır.” (Marx, 1992: 38).

Marx’ın teorisinde iki tip değer söz konusudur, kullanım değeri ve değişim değeri ayrıca bu iki değer arasında bir bağlantı bulunmamaktadır. Değişim değeri piyasa şartlarının oluşturduğu bir değerdir. Daha doğrusu ticari malların değişim ilişkileri kullanım değeri referans alınmadan belirlenir.

“Kullanım değerleri olarak, ticari mallar her şey bir tarafa farklı niteliktedirler; değişim değeri olarak, sadece miktar olarak farklıdırlar ve bu yüzden kullanım değerinin hiçbir birimini bünyesinde barındırmaz.” (Hilferding, 1949: 10).

Kullanım değeri söz konusu olduğunda bir malın değeri tüketilen emek gücüyle sabitlenmiştir. Bu durum piyasanın dışında ya da dolaşıma girmeden önce gerçekleşen bir durumdur. Emeğin üretmek için harcadığı zamanın uzunluğu ise değer belirleyicisidir. Sonuçta üretilen artık değer büyüklüğü ise çalışma günü ile belirlenir. Kapitalizmin dinamikleri içinde artığa kapitalist sınıf tarafından el konulması ve sömürünün kaynağı ortaya konmuştur. Bu mekanizmayı Marx şu şekilde açıklar;

“İşçinin, emek-sürecinin bir kısmında yalnızca kendi emek-gücünün değerini, yani yaşaması için gerekli tüketim araçlarını ürettiğini görmüş bulunuyoruz... Emek gücünün

bu yeniden üretimin yapıldığı kısma ben “gerekli emek-zamanı” ve bu sürede harcanan emeğe “gerekli emek” diyorum.” (Marx, 2004: 215).

“Emek sürecinin, emeğinin artık gerekli olmadığı ikinci dönemi boyunca da işçinin çalıştığı ve emek-gücü harcadığı doğrudur, ama onun emeği artık gerekli-emek olmadığından kendisi için bir değer yaratmaz. Bu dönemde, kapitalist için, hiç yoktan yaratmanın bütün güzelliklerini taşıyan “artı-değeri” yaratır. İşgücünün bu kısmına ben “artı-emek zamanı” ve bu zamanda harcanan emeğe “artı-emek” adını veriyorum.” (Marx, 2004: 216).

Değer teorisinde, çalışma gününün uzunluğu ve bu yolla ele geçirilen artık emek zaman, sınıf mücadelesi ve bölüşüm açısından anlamlıdır. Sınıf mücadelesi sonucu artık emek zamanının uzunluğu ve dolayısı ile kapitalizm içinde, işçi sınıfı ve kapitalist sınıf arası bölüşüm ilişkileri temellendirilmektedir. Teori aynı zamanda emek gücünün sömürülme derecesini de belirler.

“Değer teorisinin görevi, bu üretim ilişkilerinin, sömürüye neden ve nasıl yol açtığını açıklamaktır.... Marx için değer teorisinin önemi, mücadelenin arkasındaki sömürüyü görünür kılmasıdır.” (Desai, 1977: 39).

Kapitalist sınıf tarafından işçi sınıfının yarattığı artığa el konulması yolu ile sömürünün gerçekleştirilmesi, mücadele öncesinde üretim sırasından gerçekleşir.

“Sınıf mücadelesi artık ürün için verilen mücadeleden başka bir şey değildir. Artık ürüne sahip olan durumun hakimidir; zenginliğe sahiptir, devlete sahiptir, kilisenin, mahkemenin, bilimin ve sanatın anahtarını elinde tutar.” (Rühle, 2004: 19).

Artık değer ve emek gücü değeri arasındaki orana, Marx artık değer oranı demektedir. Bu oran aynı zamanda, artık emek zamanı ve gerekli emek zamanının oranına da eşittir. Marx’ın tasarımının içinde emek gücü üretimin tek girdisi değildir. Üretim yapmak ve emek gücünü tüketmek için aynı zamanda ham madde ve üretim araçlarına da ihtiyaç vardır. Bu girdiler değer içerirler ve bu değer de doğrudan ham madde ve üretim araçlarını üretmek için kullanılan gerekli emek miktarı ile belirlenir (Marx, 1992: 36).

Marx’a göre emek gücü olmadan makinelerin tek başına hiçbir değeri yoktur. Fakat emek gücü öyle değildir. Yapması gereken işe göre kendi makinesini üretebilir, sonuç olarak bütün iş emek gücü tarafından yapılmış olur. Buna karşın kapitalistler yani makinelerin sahibi olan sermaye sınıfı, kârın makinelerden geldiğine dair irrasyonel bir

inançla devamlı olarak sermaye birikimine giderler. Bu onların harcamalarını artırırken kârlarını artırmaz çünkü artık değerın kaynağı emektir ve tek kâr sağlama aracıdır.

“Marx cansız emeğin aynı zamanda yeniden üretilmesine gerek olmadığını çünkü değerini zaten teknolojik ilerlemeden dolayı yitirdiğini ve yerine koyma masrafının aslında var olmadığını belirtmektedir.” (Perelman, 1999: 722).

Cansız emek içeren ham madde ve üretim araçları üretim sürecinde canlı emek yoluyla değerlerini son ürünün değerine aktarır ve yavaş yavaş eriyerek dönüşüm geçirip son ürüne akarlar. Artık değer yaratmazlar. Sadece biçim değiştirirler, yaratılan artık değerın kaynağı canlı emektir.

“Metanın değerinin yalnızca hammaddelerin, makinelerin, tek sözcükle, tüketilen üretim araçlarının değerini temsil eden bölümü hiçbir gelir meydana getirmeyip, yalnızca sermayeyi yerine koyar.” (Marx, 1992: 52).

Bir ürünün değeri, ham maddeler, üretim araçlarının değeri ve canlı emek tüketiminden yaratılmış yeni değerdir. Bu yolla, geçmişteki emek zaman da eklenerek, emek zaman ve değer arasındaki özdeşlik sürdürülür. Servetin, maliyet ve artık arasındaki bölüşümü temelde, zamanın bölüşümüdür (Marx, 2004: 216).

Üründe sabit olan, değer ve artık değerın belirlenmesiyle birlikte ürün, kendine özgü biçimde maliyetler ve artık arasında bölünmüştür. Beraberinde sistemin servetini bir bütün olarak, sermayenin geçmişte harcanmış ve bugüne transfer edilmiş emek zamanı biçiminde düşünmek de olasıdır. Toplumun bu serveti, kendi başına tamamen ücretler ve kârlar arasında bölünür. Çünkü nihai üretimin tek maliyeti, çeşitli zaman dilimlerinde harcanmış emekten ibarettir. Marx'ın teorisinde kârın, rant ve faizin kaynağı çok açık biçimde artı değerdir.

“Artı-değere, yani metaların toplam değerlerinin içinde artı-emeğin, yani işçinin ödenmemiş emeğinin gerçekleşmemiş bulunduğu bölümüne kâr adını veriyorum.” (Marx, 1992: 51).

“Rant, faiz ve sınıai kâr, metanın artı-değerinin, yani metanın içerdiği ödenmemiş emeğin çeşitli bölümlerine verilen farklı adlardan başka bir şey değildir ve hepsi de bu kaynaktan, yalnızca bu kaynaktan elde edilir.” (Marx, 1992: 51).

Emek gücü değeri ve çalışma gününün uzunluğunun bilinmesi, servetin bölüşümünün belirlenmesi için yeterlidir. Sonuçta ortaya çıkan ürün, çalışanların

kendilerini idame ettirmeleri ve kapitalistlerin tüketim ve yatırımı için bölüşülmüş olur. Artığın büyüklüğü ve kapitalistlerce el konması, bunu yanında artık ve çalışma gününün uzunluğu ile arasındaki ilişki, Marx'ın teorisinde sömürünün ve sınıf çatışmasının ortaya konmasında önemlidir (Desai, 1977: 50).

Marx'a göre kapitalist sistemde üretim süreci emeğin uzmanlaşması üstüne yapılandırılmıştır, bu noktada bölüşüm açısından değişimin önemi daha net görülür.

“[İşçi]... tükettiği bu gerekli maddeleri doğrudan kendisi üretmez; o belli bir meta, diyelim ki iplik üretir ve bu ürünün değeri, bu gerekli maddelerin ya da bunları satın alabileceği paranın değerine eşittir.” (Marx, 2004: 215).

Bu nedenle belirli bir çalışma sonucu yaratılan ürün, kullanım değerine dönüştürülür. Bu kullanım değeri, çalışanın kendini idame ettirebilmesi için gerekli emek zamanı, ürünün ham madde ve üretim araçları gibi diğer girdilere dönüştürülmüş kısmı ve geri kalan da kapitalistlerin uygun gördüğü yerde kullandığı parçalardan oluşur.

Kullanım değerlerine dönüşümü etkilemek için, her bir tip özel emek gücü sahibinin, ürününü satmış olması gereklidir. Temelde bu satış, eşit miktarda emeğin değişimidir, yani belirli metada sabit emek miktarı ile evrensel eşitinin içerdiği emek zamanı arasında bir değişimi ifade eder.

Çalışanlar parasal bir ücret alırlar, bu işçinin kendini sürdürebilmesi için ancak yeterli kadardır. Artık ise kapitalistin gelecek dönemdeki üretim için, girdileri tekrar daha fazla satın almasına olanak tanır. Bu durum kapitalistin üretimi artırmasına ya da başka alanlara yatırım yapmasına olanak tanır.

Parasal büyüklüklerin bölüşümü, üretim süreci içinde belirlenmiş emek zamanının bölüşümü ile paraleldir. Üretimdeki uzmanlaşma, değişimin, bölüşümü etkilemesine neden olurken, ürünün boyutları ve onun bölüşümü, değişim tarafından etkilenmez. Değişim, önceden belirlenmiş bölüşümün bir mekanizması olarak görünmektedir. Marx çözümlemesinde kapitalist sistemde üretim sürecinde belirlenen bölüşümü açığa çıkarır.

“Marx'ın en önemli iddialarından biri şudur; Eğer çözümleme dolaşım veya değişim alanı ile sınırlı kalırsa ve üretim alanını ihmal ederse, kapitalizmin en önemli özelliklerinden bazıları gizli kalır.” (Saad-Filho, 2002: 33).

Bu bakış açısı altında Marx'ta emek değerlerinin, üretim fiyatlarına dönüştürülmesi de başka bir biçimde görülebilir. Marx metaların değişiminin emek değeri ile gerçekleştiği saptamasının bazı şartlar altında değişebileceğini de belirtmiştir.

Emek değerine göre gerçekleştirilen değişim, sermayenin farklı organik kompozisyonlarından kaynaklanan, sanayiciler için eşit olmayan kâr hadleri ortaya çıkarmaktadır. Emek değerlerinin bu eksikliğini ortadan kaldırmak için Marx, yeni bir takım mübadele değerleriyle sermaye üzerinde standart kâr hadlerine izin veren bir varsayım yapmaktadır. Kullanılacak sermaye üzerinde standart kâr hadlerine izin vermekte, bunu da sermayenin sabit ve değişken bileşenlerinden bağımsız olarak yapmaktadır. Bu yeni mübadele oranları, üretim fiyatlarına karşılık gelir, emek değerinin hesaplanmasında belirlenen, artık değeri verilmiş olarak alır ve bunu yalnızca sanayici kapitalistler arasında yeniden bölüştürür. Böylece her bir sanayici kapitalist sermayesi üzerinden standart bir oranda getiri sağlar.

Bu noktada Marx'ın analizi, ortaya çıkan artığın yeniden bölüşülmesini inceler. Gerekli ve artık emek arasındaki ayrımın altını çizer ve artığın bölüşümü için bir kural ortaya koyar. Artık, piyasa sisteminin ve kapitalist üretim tarzının bir gerekliliğidir. Beraberinde üretim fiyatlarındaki değişiklikler, artık değerlerin bazı sektörlerden diğerlerine doğru hareketini de sağlar.

Marx'ın teorisinde değer ve artık değer üretimde sabittir. Mübadele oranları, emek değerleri yada üretim fiyatları sadece bölüşümü etkiler. Bölüşümün belirlenmesi de değişim şartlarından tamamıyla bağımsız bir biçimde gerçekleşir. Bu nedenle Marx'ın dönüşümünde üretim fiyatlarıyla yeniden dağıtılan artık, emek zamanı ile hesaplanan artıkla özdeştir. Marx'ın kurduğu değer teorisini Marx'ın sözleri ile şu şekilde tekrar aktarmak mümkündür;

“Onun değerini, görelî değerinin büyüklüğü, içinde taşıdığı bu toplumsal özün az ya da çok oluşuna, yani üretim için zorunlu olan emeğin görelî miktarına bağlıdır. Metaların görelî değerleri, demek ki, her birinde kullanılmış, gerçekleşmiş, belirlenmiş emek nicelikleri ya da toplamları ile belirlenir.” (Marx, 1992: 33).

“... metaların değerlerinin içerdikleri görelî emek miktarları ile belirlenmesi, metaların değerlerinin emeğin değeri ile, ya da ücretlerle belirlenmesi biçimindeki totolojik yöntemden bambaşka bir şeydir.” (Marx, 1992: 35).

Emek değer teorisinin güçlü yapısı, piyasa etkileşimlerinden bağımsız ve piyasa etkileşimlerinin önünde, önce gerçekleşen ve toplumsal ilişkilere dayalı servetin üretimini açıklayabilir.

2.Toplumsal Olarak Gerekli Emek Zamanı

Toplumsal olarak gerekli emek zamanı, emeğin toplumsal olması özelliğiyle bağlantılıdır. Marx toplumsal olarak gerekli emeği bütün mallardaki ortak “şey” olarak tanımlamaktadır. Marx, bir malın değerini, toplumun teknolojik ve sosyal olarak içinde bulunduğu şartları göz önüne alarak belirler. Marx değer temeline yer almasının doğru olduğunu düşündüğü “toplumsal olarak gerekli emek” miktarı, eldeki teknik araçların ve sosyal düzenlemelerin bir ürünü olarak değişmektedir. Artık değer dediğimiz de bu toplumsal olarak gerekli miktarın üzerinde emeğin çalıştırılması sonucu ortaya çıkan artık emek ile meydana gelir.

Toplumsal etmenler emek üzerinde etkilidir ve emeğin toplusallaşması onu diğer metaların değerinden de ayırır, bu durum Marx tarafından şu şekilde açıklanmıştır;

“Ama bazı belirli özellikler vardır ki, emek gücünün değerini, yani emeğin değerini bütün öteki metaların değerinden ayırt ederler. Emek-gücünün değeri, biri salt fiziksel, ötekisi ise tarihsel ya da toplumsal olan iki öğeden oluşur. Emek-gücü değerinin en uç sınırı fiziksel öge belirler, yani bu demektir ki, işçi sınıfının, geçinmesi ve yeniden üremesi, fiziksel varlığını sürdürmesi için, yaşamak ve çoğalmak için vazgeçilmez olan geçim araçlarını alması gerekir.” (Marx, 1992: 65-66).

“Salt fizyolojik olan bu öge yanında, her ülkede, emeğin değeri, geleneksel yaşam düzeyi ile de belirlenir. Bir yaşam düzeyi, yalnız fiziksel yaşamdan ibaret olmayıp, insanların içinde yaşadıkları ve içinde yetiştirilmiş oldukları toplumsal koşullardan doğan bazı gereksinimlerin doyurulmasıdır.” (Marx, 1992: 66).

“Emeğin değerine giren bu tarihsel ya da toplumsal öge artabilir ya da azalabilir, büsbütün ortadan kalkabilir, öyle ki, fiziksel sınırdan başka bir şey kalmaz.” (Marx, 1992: 66).

Toplumsal emek Marx’ın teorisi içinde değer belirleyicisi rolündedir ve emek toplumsal iş bölümünün bir parçasıdır. Bu durum Marx tarafından şu şekilde açıklanmıştır;

“Metaların değişim değerleri, bu nesnelere toplumsal işlevlerinden başka bir şey olmadığından ve değişim-değerlerinin metaların doğal nitelikleriyle ortak hiçbir yanı

bulunmadığından, ilkin şunu sormalıyız: bütün metaların ortak toplumsal özü nedir? Emektir.... Ama yalnızca emek demiyorum, toplumsal emek diyorum. Doğrudan kişisel kullanım için bir nesne üreten bir insan, bir ürün yaratır, ama bir meta yaratmaz. Kendi kendine yeten üretken olarak toplumla ortak hiçbir şeyi yoktur. Ama bir meta üretmek için, bu adamın yalnızca herhangi bir toplumsal gereksinimi karşılayacak bir şey üretmesi değil, kendi emeğinin de, toplum tarafından harcanan toplam emeğin bir ögesi ya da bir parçası olması gerekir. Emeğin, toplum içindeki işbölümüne bağımlı olması gerekir. Öteki işbölümleri olmaksızın bu emek hiçbir şeydir ve kendisi de öteki işbölümlerini bütünlemek için gereklidir.” (Marx, 1992: 32-33).

Marx’ın kapitalizmi analizinde, emek kavramı toplumsal açıdan değerlendirilmiş, emeği yaratan değerın kaynağı toplumun geçirdiği tarihsel süreçler de göz önüne alınarak toplumsal emek biçiminde tanımlanmıştır.

3.Kapitalist Sınıf İçinde Bölüşüm ve Dolaşım

Marx’ın analizinde sınıflar arası bölüşüm, dolaşıma gelmeden önce belirlenmiştir. Bu bakımdan dolaşım süreci de üretim süreci temel alınarak açıklanmıştır. Dobb, Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı’ya yazdığı ön sözde bu durumu şu şekilde değerlendirir;

“...Marx’ın ilgisi değişimi üretim bağlamında açıklamaya odaklanır.... Değişim ilkeleri veya piyasa görünümleri, ancak... toplumun temelinde yer alan bu daha köklü ilişkilerin ifadeleri olarak görüldüğünde anlaşılabilir.” (Elson, 2005: 8).

Marx, detaylı dolaşım analizleri sunmuştur. Dolaşımın üretim tarafından belirlenmiş servetin sadece bir onaylanması olduğunu göstermiştir. Marx’a göre servetin belirleyicisi üretimdir.

Marx’ın dolaşım hakkındaki ayrıntılı görüşleri Kapital’in 2. cildinde bulunabilir. Değer üretimiyle ilgili sermayenin belirli birimlerinin, birbirlerine olan üretken bağımlılığını analiz edilmektedir. Marx bu analizi, bir seri değişim ilişkileri içine oturttuğu, toplumsal üretim ilişkilerini inceleyerek yapmaktadır.

“Birinci aşama: Kapitalist, meta ve emek pazarında alıcı olarak ortaya çıkar; parası metalara dönüşür, ya da P-M dolaşımından geçer.

İkinci aşamada: Satın alınan metaların kapitalist tarafından üretken tüketimi. Burada, o, kapitalist meta üreticisi olarak hareket eder; sermayesi üretim sürecinden geçer. Sonuç, üretimine giren öğelerden daha fazla değer taşıyan bir metadır.

Üçüncü aşama: Kapitalist, pazara satıcı olarak geri döner; metalar paraya dönüşür, ya da bunlar M-P dolaşımı hareketinden geçer.” (Marx, 2003: 33).

Emeğin sosyal uzmanlaşması içinde, üretim sürecine yeniden başlanması için gerekli olan şey metaların değişim ilişkisine girmesidir. Metaların paraya dönüştürüldüğü böyle bir eylem, saf ticaretin temel anlamı olarak tanımlanabilir. Bu durum Kapital’in 2 ve 3. ciltlerinde detaylı biçimde analiz edilmiştir. Bu eylemin incelenme nedeni böyle bir dolaşımın, üretim tarafından belirlenmiş servetin ve servetin bölüşümü ile hiçbir şekilde çatışma içinde olmadığını altını çizmektir.

Dolaşım süreci içerisinde yer alan tüccar kapitalistlerin pazarlama ve satışa yönelik faaliyetleri, Marx tarafından değer ve ürün yaratmayan bir emek harcaması biçiminde tespit edilmiştir (Marx, 2006: 246).

Marx’a göre, pazarlama faaliyetleri ve defter tutma ile ilgili işlemlerin, meta üretimi yapan firmanın çalışanları tarafından yapılıp yapılmadığı veya bu işlerin kendilerini sadece bu amaç için kurulmuş olan bağımsız tüccar kapitalistler tarafından yapılıp yapılmadığı, ilgilenmeye değmeyen meselelerdir (Marx, 2003: 122).

Dolaşımında gerçekleşen ise değer biçiminin değişmesi ve başka bir şeye dönmesidir, bu değer de dolaşıma girmeden önce üretim sürecinde emek tarafından yaratılmıştır.

“Biz metaların değerleri üzerinden alındığı ve satıldığını varsaydığımız için, bu hareketler, yalnızca belli bir değer, bir biçimden diğer biçime, meta-biçiminden para-biçime ya da para biçimden meta-biçime çevrilmesidir- varlık biçimindeki bir değişmedir.” (Marx, 2003: 120).

Meta sermayenin para sermayeye, tüccarlar yolu ile dönüştürülme süreci iki zorunluluğu içerir. Bunlar, kapitalistlerin üreticinin ürünü satın almak için ve emek işe almak için peşin sermayeye sahip olması gerekliliğidir. Meta üreticisi kendisi böyle bir değişimi gerçekleştiriyorsa sadece ikinci öncelik olan emek için ileriye yönelik peşin sermaye gereklidir.

“Tüccar sermayesinin kendisi artı-değer üretmediğine göre, ortalama kâr biçiminde cebe indirdiği artı-değer, toplam üretken sermaye tarafından üretilen artı-değerin bir kısmı olacağı açıktır”. (Marx, 2006: 249).

Marx'ın bu süreçte değer ve artık değerın kaynağını nasıl ele aldığı incelenecek olursa, tüccar kapitalist tarafından sadece meta alımı için kullanılan peşin ve genişleyen para sermayesinin karakteri bu incelemede ilk adım olabilir. Tüccar kapitalistin sermayesi kendi başına artık değer üretmediği için, artık değerın transferi şu şekilde gelişmektedir; İlk olarak, tüccar kapitalistin sermayesi sistemin içine çeşitli biçimlerde kâr olarak katılır. Sonuçta üretim fiyatlarını belirlemek için kullanılan ortalama kâr, şu şekilde belirlenir.

“...toplam üretken sermaye tarafından üretilen toplam kâr ile belirlenmektedir; ama yalnız toplam üretken sermaye üzerinden hesaplanmadığı gibi olmayıp, yukarıda varsayıldığı gibi eğer bu = 900 ve kâr = 180 ise, ortalama kâr oranı = $180 / 900 = \% 20$ olurdu. Oysa bu, toplam üretken + tüccar sermayesi üzerinden hesaplandığında, 900 üretken ve 100 tüccar sermayesi ile ortalama kâr oranı = $180 / 1000 = \% 18$ olur.” (Marx, 2006: 252).

İkinci olarak üreticilerin metalarını tüccarlara sattığı üretim fiyatı, bu kâr oranı kullanılarak hesaplanır. Son olarak, tüccar kapitalist ürünü son tüketiciye sattığı zaman fiyatın içine sermayesinin ortalama kârı için bir pay ekler. Bu durum artığın daha önce alınmayan bir parçasının alınmasıdır. Tüccar kapitalist bu kârın kendine ait olduğunu iddia eder.

Farklı yöntemlerle elde edilse de kâr çeşitlerinin yani sanayici kârı yada tüccar kapitalistin kârının hepsi, işçi sınıfından sömürülerek el konulan, artık değerden kaynaklandığıdır. Marx'ın sonucu şudur, genel kâr oranı tüccarın sermayesinden kaynaklanan kârdan dolayı, artık değerden yapılan bir indirim, sanayi sermayesinin kârından yapılan bir indirimdir. Artık, kapitalizm koşulları altında tüccar ve sanayici kapitalist arasında, bu şekilde paylaşılabilir. Marx tarafından bu paylaşımın yasaları da belirlenmiştir.

“Toplam sanayi sermayesinin devir sayısı ne kadar büyük olursa, kâr kitlesi yıllık üretilen artı değer kitlesi ve dolayısıyla, diğer koşullar aynı kalmak üzere, kâr oranı o kadar büyük olur. Tüccar sermayesinde durum farklıdır. Tüccar sermayesi için kâr oranı belli bir büyüklüktür ve bu, bir yandan sanayi sermayesi tarafından üretilen kâr kitlesiyle, öte yandan, toplam tüccar sermayesinin nispi büyüklüğü, bunun üretim ve dolaşım süreçlerinde yatırılmış bulunan toplam sermayeye olan nicel oranı ile belirlenmiştir.” (Marx, 2006: 272).

Bu analize bakıldığında, tüccar tarafından hazırlanan peşin sermaye, bu altın yada gümüş olabilir, kendi başına emeğin ürettiği bir metadır. Bu nedenle tüccarın kapitalistin sermayesine katılmadan önce, sistemin kâr oranını belirleyen para metanın üretimi sırasında gerçekleşen artık değer, zaten üretken emek tarafından üretilen toplam artık değerın içine dahil edilmiştir. Sonuçta tüccar kapitalist faaliyetinin büyüklüğü toplam artık havuzunu etkilemeden artığın kapitalistler arasındaki bölüşümünü değiştirir.

“Tıpkı sanayi sermayesinin yalnız, metaların değerinde zaten artı değer olarak var olan kârları gerçekleştirmesi gibi, tüccar sermayesi de, ancak tüm artı değer yada kârın, sanayi kapitalisti tarafından metalar için gösterilen fiyatta henüz tamamen gerçekleşmemiş olması nedeniyle bir kâr gerçekleştirir.” (Marx, 2006: 253).

Toplam sermayenin tüccarlar tarafından kullanılan kısmı, ortalama kâr oranının belirlenmesinde kullanılır. Bu nedenle belli bir üreticinin ve belli bir tüccarın satış fiyatının içine katılır. Fiyatın belirlenmesi için gereken, sanayi sermayenin ve tüccar sermayesinin paylarının sistem içinde verilmesidir. Dolaşım süreci metaların değişim oranlarının içine yapılandırılmıştır. Bu durum bağımsız ve önceden, değişim meydana gelmeden belirlenir.

Dolaşımdan önce, tüccar sermayesinin boyutlarının belirlenmesinin yanında, sermayenin devir sayısını da önceden belirlenmelidir. Eğer tüccar kapitalistler, sermayelerinin her bir devrinde ortalama kâr oranı kazanma hedefindeyseler, tüccarların peşin hazırladıkları sermaye, endüstri sermayesinden daha fazla kâr getirir, bu da genel kâr kanunu ile uyumsuzluk içine düşer. Bu durumu çözmek için Marx şunu ortaya koyar, tüccarlar mallarını fiyatlandırırken, sermayelerinin kaç defa devir yapacağını hesap ederler, böylece yıllık bazda sadece ortalama kâr oranı elde ederler. Bu noktayı Marx şöyle açıklar;

“Yıllık genel kâr oranı % 15, yatırılan sermaye 100 £ ise ve bu sermaye yılda bir devir yapıyorsa, tüccar metalarını 115 sterline satacaktır. Eğer sermayesi yılda beş devir yapacak olursa, 100 sterline satın aldığı meta-sermayeyi, yılda beş kez 103 sterline, şu halde 500 lük bir meta sermayeyi 515 satacaktır. Bu yatırdığı 100'lük sermayesi üzerinden, 15'lik aynı yıllık kârı verir.” (Marx, 2006: 273-274).

Sonuçta, üreticiler ve tüccarlar arasındaki artığın uygun şekilde dağılımını etkileyen değişim oranları, dolaşım sürecinin tüm yapısından öncelikli ve varsayımsal olarak sabittir.

Üreticilerden metaları satın almak amacı ile dolaşımında kullanılan tüccarlar tarafından ortaya konan sermayeden elde edilen kâr, sadece emeğin üretimle uğraşmasından elde edilen, toplam artığın dağılımını etkilemektedir. Dolaşım sürecindeki emek için kullanılan bu peşin sermayenin, üretici yada tüccar tarafından ortaya konulmasından bağımsız olarak, bu gelişme toplam artıktaki bir azalmayı temsil eder. Çünkü bu artık emeğe gidecektir fakat gittiği yer üretken bir emek değildir. Artık, bu tip bir üretken olmayan emeği kimin istihdam ettiğine bağlı olarak, bu üretici kapitalist yada tüccar kapitalist olabilir. İstihdam edenin sermayesinde büyüme biçiminde ortaya çıkar. Marx'a göre, metaları paraya dönüştüren emek maliyetleri, sermayenin ek bir yatırımdır. Özellikle değişken sermayenin bir parçasıdır ve bu gibi bir iş gücünü satın almak için canlı emeğin ürettiği artık değer bir bölümü kenara ayrılmalıdır. Marx sermayenin yığıldığı alana göre ekonominin yapısı üzerinde de tespitlerde bulunmuştur.

“Üretim ne kadar az gelişmişse, para olarak o kadar fazla servet tüccarların elinde toplanır, yada tüccar servetinin özgül biçimi içerisinde görülür.” (Marx, 2006: 287).

Marx, kapitalist süreç içerisinde ve el konulan artığın paylaşımı sırasında tüccar ve sanayici kapitalistlerin sistem içinde geçirdiği evreleri ve değişiklikleri aşağıdaki biçimde özetlemiştir.

“Üçlü bir geçiş söz konusudur. Birincisi, tüccar doğrudan doğruya sanayi kapitalisti haline gelmektedir. Ticaret üzerine kurulmuş zanaatlarda ve özellikle, İtalya'nın 15. Yüzyılda İstanbul'dan getirdiği gibi, dış ülkelerden ham maddesiyle birlikte işçilerinin de getirildiği lüks eşyalar üretilen zanaatlarda bu böyle olur. İkincisi tüccar küçük patronları kendi aracısı haline getirir yada doğrudan doğruya bağımsız üreticiden satın almada bulunarak, sözde onun bağımsızlığına dokunmamış üretim biçimini değiştirmemiş olur. Üçüncüsü sanayici tüccar haline gelir ve doğrudan doğruya toptan piyasa için üretim yapar. (Marx, 2006: 295).

Marx'a göre, maliyetler ve artık arasındaki bölüşüm gerçek piyasa mekanizmasından önce tamamı ile belirlenmiştir. Bu noktada Marx, emek değer teorisi ve bölüşümün üretimde belirlenmesi ile tamamen uyuşan bir dolaşım teorisine sahiptir. Teorisinin meydana gelen değişimlerin, üretim sürecinde önceden belirlendiği üzerine dayandığı görülmektedir.

Tüccar tarafından meta ürünün satışı düşünüldüğünde bu durumda Marx'ın söylediği vurgulanacak olursa, “*gerçek metaformoz .. (bir metanın) paraya dönmüştür.*” (Marx, 2006: 233). Marx tüccarın satın alma fiyatlarının altına inecek kadar piyasa fiyatlarında bir düşüş olasılığını kabul eder. Piyasa, üretimin belirlediği değeri, kendi belirlediği değerle yer değiştirir. Üretim ve piyasa değerlerinin farklılığı kullanım ve değişim değerlerinin birbirleri ile farklı olduğunun da bir göstergesidir. Bu gerçekleştiğinde tüccar zararlar karşılaşır ve bu zararı kendi sermayesinden karşılar.

Marx sermayenin devrini ele alırken devir, veri sermaye için kendisini orijinal formuna dönüştürmesi için gerekli zaman periyodu olarak almaktadır. Marx'ın analizinde tek bir satıcı yada tüccarın bütün sermayesi üç dönem geçirmekte, aktivitesinin yenilenmesi piyasada görüldüğü anda meta sermayenin değerinin gerçekleşmesine yada karşılığının alınmasına bağlıdır.

“Herhangi bir kapitalistin bir üretim koluna yatırdığı tüm sermaye-değer, devresini tamamlayan ne olursa olsun, tekrar kendisini başlangıçtaki biçimi içersinde bulur ve şimdi aynı süreci yineleyebilir. Eğer değer, kendini sermaye-değer olarak devam ettirecekse ve artı değer yaratacaksa, bunu tekrarlamalıdır. Bir bireysel devre, bir sermayenin hayatında tekrarlanan bir kesimden, böylece bir dönemden başka bir şey değildir... Bir sermaye tarafından çizilen ve bireysel bir hareket değil devresel süreç amaçlayan devreye, onun devri denir. Bu devrin süresini, üretim zamanı ile dolaşım zamanının toplamı belirler. Bu toplam zaman, sermayenin devir zamanını oluşturur. Tüm sermaye değerinin bir devre dönemi ile bir sonraki zaman aralığını, sermayenin yaşam süresindeki devreselliği ya da bir başka deyişle, bir ve aynı sermaye-değerinin yenilenme, yinelenme, kendisini genişletme ya da üretim süreci zamanını ölçer.” (Marx, 2003: 142).

Bu noktada kapitalistin girdiği pozisyon ise piyasa ne sunarsa, sunulanı kabul etmesidir. Çünkü kendini yenilemek zorundadır. Buna karşın piyasa fiyatı kendi başına arz ve talep güçlerine bağlıdır. Belli bir kapitaliste belli bir anda sunulan fiyat sermayeyi yenilemeye ve genişletmeye yeterli olmayabilir. Bu sadece belli bir birim olarak mal satmaya bağlı değildir. Marx'ın sermayenin döngüsünü yapılandırmasındaki analizine göre, bir kapitalistin bütün kaderi her bir dönemde piyasada bulunabilme başarısına bağlıdır.

Bu yapıda bir kapitalistin hayatta kalabilmesi piyasa durumuna bağlıdır. Kapitalist sistemde piyasada, talebin düşmesinin yada artmasının piyasa şartlarını değiştireceği açıktır. Piyasada oluşan fiyatların gerçek değeri karşılması arz ve talep güçleri tarafından belirlenir.

“Arz ve talep dengeye geldiğinde ve dolayısıyla değişmediklerinde, metanın piyasa fiyatı gerçek değeri olur.” (Sweezy, 2007: 57).

Marx, rant ve faizi, bölüşüm meselesinin merkezine oturtmamakta ve hayati önem atfetmemekle beraber kârın, rant ve faize dönüşümünü de analizine dahil etmiştir. Marx’a göre kârın kaynağı artı değer olduğu gibi rant ve faiz de kârın dönüşümünden ortaya çıkmakta ve gene aynı temele dayanmakta, artı değerden kaynaklanmaktadır. Bu noktada temel sınıfsal bölüşüm durumu değişmemekte, kârın rant ve faize dönüşüm süreci içinde kapitalistler tarafından el koyulan artık değer, gene kapitalistler tarafından bölüşülmektedir.

“Sermayesini daha hızlı devrettirmesini sağlayan koşulların kendileri, eğer elverişli bir dükkan yeri gibi satılık şeyler ise, bunun için fazladan bir rant ödeyebilir yani artı kârının bir kısmını toprak rantına çevirebilir.” (Marx, 2006: 276).

“Faiz getiren sermayenin kendisine özgü hareketinde onun hala çözemediği şey nedir.? Kategorileri şunlardır: satın alma, fiyat, nesnelere ayrılma ve artı değer burada görüldüğü dolaysız biçim; kısacası sermayenin sermaye olarak bir meta haline gelmesi, dolayısıyla satışın borç vermeye ve fiyatın kârdan alınan bir paya dönüşmesi görüngüsü.” (Marx, 2006: 305).

Bu bölümde birbirine bağlı üretim süreçleri ele alınmış, değerün üretim süreci içinde belirlendiği fikri ile uyuşup uyuşmadığı değerlendirilmiştir. Birbirine bağlı üretim süreçlerinin olduğu yerde, temel olan değişimin gerçek tüketimidir. Satıcılar ve alıcıların gerçek etkileşimi söz konusu ise, böyle bir değişimin değeri belirlemesinin piyasada gerçekleşmesi olasılığı her zaman için vardır, fakat bu değer piyasa tarafından her zaman onaylanmaz. Bu gerçeğin olduğu yerde sistemin birbirine bağlı karakterinden dolayı, ekonomik ilişkiler sisteminin yeniden üretimi kendi başına tam anlamıyla risk altındadır.

4.Sosyalizm ve Komünizmde Bölüşüm Prensipleri

Bu bölüme kadar, Marx’ın analizi ile kapitalist sistemde bölüşümün nasıl gerçekleştiği açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bölümde ise Marx’ın tasarımına göre sosyalizm

ve komünizmde bölüşümün nasıl olması gerektiğine ilişkin prensipler üzerinde durulacaktır.

Marx kapitalizm sonrası sosyalist ve komünist toplumlarının çerçevesini çizmiştir. Fakat bunun gerçekleşmesi için yaşanması gereken bir süreç vardır. Bu çerçevede kapitalist üretim tarzının dönüşmesinde ilk gerekli olan diğer tarihsel üretim tarzlarında olduğu gibi kapitalizmin ömrünü doldurmasıdır.

“Kapitalizmden komünizme dönüşüm süreci içinde olan devlet, Marx ve Engels göre her toplumda öyle bir nokta söz konusudur ki bir toplumun üretici güçleri yerleşik mülkiyet ilişkileri ile çatışma içine düşer. Kapitalist toplumda, iki büyük düşman kampa bölünme gün be gün artar, bu iki kamp iki büyük sınıf birbirlerine direkt olarak karşıdurlar (Burjuva ve emek sahipleri) böyle bir çatışma olduğunda sosyal bir devrim gelişir. Öyle ki toplumun bütün ekonomik temelleri politik ve kültürel yapıya paralel bir dönüşüm geçirir. Buna karşın sosyal değişim süreci öyledir ki devrim eski toplum ömrünü doldurmadan ortaya çıkmaz.” (Medaline, 1959: 512).

Özetlenecek olursa, toplum devrim sonrası kapitalizm sona erdiğinde bir geçiş dönemi yaşayacaktır. İlk adımda devlet emekçilerin yönetimine girecek ve üretim araçları çalışan sınıfın eline geçecektir. Planlama, piyasa anarşisinin yerini alacak, üretici güçler çok büyük bir biçimde genişleyerek, tam komünizme doğru hareketlenme sağlanmış olacaktır. Tam komünizme ulaşıldığı zaman, kaynakların kıtlığından uzaklaşırken, üretken güçler bol olacaktır. Bu noktada Marx neye göre üretim yapılacağını da açıklamıştır.

“Sınıf zıtlıklarının ortadan kalktığı yani hiçbir sınıfın varlığının söz konusu olmadığı bir toplumda, kullanma üretim için gerekli minimum tarafından belirlenmeyecektir. Fakat bir nesnenin üretimi için harcanan zaman, taşıdığı sosyal faydanın derecesi tarafından belirlenecektir.” (MECW, 2014: 134).

Burada talebin yönlendiriciliğinin belli limitleri söz konusudur, yani bir ürün üretilirken, ürünün diğer ürünlere göre sosyal faydası gözetilmektedir. Üretim bu çerçevede ele alındığında göreceli olarak toplumsal faydası en yüksek olan ürünler toplumda üretilir. Bu noktada meta fetişizmi ortadan kalktığı gibi kapitalizmin neden olduğu kaynakların aşırı kullanımı ve ihtiyacın ötesinde gereksiz kullanımı da gündemden dışı olmaktadır. Bu yolla toplumsal faydası en yüksek olan kullanım amacı temelinde

üretmiş ürünler kıtlık kısıtı dışında üretilebileceklerdir. Bu sürecin bir özelliği de emeğin toplumsal yönünü daha hissedilir ve görünür biçim kazanmasıdır.

“Üretim araçlarının emeğin malı haline geldiği sosyalist toplumda, emeğin toplumsal mahiyetini sistemin en açık ve temel özelliği olarak görürüz.” (Selik, 1982: 66).

Aynı zamanda toplumdaki sınıfsal kurumlar, devlet, parti ve sosyal sınıflar ile yok olacaktır.

“Kaba Komünizm de topluluk demek basitçe emek topluluğu ve ücretlerin eşitliği demektir. Ücretler topluluğun sermayesinden ödenir, topluluğun kendisi evrensel kapitalist olarak düşünülebilir. Bu ilişkinin her iki tarafı da hayal ürünü olmayan bir evrenselliğe ulaşırlar- emek bir koşul olarak herkesin yerleştirildiği ve sermaye kabul edilmiş evrenselliğe ve toplumun gücü olarak düşünülmelidir.” (Marx, 1932: 56).

Ancak bu durum kapitalizmden komünizme doğru olan dönüşümde aşamalı olarak gerçekleşecektir. Burada Engels’e göre devlet ilk aşamada bazı görevler yüklenecektir.

“Devletin kaynağı sınıf çatışması olmasına rağmen varlığını sürdürmek için devlet, düzen yaratır. Sınıf çatışmasını kontrol altına alır ve toplum ortak çıkarlarına hizmet eder; Sınıf çatışması emekçi devrimi tarafından yok edildiğinde devlet hemen yok olmaz sadece onun baskıcı fonksiyonları ortadan kalkar.” (Medaline, 1959: 510).

Kapitalizmdeki devlet, kapitalizmden komünizme geçiş sürecinde varlığını sürdürmesine rağmen bu geçici bir durumdan öteye gitmemekte, devlet yalnızca komünizmin hedeflerine yönelik işlevlere bürünmektedir.

“Devletin gücünün sosyal ilişkilere müdahalesi bir noktadan sonra gereksiz olmaya başlar ve kendi kendini bitirir. İnsanların hükümeti yerine şeylerin yönetimi ve üretim sürecinin yönlendirmesi geçer. Devlet... yok olur.” (Lenin, 1932: 22).

“Devletin yıkılacak, ancak tamamen ortadan kalkmayacak, devletin tam olarak yok olması için, tam bir komünizm gereklidir.” (Lenin, 1932: 78).

İnsan egemenliğine, doğasına uygun, özgür bir birey olarak var olacağı komünist sistemde ve yukarıda açıklandığı gibi, yönetimin doğası tamamen tersine dönmektedir. Bu devletli toplumdaki devletsiz topluma dönüşüm sadece ve sadece bir evrimleşmenin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu evrimleşmenin doğası da insanın evrimleşmesi ile eş tutulmuştur.

“Kafa ile yapılan iş ile elle yapılan iş arası bir zıtlık olmadığında. Emek hayatta kalmak için çalışma pozisyonundan, hayatın temel gerekliliğine yükseltildiğinde. Hiçbir birey emeğin iş bölümünün kölesi olamayacak. Birey, saygınlığı ve değeri için gerekli noktaya doğru geliştirilecektir. En sonunda herkes için özgürlük ve bolluk olacak sadece ikinci aşamada toplum komünist prensipleri hayata geçirebilecektir: “Herkesten yeteneğine göre, herkese de ihtiyacına göre” bu safhada insanlar sosyal hayatın temel kurallarını gözlemlemeye alışacaklardır ve bunlardan devletin ortadan nasıl kalkacağına yönelik yol ise gayet açıktır.” (Medaline, 1959: 517).

Böyle bir noktaya ulaşmak da devletin ideolojik ve kurumsal sınıf farklarını gidermeye yönelik insanı dönüştürmesi (insanı evrimleştirilmesi) belki de bu süreçte devletin en önemli fonksiyonu olmakta ve bu sürecin başarısı durumunda otomatik olarak devletin asli görevi son bulmaktadır. Devlet bu bağlamda geçiş sürecinde, devrimi evrime dönüştürebildiği zaman fonksiyonlarını yerine getirmekte hem toplumun hem de kendi evrimini tamamlamaktadır. Bireylerin kendilerini, üretim tarzı ve bölüşümde birbirlerine karşılıklı bağımlılık içine sokan emeğin iş bölümü ve bu iş bölümünün yarattığı toplumsal yönlendirmeler yada kapitalist yönlendirmeler bu evrimleşme sırasında ortadan kalkacaktır.

“Emeğin işbölümü amacından saptırılma çerçevesinde emeğin sosyal doğasının ekonomik ifadesidir. Ya da bunun yerine, emek yabancılaşması içinde insan etkinliğinin tek ifadesi olduğundan, hayatın yabancılaşması olarak anlaşılan hayatın ifadesi, emeğin işbölümü emeği amacından saptırma, ileri sürülen yabancılaşmanın emeğin gerçek olması gereken etkinliği olduğu ya da insana özgü bir etkinlik olduğundan başka bir şey değildir. (Marx, 1932: 68).

Marx’ın kuramında, toplum devrime, sosyalizm ve komünizme bir evrimleşme süreci sonunda ulaşmakta, daha önemlisi devrimin bile altında bir bilinçlenme ve evrimleşme yatmaktadır.

“Sosyalizm altında devlet: Gotha programının eleştirisiyle birlikte Marx şu şekilde konuşur; Komünist toplumun iki safhası olduğunu birincisi daha düşük safhası ve ikincisi yada daha yüksek safhası. Zaman geçtikçe birinci safhaya sosyalizm denmeye başlandı, ikinci safhaya da komünizm. Fakat komünizm terimi birinci safhaya da karşılık gelir.” (Medaline, 1959: 515).

“Şu ana kadar üretim araçlarının kamu mülkü olması... şunu unutmamalıyız ki bu tam bir komünizm değildir.” (Lenin, 1932: 81).

“Bu terim ne olarak kullanılırsa kullanılsın buna karşın bir sosyal sistemden diğerine kaliteli bir sıçrayış olduktan sonra, yeni toplumun gelişimi evrimsel süreç üzerine yapılacak bu da daha düşük safhadan daha yüksek safhaya olacak bu olurken de bir sıçrayış olmayacaktır.(sosyalizmden komünizme doğru). Bu komünizmi tamamlamak için yavaş bir evrimleşme süreci ve bu süreçte devlette yavaşça ortadan kalkıyor.” (Medaline, 1959: 515).

Yukarıda belirtilen gereklilik yeter şart olmadığı gibi toplumda geçiş süreci biçiminde yaşanmaktadır.

“...böyle bir şey bir seferde var olan üretken güçlerin gerekli toplumsal mülkiyet derecesine yükseltmek kadar imkânsızdır. Bu yüzden bütün her şeyiyle olma olasılığı yakın olan emekçi devrimi, var olan toplumu yavaş bir şekilde dönüştürecek ve gerekli miktarda üretim araçları yaratıldığı zaman, özel mülkiyet haklarını terk edecektir.” (MECW, 2014: 350).

Kapitalizmin sona ermesi ile metalar ve para ürünlerin üretilmesi ve dağıtılması için kapsamlı bir planlamanın gerektirdiği biçime dönüşecektir (MECW, 2014: 294).

“Marx’ın onayladığı bir çalışmada, komünist toplumun para ve fiyatları dışladığı görülür, direk yöntemler emek ifadesine ulaşılmada yeterlidir. Kapitalizm’in direk olmayan yöntemleri, buna parasal fiyatları atıfta bulunma da dahildir, direk sosyal üretim ve direk bölüşüm, metaların her türlü değişimini olanaksız kılar, bu nedenle ürünlerin metalara dönüştürülmesini de olanaksızlaştırır. Her durumda toplum içinde, bunların değerlere dönüşümünü olanaksızlaştırır...şöyle ki, buharlı-motor... ya da 100 metre kumaş belli bir miktardır. Bunların değerini herhangi bir şekilde ifade etmek için bir üçüncü ürüne başvurmaya gerek yoktur.” (MECW, 2014: 294).

Kapsamlı plan ve bölüşüm prensipleri insanların ihtiyaçlarını karşılayacak ve toplumun benimsediği yönetim prensibi, her bir bireyin tam ve özgür gelişmesi olacaktır. Plan ise toplam toplumsal olanaklar tarafından belirlenecektir (MECW, 2014: 294-295).

Sosyalizmden komünizme dönüşümde bunun yanında; Marx aynı zamanda sosyal komünist dünyada milliyetçiliğin yok olacağı, sınıflara üstün gelen, doğru demokrasinin gelişeceğini beklemektedir.

“Herhangi bir bölüşüm, tüketim araçları ne olursa olsun sadece üretim şartlarının bölüşümünün bir sonucudur. Fakat bu sonraki üretim şartlarının bölüşümü kendi başına üretim tarzının bir özelliğidir. Kapitalist üretim tarzı, örnek olarak, şu gerçek üzerine dayanır; üretimin materyal şartları sermaye ve toprak sahipliği biçiminde işçi olmayanların ellerindedir. Bu esnada yığınlar, sadece üretimin kişisel şartının sahibidir yada emek gücünün sahipleridir. Üretimin öğeleri çok dağılmışsa yada çok bölüşülmüşse, böylece tüketim araçlarının bu günkü bölüşümü otomatik olarak gerçekleşir. Eğer üretimin materyal şartları, işçilerin ortak mülkiyetinde ise bu günden farklı olarak tüketim araçlarının benzer bir bölüşümüne yol açar. Gülünç sosyalistler ve bunlardan türeyen bir kısım demokratlar, burjuva ekonomistlerinden aldıkları, bölüşümün üretim tarzından bağımsız olarak düşünülüşü ve ele alınışı ile sosyalizmi sunarken, onu prensip olarak bölüşümün üzerine yapılandırmıştır. Gerçek ilişki çok uzun zamandır açık şekilde ortaya konmuş olmasına rağmen neden geriye dönüp tekrar edelim?” (MECW, 2014: 87-88).

Marx, üretim tarzının, toplumsal yapının belirleyicisi olarak ortaya çıktığının altını çizmektedir. Marx’ın ideal ya da kapitalizm sonrasında, üretim araçlarının toplumun ortak mülkiyetinde olduğu dönemde, üretimin ve dolayısıyla bölüşümün sosyal bir olgu olduğunu ve bölüşümün üretim sırasında önceden belirlendiğini açıklamaktadır. Beraberinde plana dayalı bir sistem gerektiği ve üretimin önceliğinin sosyal faydası yüksek olan mallara yönetilmesi olduğunu da belirtmektedir. Piyasaların ve paranın bu tip bir toplumda yeri yoktur, kapitalist anlamda değişim de ortadan kalkmıştır. Tek bir seferde özel mülkiyet haklarını ortadan kaldırmak ise mümkün değildir, bu da aşamalı biçimde gerçekleşecektir. Bu durumda, kapitalizm sonrası bölüşüm aşamalı bir biçimde komünizmin hedeflediği noktaya gelecektir.

“Kapitalizm den çıkan sistemden de ilk aşamada ücret eşitsizliği kabul edilebilir; fakat daha sonraki aşamalarda (siyasal ve sosyal) eşitlikçi prensiplere başvurulabilir: “Herkes den yeteneğine göre herkese ihtiyacına göre” ve Engels’in ifade ettiği kendisinin ve Marx’ın desteklediği kooperatiflere geçiş dönemine de başvurulabilir.” (Hollander, 2004: 32).

“Bu toplum kapitalizmden doğduğu için, ihtiyaçlara göre değil de çalışmaya göre belirlenmiş olan, tüketilen nesnelere dağılımındaki adaletsizliği hemen yok edemez.” (Medaline, 1959: 516).

Devrim sonrası, emeğin toplumsal yapısı, eşitliksiz bir yapının eşitlikçi bir yapıya dönüşmüş halidir. Bütün üretim araçlarının topluma ait olduğu bir sistemde emeğin, doğal ya da toplumsal nedenlerden sonucu, ortalamanın üstünde ya da altında bir donanıma sahip olması, yine topluma ait bir olgudur. Bu donanımın ürünü, öyledir ki, verimlilik açısından ortalamanın altı ya da üstü olması ve bütün toplumsal ürünün üretim araçlarında olduğu gibi topluma ait olduğu için verimliliğin ortalamanın üstünde veya altında olması, toplumun olanaklarından elde edildiğinden, bu verim ya da verimsizlikten toplum sorumludur. Kaldı ki, sosyal faydanın yüksek olduğu üretimin bol olduğu bir toplumda insanların, yani kıtlık olgusunun var olmadığı bir yapıda, zaten ihtiyaçları her zaman karşılandığı için istediği kadar üretilenden yararlanma imkânı vardır.

Marx'ta sosyalizmden komünizme geçiş bireyin bir özgürleştirme süreci olarak ortaya konmaktadır. Bu özgürleşme süreci, bilinçlenme temeli üzerine kurulmuş beraberinde izlenmesi gereken süreç de Marx tarafından ortaya konulmuştur.

Sonsuz ihtiyaçların, kıt kaynakların varlığı ve emeğin iş bölümünün söz konusu olduğu sistemden çıkarak özgürleşmek, tarihsel süreçte evrimleşmenin bir sonucu olarak insanı bağımlı ve sömürüye açık bir toplumsal çerçeveden uzaklaşmasıdır. Bunun yanında insanın bireysel gelişimini sağlamak için özgür hale getirmektir. Bu bir evrimleşme süreci olup evrimleşme sürecinde özel mülkiyet, sınıf kavramı, değer ve bütün diğer kapitalist sisteme ait olan, kapitalist sistemin hak ve özgürlükleri çerçevesinde geçerli olan özgürlük kavramları, yerini gerçek özgürlük olan bireyin bağımsız bir şekilde kendi gelişimini sağlama özgürlüğüne sahip olduğu bir topluma bırakacaktır.

5.Sonuç

Marx, çalışmasında kapitalist ekonomiyi incelemiş, kapitalist üretim tarzı çerçevesinde bölüşüm eyleminin öznesinin artık değer olduğunun altını çizmiştir. İşçi sınıfının yarattığı artık değer, kapitalist sınıf tarafından nasıl el koyulduğunu göstererek, sömürüyü ve kapitalizmdeki sınıfsal bölüşüm yasalarını da belirlemiştir. Bu yasaların belirlendiği evreyi üretim olarak göstermiştir.

Dolaşım ve bu yolla artık değer, kapitalist sınıf arasındaki paylaşımını da analizlerine dahil ederken bu önceden belirlenmiş bölüşüm ilişkilerinin, ruhunu değiştirmedikçe de göstermiştir.

Marx, tarihsel ve sosyal analizleri sonucunda insanlığın geçireceği evrimin sonunda devrimlerle varılması gereken noktanın bölüşüm ilişkilerinde artık değerın özne konumundan çıkması olduğunu, bir sınıf tarafından yaratılan artığa başka bir sınıfça el konulmaması durumunda sınıf çatışmalarının olmayacağı ve toplumun sınıfsız olacağını ortaya koymuştur.

Sonuç olarak, Kamu Yönetiminin temel inceleme alanlarında yer alan yoksulluk, geçinme stratejileri, göç, rantların kamuya aktarılması, kentleşme, yatırım, kamu mali yönetimi, devlette ve toplumda dönüşüm, ekonomik-politik araştırmalar gibi alanlarda araştırmalar yapılırken Marx'ın artık değerın "bölüşümü" ve toplumun ve devletin dönüşümü konularındaki teorileri ve görüşleri doğrultusunda araştırmalar yapılırken, bu çalışmanın alt yapı oluşturacağı kanısındayım.

Kaynakça

Desai, M., 1977. *Marksist İktisat Teorisi*. İstanbul: Birikim Yayınları.

Elson, D., 2005. Marx'ın Değer Teorisi Neyin Teorisi?. *Conatus Çeviri Dergisi 4*, Temmuz–Ekim, 4-21.

Hilferding R., 1949. *Karl Marx and Close of His System, by Eugen Von Böhm-Bawerk, by Eugen Von Böhm-Bawerk; and Bawerk's Criticism of Marx. by Rudolf Hilferding, Paul Sweezy (Ed.)*, 1966. New York: Kelley.

Hollander, S., 2004. Economic Organization, Distribution and the Equality Issue: The Marx – Engels Perspective. *Review of Austrian Economics 17(1)*, ABI / INFORM Global, 5-35.

Lenin V., 1932. *State and Revolutio*. New York: International [Online]. Available from: www.marxist.org: <http://www.marxist.org/archive/lenin/works/1917/staterev/> [Accessed 21 May 2015].

Marx, K., 1932. *The Economic and Philosophical Manuscripts by Karl Marx 1844*. First Published 1932, Eng. Translated 1959 [Online]. Available from: www.marxist.org: <http://www.marxist.org/archive/marx/works/download/pdf/Economic-Philosophic-Manuscripts-1844.pdf> [Accessed 21 May 2015].

Marx, K., 1992. *Ücretli Emek ve Sermaye-Ücret Fiyat ve Kâr*. (S. Belli Çev.). Ankara: Kuban Matbaacılık, Sol Yayınları.

Marx, K., 1998. *Artı Değer Teorileri, Birinci Kitap*. (Y. Fincancı Çev.). Ankara: Şahin Matbaası, Sol Yayınları.

Marx, K., 2003. *Kapital Cilt 2* (5. b.). (A. Bilgi Çev.). Ankara: Kuban Matbaacılık, Sol Yayınları.

Marx, K., 2004. *Kapital Cilt 1* (7. b.). (A. Bilgi Çev.). Ankara: Kuban Matbaacılık, Sol Yayınları.

Marx, K., 2006. *Kapital Cilt 3* (5. b.). (A. Bilgi Çev.). Ankara: Kuban Matbaacılık, Sol Yayınları.

MECW., 2014. *Marx-Engels Collected Works*. New York: International Publishers [Online]. Available from: www.marxist.org: <http://www.marxist.org/archive/marx/works/cw/volume25-6/index.html> [Accessed 21 May 2015].

Medaline R. J., 1959. The Communist Theory of State. *American Slavic and East European Review* 18(4), 510-525.

Perelman, M., 1999. Marx, Devalorisation and The Theory of Value. *Chambridge Journal of Economics* (23), 719-728.

Ramirez, M. D., (2007). Marx, Wages, and Cyclical Crises: A Critical Interpretation. *Contribution to Political Economy* (26), 27-41.

Rühle, O., 2004. *Marx'ın Kapitali*. İstanbul: Tarih Bilinci Yayınları.

Saad-Filho, A., 2002. *The Value of Marx: Political Economy for Contemporary Capitalism*. Routledge.

Selik, M., 1974. *Marksist Değer Teorisi*. Ankara: Doğan Yayınevi.

Sweezy, P., 2007. *Kapitalist Gelişme Teorisi*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.